

ASIA MINOR STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Cilt 11 Sayı 2, Temmuz 2023
Vol. XI Issue II, July 2023

e-ISSN 2148-9858

ISSN 2147-1673

ASIA MINOR STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Hedefler ve Kapsam-Aims and Scope

Asia Minor Studies dergisi 2013 yılından beri yılda iki sayı olarak düzenli bir şekilde yayın yapmaktadır. Dergi özel veya resmi herhangi bir kuruma bağlı olmadan tamamen ülkesini ve milletini seven devlet ülküsünü kendine rehber edinen bir avuç akademisyenin çabalarıyla çıkarılmaktadır. En büyük gayemiz dinine, milli kültür ve geleneklerine bağlı ancak ileri medeniyeti hedefleyen, milletimizi ve devletimizi geleceğin çağdaş dünyasına taşıyabilecek akademisyen ve bilim insanlarımızın çalışmalarını Kilis gibi küçük bir ilimizden tüm dünyaya duyurabilmektir.

Asia Minor Studies Dergisi herhangi bir kuruma bağlı olmayan bağımsız, uluslararası hakemli bilimsel bir yayın organıdır. Her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda en az iki kez yayınlanan bir dergidir. Tarih, Edebiyat, Dil vb. alanlarındaki araştırmalara yer verilmektedir. Yayın dili Türkiye Türkçesi olmakla birlikte, diğer Türk lehçeleri, İngilizce ve Rusça yazılara da yer verilmektedir.

Telif Hakkı-Copyright

Derginin bütün telif hakları dergi sahiplerine aittir.

Yazışma ve Abonelik Soruları İçin-For Editorial Correspondence and Subscription Inquiries

Asia Minor Studies
International Journal of Social Sciences
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
79100 Kilis / TÜRKİYE (TURKEY)
Tel: 0533 493 88 11-0505 664 24 12
Fax: +90 (0348) 822 23 51

Dizin - Indexed

CEEOL
MLA
Sobiad
indexcopernicus
Crossref
Road Index
DRJI Index
Eurasian Scientific Journal index (ESJI)
Elektronische Zeitschriftenbibliothek (EZ3)
Mendeley index
CiteFactor
Acarindex
Scilit Scientific Literature
Academic Research index
WorldCat-OCLC
MIAR index
Google scholar
Sindex
Semantic Scholar

Asia Minor Studies

International Journal of Social Sciences

Sahibi - Owner

Doç.Dr. Serhat KUZUCU
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Baş Editörler - Editor-in-Chief

Prof. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Doç.Dr. Serhat KUZUCU
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Dr. Öğr.Üyesi Abdullah BAYINDIR
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Alan Editörleri - Section Editors

Prof. Dr. Birsal KARAKOÇ Uppsala University İsveç	N.I. Lobachevsky State University of Nizhny Novgorod Rusya
Prof. Dr. Adalet TAHİRZADE Bakü Avrasya Üniversitesi Azerbaycan	Doç. Dr. İryna DRYGA İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Ukrayna
Prof. Dr. Orlin (orhan) SABEV (SALİH) Academy of Sciences Bulgaria Bulgaristan	Dr. Paschalis ANDROUDİS Aristotle University of Thessaloniki Yunanistan
Prof. Dr. Dimitri KOROBĒİNİKOV University at Albany ABD	Prof. Dr. Ramiz ASKER Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Azerbaycan
Doç. Dr. Necdet Yaşar BAYATLI University of Baghdad İrak	Dr. Dragana AMEDOSKI Belgrade History Institute Andorra
Prof. Dr. Vygantas VAREİKİES Klaipeda University Litvanya	Doç. Dr. Milena PETKOVA Sofia University "St. Kliment Ohridski" Bulgaristan
Prof. Dr. Mariya LEONTİÇ Gotse Delçev University Makedonya	Dr. Anca POPESCU University of Bucharest Romanya
Doç. Dr. Alim ABIDULIN	Yrd. Doç. Dr. Hasan ASADİ

Erdebil Üniversitesi
İran
Doç.Dr. Mehmet ALPTEKİN
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Türkiye
Dr.Öğr. Üyesi Bilal GÖRENTAŞ

Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Türkiye
Dr.Öğr.Üyesi Osman TAŞKIN
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Türkiye

Danışma Kurulu – Advisory Board

Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR
Milli Savunma Üniversitesi
Prof. Dr. Pınar ÜLGEN
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Hülya ARSLAN-EROL
Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Ruhi ERSOY
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Taner AKÇACI
Gaziantep Üniversitesi
Prof.Dr. Metin AKİS
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Prof.Dr. Mehmet EROL
Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Ozan YILMAZ
Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Sadettin PAKSOY
Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Enver ÇAKAR
Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih Mehmet SANCAKTAR
İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Emin SÖNMEZ
Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Abdurrahman BOZKURT
İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Nurullah ÇETİN
Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Nurettin DEMİR
Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan DOĞAN
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Nuri GÜLTEKİN
Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU
Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Uğur DEMİR
Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Muhsin HALİS
Kocaeli University
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ
İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
İzmir Demokrasi Üniversitesi
Doç. Dr. Ökkeş NARİNÇ
Namik Kemal Üniversitesi
Doç. Dr. Üyesi Murat FİDAN
Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Üyesi Mehmet BİÇİCİ
Gaziantep Üniversitesi
Doç.Dr.Bülent YILDIRIM
Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Üyesi Sinan Tankut
GÜLHAN
Gaziantep Üniversitesi
Doç.Dr. Hasan ŞENER
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Dil Editörleri/ Language Editor

İngilizce/English

Dr. Gülten SİLİNDİR KERETLİ
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Türkçe/Turkish

Dr.Öğr.Üyesi Armağan ZÖHRE
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Sekreter - Secretary

Arş.Gör. Mustafa KOYUNCU
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Cilt 11 Sayı 2, Temmuz 2023

Vol. 11, Issue 2, July 2023

Web: www.asiaminorstudies.com

E-mail: asiaminorstudies@hotmail.com

ASIA MINOR STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Cilt 11 Sayı 2 - Vol. XI Issue No. II

Temmuz 2023 - July 2023

İÇİNDEKİLER - CONTENTS

EDEBİYAT & LITERATURE

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA SAVAŞ, MÜCADELE, ORDU, KAHRAMANLIK GIBI
UNSURLARA DAIR EŞ ANLAMLI İSİMLER / Synomous Names in Ancient Turkish Inscriptions
for Elements Such As War, Fight, Army, Heroism..... 142-161
(Araştırma Makalesi/Research Article)

Ayşegül ŞAHİN

TÜRK KÜLTÜRÜNDE SİLAH VE HEGEMONİK ERKEKLİK SEMBOLÜ OLARAK SİLAHIN
KULLANIMI / Weapons in Turkish Culture and the Use of the Weapon as a Symbol of Hegemonic
Masculinity..... 162-174

(Araştırma Makalesi/Research Article)

Ahmet Emin ŞAHİN

HALİKARNAS BALIKÇISI'NIN DÜŞÜN YAZILARINA KÜLTÜR VE MEDENİYET
PERSPEKTİFİNDEN Bakış / A View of the Fisherman of Halicarnassus from the Perspective of
Culture and Civilization 175-185

(Araştırma Makalesi/Research Article)

Hüseyin DOĞRAMACIOĞLU

TARİH & HISTORY

İNGİLTERE VE RUSYA'NIN I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA VE SONRASINDA İRAN
SİYASETİ (1914-1925) / The Iranian Politics of Britain and Russia During and After World War I
(1914-1925)..... 186-205

(Araştırma Makalesi/Research Article)

Yılmaz KARADENİZ

RUSYA'NIN ORTA DOĞU POLİTİKASI: PUTİN Dönemi / Russia's Middle East Policy: The
Period of Putin..... 206-220

(Araştırma Makalesi/Research Article)

Soner DOĞAN & Alaeddin YALÇINKAYA

ANKARA NUMUNE HASTANESİ'NDE ALMAN BİLİM İNSANLARI VE ALBERT ECKSTEİN /
German Scientists and Albert Eckstein at Ankara Numune Hospital 221-234

(Araştırma Makalesi/Research Article)

Mücahit Orkun İKİNCİ

FELSEFE & PHILOSOPHY

İSLAMİC PHILOSOPHY IN INDIAN-SUBCONTINENT AND MIDDLE ASIA: AN ANALYSIS
OF LITERATURE PUBLISHED IN THE 21ST CENTURY / Hint Altkıtası ve Orta Asya'da İslam
Felsefesi: 21. Yüzyılda Yayınlanan Literatürün Analizi 235-251

(Araştırma Makalesi/Research Article)

Md Salah UDDİN

EDEBİYAT & LITERATURE

Eski Türk Yazıtlarında Savaş, Mücadele, Ordu, Kahramanlık Gibi Unsurlara Dair Eş Anlamlı İsimler*

Synomous Names in Ancient Turkish Inscriptions for Elements Such As War, Fight, Army, Heroism

Ayşegül ŞAHİN**

Öz

Anlam biliminin inceleme alanlarından olan eş anlamlılık, dildeki zenginliğin en önemli göstergelerinden biridir. Ancak dilde yüzde yüz bir eş anlamlılığın olup olmadığı hususunda pek çok görüş ortaya konulmuştur. Çalışmamızda bu görüşlere kısaca değinilmiş; Eski Türk Yazıtlarında yer alan savaş, mücadele, ordu ve kahramanlığa dair eş anlamlı sözler (isimler) tespit edilerek örneklerle incelenmiş ve Türkçenin tarihi dönemlerinde kullanımları tanıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk Yazıtları, eş anlam, savaş, kahramanlık

Abstract

Synonymy, which is one of the fields of study of semantics, is one of the most important indicators of the richness of a language. However, many opinions have been put forward about whether there is a hundred percent synonymy in the language or not. In our study, these views were briefly mentioned; Synonyms (names) of war, fight, army and heroism in the Old Turkish Inscriptions were determined and examined with examples, and their use in the historical periods of Turkish was tried to be given evidence.

Keywords: Ancient Turkish Inscriptions, synonyms, war, heroism

Extended Summary

One of the study areas of linguistics, which emerged as a result of people's need to examine languages in all aspects (sound, form, etc.), is semantics. One of the subjects that the science of semantics examines is synonymy. Synonyms, which we define as words with the same, similar or similar close meanings, are one of the most important indicators of the richness of a language. Many opinions have been put forward on synonymy, which is one of the study areas and controversial issues of semantics.

In our study, these views on synonymy are briefly mentioned. As a result of these views examined, some researchers stated that complete synonymy is not possible in language and that words that can replace each other in every context are rare. In addition, in this study; Synonymous names of war, fight, army and heroism in the Old Turkish Inscriptions were determined and examined with examples, and their use in the historical periods of Turkish was tried to be given evidence. While identifying synonyms for elements such as war, fight, army, and heroism in Old Turkish Inscriptions, Hatice Şirin's *Vocabulary Analysis of Old Turkish Inscriptions*, Muharrem Ergin's *Orkhon Monuments* and Talat Tekin's *Orkhon Inscriptions* and *Tunyukuk Inscriptions* were used. While some of the synonyms for elements such as war, fight, army and heroism that we have identified in the Old Turkish Inscriptions continue their existence and the meaning they express in "Old Uyghur Turkish, Karakhanid Turkish, Khwarezm Turkish, Chagatai Turkish and Kipchak Turkish", some have completely disappeared, while others have undergone some phonetic and semantic changes.

As a result of all these investigations; There are considerable amount of synonyms for elements such as war, figt, army, and heroism in the Old Turkish Inscriptions however it has been observed that the number of synonyms (absolute synonyms) that replace each other in every context is few, and the words that can be expressed as close synonyms are more. For

* Bu çalışma Dr. Öğretim Üyesi Ülkü POLAT danışmanlığında Ayşegül ŞAHİN tarafından hazırlanan "Eski Türkçede Eş Anlamlılık" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** MEB- Öğretmen / Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD, Eski Türk Bilim Dalı asahin_1923@outlook.com / ORCID: [0009-0002-9653-6055](https://orcid.org/0009-0002-9653-6055)

example, the words *alp* and *batur* are two words that mean “valiant, hero”. The word *alp*, which is one of these two words that seem to be synonymous, means something like “difficult, tough” when combined with other words. This shows us that words that seem to be synonymous can gain different meanings when they come together with other words, that there is no complete synonymy between words, that synonymous words can differ according to the context and cannot always be substituted for each other. Because of this; there is no absolute similarity between the words accepted as synonyms, even if there is very little and we can say that words with familiar meaning, which we can evaluate as “close-meaning”, are more common in the language, and the term “synonym” is generally used for these words with close meaning.

Giriş

Dilin anlamlı en küçük parçası olan sözcükler aynı zamanda bir dilin zenginliğinin de göstergesidir. İnsanların, dili her yönden (ses, biçim vb.) inceleme ihtiyacı sonucunda ortaya çıkan dil bilimin dallarından biri anlam bilimidir. Anlam biliminin incelediği konulardan biri de eş anlamlılıktır. Türkçe Sözlük’te *eş anlamlı*, “anlamları aynı veya birbirine çok yakın olan sözcükler” olarak tanımlanır ve anlamdaş, müteradif, müradif, sinonim gibi kavramsal karşılıklarına yer verilir. *Eş anlamlılık* da “eş anlamlı olma durumu, anlamdaşlık olarak” verilir (TDK, 2011, s. 822).

Günay Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*’nde *eş anlamlı* terimini, anlamları aynı ya da birbirine yakın olan dil birimleri olarak tanımlamıştır. *Eş anlamlılık* terimini ise, anlamca ya da işlevce birbirinin aynısı ya da benzeri olan dil birimlerinin ilişkisi olarak ifade etmiştir (2018, s. 372-374).

Korkmaz ise eş anlamlı kelimeleri, anlamları aynı veya birbirine yakın olan sözcükler olarak tanımlar ve aslında dil biliminde anlamca birbirine bire bir denk düşen çok az sözcüğün olduğunu ifade eder (1992, s. 55). *Gramer Terimleri Sözlüğü*’nde yakın anlamlı, yakın anlamlılık terimlerinin tanımlarına da yer vermiş ve *yakın anlamlı* terimini, gösterdikleri kavram ve anlamları bakımından birbirine yakın olan sözcükler olarak tanımlamış; *bıkmak/usanmak/bezmek*, *darılmak/küsmek/gücenmek*, *göndermek/yollanmak* örneklerini vermiş ve bu terimin karşılığı olarak *eş anlamlı* madde başına işaret etmiştir. *Yakın anlamlılık* terimini ise iki ya da daha çok sözcüğün birbirine yakın anlam taşıması ve aralarında çok küçük mana farkının bulunması olarak tanımlamış, *bezemek/süslemek*, *bıkmak/usanmak/bezmek* gibi örnekleri sıralamış ve bu kavramın karşılığı olarak *eş anlamlılık* kavramını işaret etmiştir (1992, s. 167).

Eş anlam-eş anlamlılık, *yakın anlam-yakın anlamlılık* kavramlarına yönelik yapılan tanımları ve verilen örnekleri göz önünde bulundurduğumuzda bu terimlerin birbirine eş değer olduğunu ifade edebiliriz. Eş anlamlılık, eş anlamlılık kavramı, eş anlamlı sözcüklerin varlığı üzerine pek çok çalışma yapılmış, pek çok görüş ortaya konulmuştur. Anlam biliminin inceleme alanlarından ve tartışmalı konularından biri olan eş anlamlılık üzerine ortaya konulan görüşlerden bazıları şu şekildedir:

Vardar, aynı bağlamda hiçbir mana ayırtısı getirmeden birbirinin yerini tutabilecek göstergelerin sayısının az olduğunu, eş anlamlılığın özdeşlikten çok anlam bakımından yakınlık olduğunu dile getirir. Eş anlamlı sözcükler arasında anlam bakımından mutlak bir benzerliğin mevcudiyetinin söz konusu olmadığını vurgular (2007, s. 94).

Aksan, eş anlamlı denilen unsurların isimleri her ne kadar eş anlamlı olsa da birbirinin tam eşi anlamına gelmezler demekte ve her dildeki eş anlamlı sözcükler arasında kimi zaman büyük kimi zamanda çok küçük anlam farklılıklarının olduğunu dile getirmektedir. Bundan dolayı bu unsurları yakın anlamlı kelimeler olarak tanımlamanın daha doğru olacağını

belirtmektedir (1974, s.1). Ayrıca Aksan, hiçbir dilde, başlangıçta bir kavramı yansıtmak için birden çok göstergenin kullanılamayacağını ifade etmekte yani aynı dilde iki ayrı göstergenin tamamıyla aynı anlama gelemediğini, bu durumun N. Goodman tarafından da kanıtlandığını söylemektedir (2020, s. 99).

Ahanov, eş anlamlıları “anamları birbirine yakın veya benzer kelimeler” olarak tanımlar. Dillerde mana açısından birbiriyle tamamen örtüşen kelimelerin genellikle bulunmadığını, olsa bile çok seyrek olduğunu ifade eder. Eş anlamlı kelimeler anlam açısından birbirine benzemekle beraber, birini ötekenden ayıran bir ayrıntıya sahip olduğunu ve eş anlamlı kelimelerin birbirleri arasındaki anlam yakınlığını açıklamaktan ziyade anlam farklılıklarını açıklamanın daha zor olduğunu belirtir (2013, s. 122-123).

Lyons, *Kuramsal Dilbilime Giriş* adlı eserinde ideal dili, her biçimin tek bir anlamının olduğu dil olarak ifade eder ancak bu idealin hiçbir doğal dilde gerçekleşmediğini vurgular (1983, s. 362).

Lyons, doğal dillerde gerçek eş anlamlı kelimelerin az sayıda bulunduğunun yaygın bir görüş olduğunu dile getirmiş ve temelde eş anlamlılığa dair iki başlık vermiştir: “*tam eş anlamlılık ve bütüncül eş anlamlılık.*” Tam eş anlamlılığı, hem anlaksal hem duygusal işlem eş değerliliği olarak ifade eden Lyons, bütüncül eş anlamlılığı ise bütün bağlamlarda birbirinin yerine geçebilen eş anlamlı kelimelerle ifade eder. Bu sınıflandırmanın neticesinde dört çeşit eş anlamlılığın ortaya çıktığını belirtir: “*tam ve bütüncül eş anlamlılık; tam ama bütüncül olmayan eş anlamlılık; tam olmayan ama bütüncül olan eş anlamlılık; tam ve bütüncül olmayan eş anlamlılık.*” Lyons, birçok anlam bilimcinin mutlak ya da gerçek eş anlamlılıktan söz ederken akla getirdiklerinin tam ve bütüncül eş anlamlılık olduğunu vurgular ve dilde böyle eş anlamlı olan çok az kelimenin olduğunu dile getirir (1983, s. 399-400).

Hatiboğlu, eş anlamlı kelimelerin anlamlarının gerçekte eşit olmadığını ve dolayısıyla eş anlamlı sözcüklerin bulunmadığını söyleyerek eş anlamlılığı reddeder. Bununla birlikte hemen hemen her dilde eş anlamlı kelimelerin yeri ve terimi olduğunu söyleyen Hatiboğlu, Osmanlıcada eş anlamlı kelimelere “müteradif”, İngilizcede “synonym”, Almandaca “synonym, gleichbedeutend” ve Fransızcadada “synonyme” denildiğini ifade eder (1970, s. 9). Eş anlamlı olarak görünen kelimelerin hemen hemen hepsinin her anlamda birbirinin yerini tutamayacağını ve her yerde eş değerde olamayacağını ifade eden Hatiboğlu, bu durumu “*ana*” ve “*anne*” kelimeleri üzerinden açıklar. Türkçede *ana* ile *anne* sözlerinin eş anlamlı kabul edildiğini ancak bu iki sözcük arasında matematiksel kesinlikte bir eş anlamlılığın olmadığını söyleyen Hatiboğlu, eğer böyle bir anlam eşitliği olsaydı bu iki kelimenin her açıdan birbirinin yerini tutması gerektiğini belirtir. Örneğin, *ana şefkati* yerine *anne şefkati* denildiğini ama *ana fikir*, *anayurt*, *anayol* kelimelerinde *anne* kelimesinin *ana* kelimesinin yerini tutmadığını ve eş anlamlı görünen sözcüklerin kullanışa göre anlam bakımından birbirinden uzaklaştığını ifade etmektedir (1970, s. 9).

Karaağaç, farklı kelimelerin eş anlamlı kabul edilebilmesi için anlam açısından birbirine benzer ya da yakın olmasının şart olduğunu ifade eder. Bunun yanı sıra eş anlamlı kelimelerin tamamının aynı sözcük türlerinden olmasının gerekliliğini de vurgulayan Karaağaç, farklı sözcük türlerinden olan kelimelerden eş anlamlı bir dizi oluşmayacağını belirtir (2018, s. 373).

Tekin, dilin canlı kelime hazinesinde gerçekten eş anlamlı kelimelerin olmadığını, eş anlamlı olduğu sanılan sözcüklerin arasında her zaman ince bir anlam farkı olduğunu bu yoksa dahi “kullanış” farkının bulunduğunu ve kullanış farkının en az ince anlam farkı kadar önemli olduğunu vurgular (1997, s. 116).

Tüm bu görüşler ışığında, biz çalışmamızda genel kabul gören eş anlamlılık terimini tercih ettik. Eş anlamlı olarak verilen sözlerin anlamlarının aynı, benzer veya birbirine yakın sözcükler olduğunu; aynı zamanda bir dilde tam anlamıyla birbirinin yerini tutacak sözcüklerin olmadığını varsa da bunların sayısının çok az olduğunu söyleyebiliriz. Yani eş anlamlı olarak kabul edilen kelimeler tam anlamıyla birbirinin yerini tutan kelimeler olmayıp bu terim yakın anlama sahip olan sözler için kullanılmaktadır. Eş anlamlı olarak nitelendirdiğimiz “ak” ve “beyaz” sözcüklerini bu açıklamamıza istinaden ele aldığımızda onların da her bağlamda birbirinin yerini tutmadığını yani yüzde yüz eş anlamlı olmadığını görmekteyiz. Örneğin, dilimizde gurur kaynağı olan kişiler için “yüz akı” ifadesi kullanılmaktadır. Buradaki “ak” sözcüğünün yerine “beyaz” kelimesini kullanamamaktayız. Bu da bize eş anlamlı olarak kabul edilen sözcüklerin her bağlamda birbirinin yerine geçemediğini yani dilde tam anlamıyla birbirinin yerini tutan sözlerin olmadığını göstermektedir.

İnceleme¹

Eski Türk Yazıtlarında Savaş, Mücadele, Ordu, Kahramanlık Gibi Unsurlara Dair Eş Anlamlı İsimler

Eski Türk Yazıtlarında savaşa, mücadeleye, orduya, kahramanlığa dair eş anlamlı kelimelerin çokluğu dikkat çeker. Çünkü savaş, mücadele gibi unsurlar Eski Türklerin yaşam tarzını yansıtır. Üren, Orhun Abidelerinin savaş tarihi bağlamında kendi döneminin en önemli kaynakları arasında görüldüğünü vurgular ve yazıtların tarihi bir belge olmasının yanı sıra Türklerin ilk askerî strateji metinleri olma özelliğini gösterdiğini belirtir (2022, s. 133). Şirin ise, Kağanlık yazıtları tarihsel birer belge olduğu için olayların anlatış düzeninde kelimelerin genellikle temel anlamlarının dışında kullanıldığını ve bunun da yazıtlarda özel bir askerî ve politik üslubun gelişmesine katkı sağladığını vurgular (2012, s. 258). Eski Türk Yazıtlarında savaş, mücadele, ordu, kahramanlık gibi unsurlara dair eş anlamlı isimleri tespit ederken “Hatice Şirin’in *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Muharrem Ergin’in *Orhun Abideleri* ve Talat Tekin’in *Orhon Yazıtları ile Tunyukuk Yazıtı*” isimli eserlerinden faydalanılmıştır. Bu eserlerin sözlük kısımlarında yer alan kelimeler karşılaştırmalı olarak incelenmiş, eş anlamlı isimler tespit edilmiş ve bu isimlerin cümle içinde kullanımlarına dair örnekler verilmiştir. Ayrıca çalışmamızda Eski Türk Yazıtlarında savaş, mücadele, ordu, kahramanlık gibi unsurlara dair tespit ettiğimiz bu eş anlamlı isimler ve anlamlarının; “Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi” dönemlerinde kullanımları üzerine tespitler yapılmaya çalışılmıştır. Eski Türk Yazıtlarında savaş, mücadele, ordu, kahramanlık gibi unsurlara dair kendi aralarında eş anlamlı olan isimler anlam başlığına göre şu şekilde incelenebilir:

“Yiğit, Kahraman”

-alp: 1. zor, çetin 2. cesur, yiğit, kahraman 3. bir unvan niteleyicisi 4. alplık, yiğitlik, kahramanlık (Şirin, 2016, s. 720)

-alpaga/alpagut/yılpagut: yiğit, kahraman, tek başına düşmana saldıran, yakalanmayan asker, subay, bir subay rütbesi (Ergin, 2009, s. 83)

-batur: yiğit, kahraman (Şirin, 2016, s. 722)

-er: 1. adam, erkek 2. yiğit, kahraman 3. asker 4. erlik, erdem (Şirin, 2016, s. 727)

-eren: er, eren, yiğit, asker, erler (Ergin, 2009, s. 93)

¹ İnceleme kısmında ele aldığımız kelimeler, bu kelimelerin ifade ettiği anlamlar, cümle örnekleri ve cümlelerin ifade ettiği anlamlar küçük değişiklikler dışında aslına uygun olması amacıyla yararlanılan eserlerden bire bir alınmıştır.

k(a)g(a)nı : (a)lp (ä)rm(i)ş (T 10) (Şirin, 2016, s. 251) “Kağanı kahramanmış.” (Aydın, 2021a, s. 106)

oza [k]elmiş süsin kül tigin agıtıp toñra bir oğuş alpagu on erig toña tigin yogında egirip ölürtümüz “İlerleyip gelmiş ordusunu Kül Tigin püskürtüp, Tongradan bir boyu, yiğit on eri Tonga Tigin mateminde çevirip öldürdük.” (KT K 7) (Ergin, 2009, s. 26-27)

anda toñra yilpaguti bir oğuşug toña tigin yog[ında] egire tokıdım “Orda Tongra yiğiti bir boyu Tonga Tigin mateminde çevirip vurdum.” (BK D 31) (Ergin, 2009, s. 46-47)

(ä)rd(ä)m[l](i)g b(a)tur m(ä)[n] (Ye 29/3) (Şirin, 2016, s. 252) “Erdemli (bir) kahramanım.”

on (a)y ilt(t)i : ög(ü)m ogl(a)n : togd(u)m : (ä)r(i)n : ulg(a)t(tı)m (Ye 29/1) (Şirin, 2016, s. 253)² “On ay annem (beni karnında) taşıdı, oğlan (olarak) dünyaya geldim, yiğitlikle büyüdüm.”

(a)t(a)ç(i)m : bilgä : (a)t(a)ç(i)m : koñ yılka : b(i)lgä kül(ü)g (ä)r : (ä)dgü [k¹..] (a)t(a)ç(i)m : ölti : (O Ek Yazıt 3-7) (Şirin, 2016, s. 253)³ “Babacığım bilge babacığım koyun yılında bilge ünlü yiğit iyi ... babacığım öldü.”

kañı lisün tay señün başad[u] biş yüz eren kelti “Babası Lisün Tay generalin başkanlığında beş yüz yiğit geldi.” (BK G 11) (Ergin, 2009, s. 54-55)

Alp sözünün “yiğit, kahraman” anlamını Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de koruduğu ve şekilsel olarak herhangi bir değişikliğe uğramadığı görülür. Wilkens, *alp* sözünü “güç, zor; cesur, yiğitçe, kahramanca; tehlikeli; çok; savaşçı, kahraman, serdar, kahraman, yiğit (Skt. *sūra*’nın da eş değeri), *Vıra*; dev; cesaret, yüreklilik, sarsılmazlık; güçlük, karmaşıklık, zahmet, sıkıntı; tehlike” anlamlarıyla kaydeder (2021, s. 33). Bu anlamlar bize *alp* sözünün Eski Uygur Türkçesinde geniş anlamlara sahip olduğunu gösterir. Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde ise *alp* sözünün “yiğit, cesur, kahraman, alp” gibi anlamları ifade ettiği görülür.

Alpagu/alpagut/yilpagut sözleri Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi Türkçesinde *alpagut*; Kıpçak Türkçesinde *alpavut*⁴ şeklinde görülürken bu sözlere Çağatay Türkçesinde rastlanmamaktadır. Eraslan, *alpagut* sözünün anlamını “yiğit” şeklinde verir (2012, s. 550). Wilkens ise sözlüğünde *alpagut* sözünün “kahramanca, savaş ...; önder, savaşçı, serdar” anlamlarına yer vermiştir (2021, s. 36). Eski Uygur Türkçesinde geniş anlamlara sahip olduğunu gördüğümüz *alpagut* sözünün, Karahanlı Türkçesinde “tek başına düşmana saldıran, hiçbir şekilde yakalanamayan yiğit” (Üşenmez, 2006, s. 126); Kıpçak Türkçesinde ise sadece “asker” anlamını ifade ettiği görülür (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2019, s. 7). Harezmi Türkçesinde ise “yiğit, kahraman” anlamının yanı sıra “cesur” anlamını kazandığı görülür (Ünlü, 2012b, s. 41).

² Bu cümledeki “ilt(t)i [(gebe kadın) bebek taşımak]” sözcüğünü Erhan Aydın “Sibirya’da Türk İzleri Yenisey Yazıtları” adlı eserinde “elet<d>i (çabaladı)” şeklinde okuyup çevirmiştir.

³ Bu cümleyi Erhan Aydın “Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)” adlı eserinde “ataçım bilge атаçım lü? y²ilka bilge (bitidim?) ulug alp? er? edgü ç? <...> атаçım ölti (Babacığım, bilge babacığım ejderha? yılında bilge (yazdım?) büyük kahraman kişi iyi <...> babacığım öldü.)” şeklinde okurken Mehmet Ölmez “Ongi Yazıtı, Sorunlar ve Çözüm Önerileri” başlıklı yazısında “ataçım bilge : атаçım : ulu yılka : bitidim külüg er : edgü ... атаçım ölti (Babacığım, bilge babacığım, ejderha yılında yazdırdım. Meşhur insan, iyi ... Babacığım öldü)” şeklinde okumuştur.

⁴ *alpagut* sözünün Kıpçak Türkçesinde ünsüz değişimine uğrayarak (-g>-v değişimi, sızıcılaşma) *alpavut* şekline dönüştüğü görülür.

Batur sözünün Çağatay Türkçesinde “kahraman, bahadır, cesur” (Ünlü, 2013, s. 108) anlamlarıyla kullanımına rastlanırken, bu sözün Eski Uygur⁵, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde kullanılmadığı görülür.

Clauson, *er* sözünün aslında yalnızca “erkek kişi” anlamında kullanılırken, sonraları özel olarak “erkek (kadın olmayan), savaşan bir adam, koca” anlamlarını ifade ettiğini belirtir. (1972, s. 192) *er* sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanırken; bu sözün “yiğit, kahraman” anlamını sadece Eski Uygur ve Çağatay Türkçesinde koruduğu görülür.

Eren sözüne ise Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de rastlanır. Ancak “yiğit, kahraman” anlamını Eski Uygur⁶, Çağatay, Kıpçak Türkçesinde korurken Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde bu anlamda kullanılmadığı görülür.

“Yiğitlik, Kahramanlık”

-alp: 1. zor, çetin 2. cesur, yiğit, kahraman 3. bir unvan niteleyicisi 4. alplık, yiğitlik, kahramanlık (Şirin, 2016, s. 720)

-erdem: kahramanlık, yiğitlik, erlik (Şirin, 2016, s. 727)

[t(a)b]g(a)çka : bunça : süñ(ü)ş(ü)p : (a)lpın : (ä)rd(ä)min : üçün : kü bunça : tutdı : (KÇ 12) (Şirin, 2016, s. 437) “Çin’le bu kadar savaşıp yiğitliği (ve) erdemi için bu kadar (çok) ün kazandı.” (Aydın, 2021a, s. 136)

(a)lpı (ä)rd(ä)mi : anta : kükdi (KÇ 4) (Şirin, 2016, s. 438) “Kahramanlığı (ve) erdemi orada ünlendi.” (Aydın, 2021a, s. 134)

[(a)lpın : (ä)rd(ä)min] üçün : (a)p[a] [t(a)rk(a)n] çık(a)n tonyukuk : (a)t(i)g b(e)rm(i)ş (KÇ 1) (Şirin, 2016, s. 438) “Gösterdiği yiğitlikler ve kahramanlıklar için Elteriş Kağan ona ‘Başkomutan Yeğen Tonyukuk’ adını vermiş.” (Clauson ve Tryjarski, 2017, s. 55)⁷

Alp sözüne yukarıda da bahsedildiği gibi Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanır. Bu dönemlerde “yiğitlik, kahramanlık”⁸ anlamını taşımadığı görülen *alp* sözünün sadece Eski Uygur Türkçesinde bu anlama en yakın olan “yüreklilik” anlamını ifade ettiği görülür.

Erdem sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de rastlanırken bu söz “yiğitlik” anlamını sadece Eski Uygur Türkçesinde korumuştur. Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçelerinde ise doğruluk, dürüstlük, iyilik, yiğitlik gibi kavramların tümünü kapsayan “erdem, fazilet” anlamlarını ifade eden *erdem* sözü anlamsal olarak genelleşmeye uğramıştır. “Erdem, fazilet” anlamlarını Eski Uygur Türkçesinde de taşıyan *erdem* sözünün bu dönemde geniş anlamlara sahip olduğu görülür.⁹

“Kale”

⁵ Ahmet Caferoğlu “Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü”nde *batur* sözcüğünün “antroponim (kişi adı)” olarak kullanıldığını belirtmiştir.

⁶ *eren* sözcüğünün “erkekler; kişi, insan; tebaa; yandaş, taraftar; soylu bey, kahraman; rahip adayı” (Wilkens, 2021, s. 111) anlamlarıyla Eski Uygur Türkçesinde anlam genişlemesine uğradığı görülür.

⁷ Yukarıda verilen örneklerde aynı anlama sahip olan *alp* ve *erdem* sözcükleri ikileme (hendiadyoin) olarak kullanılmıştır.

⁸ *alp* sözcüğü Eski Türk Yazıtlarında kök halinde “yiğitlik, kahramanlık” anlamını ifade ederken Eski Uygur Türkçesinde *alplanmak* (Wilkens, 2021, s. 36), Karahanlı Türkçesinde *alplık* (Ünlü, 2012a, s. 43) ve yine Harezmi Türkçesinde *alplık* (Ünlü, 2012b, s. 41) sözcüklerinin bu kökten türeyip aynı anlamı ifade etmesi dikkat çekicidir.

⁹ “erdem (I): erdem, fazilet, sevap, erdem ...; yetenek, kabiliyet, beceriklilik, marifet, ... gücü, büyü gücü; tesir; bilim (Skt. kalā), ... bilimi, sanat; fonksiyon, özellik (Skt. guṇa; Vaiṣeṣika öğretisine göre); cesaret, yiğitlik; merhamet hediyesi (Wilkens, 2021, s. 111-112)”

-arkuy: siper, mevzi, kale, istihkâm, çukur, dere (Ergin, 2009, s. 85)

-korgan: korugan, sığınak, kale (Şirin, 2016, s. 733)

arkuy kargug ulgardım ok “Siperi, nöbet yerini büyüttüm hep.” (T D 3) (Ergin, 2009, s. 80-81)

in(i)si : bir : korg[(a)nka t(ä)z(i)p b(a)rm(i)ş ...] (BK D 40) (Şirin, 2016, s. 340) “Kardeşi bir kaleye kaçıp gitmiş.” (Tekin, 2020a, s. 65)

Arkuy sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanmamıştır.

Korgan sözüne Eski Uygur, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanırken Karahanlı Türkçesinde rastlanmamıştır. *Korgan* sözü, Eski Türk Yazıtlarındaki şeklini ve anlamını Harezmi Türkçesinde korumuştur. Ancak Eski Uygur, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde fonetik değişikliğe uğrayarak *kurgan* şeklinde varlığını sürdürmüştür. Eski Uygur Türkçesinde “kale, hisar” (Wilkens, 2021, s. 425) anlamında kullanılan *kurgan* sözü Çağatay Türkçesinde hem “kale” hem “mezar” (Ünlü, 2013, s. 671) anlamında kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesinde *kurgan* sözü, “kale” anlamını ifade etmek için kullanılmamış, onun yerine “kalenin duvarı” anlamına gelen “sur”u ifade eder hale gelmiştir. *Kurgan* sözü Kıpçak Türkçesinde ayrıca “mezar, mezarın üzerindeki toprak yığını, mezar höyüğü; siper, sur; at ahır; kubbe” (Toparlı ve diğerleri, 2019, s. 163) anlamlarıyla da tanıklanır.

“Ordu lideri”

-apa tarkan: büyük tarkan, başkumandan (Tekin, 2020b, s. 68)¹⁰

-baş: 1. baş, kafa 2. bir kavim, boy, topluluk veya ordunun lideri 3. tepe, zirve, doruk, ırnak başı 4. zaman, sıra, yer, önem vb. bakımlardan önce gelen, başlangıç, ilk (Şirin, 2016, s. 722)

-çabış: başkumandan (Şirin, 2016, s. 726)¹¹

y(a)gın b(a)[şu] : yoriyu : k(ä)lti : (ŞU D 6) (Şirin, 2016, s. 358) “Düşmanın lideri ilerleyerek geldi.” (Aydın, 2021b, s. 56)

kül i(ç) çor : (a)nç(a)k : b(i)lgäsi : ç(a)b(t)şı (ä)rti : (KÇ 17) (Şirin, 2016, s. 363) “Külü Çor öylece bilgisi (ve) başkomutanı idi.” (Aydın, 2021a, s. 137)

Apa tarkan “apa” ve “tarkan” sözlerinin birleşiminden oluşmuştur. Yukarıda da görüldüğü gibi Tekin’in “büyük tarkan, başkumandan” olarak ifade ettiği bu kelime grubunun sözlerini tek tek ele aldığımızda Şirin *apa* sözünün anlamını “1. ata, ecdat 2. baba, amca, ağabey, dede, abla, anne, nine 3. bir unvan niteleyicisi” (Şirin, 2016, s. 720) şeklinde vermiştir. *Tarkan* sözünü ise, “yüksek bir unvan” (Şirin, 2016, s. 740) olarak tanımlamıştır. Bu unvan niteleyicisi (apa) ve unvanın (tarkan) yan yana geldiği cümle örneği şu şekildedir: “*(a)pa t(a)rk(a)ng(a)ru : içrə s(a)b : idm(i)ş* [Apa Tarkan’a (ise) gizli mesaj göndermiş]” (T 34) (Tekin, 2020b, s. 27) Bu örneğe baktığımızda aslında bu kelime grubunun bir kişinin adı-unvanı olarak ifade edildiğini görmekteyiz. Ancak Tekin, bu kelime grubunun anlamını

¹⁰ Turan, *tarkan* sözünün rütbe-unvan olarak Köktürk Yazıtlarında iki yerde *apa tarkan* olarak da geçtiğini fakat kelimenin içinde bulunduğu diğer bağlamlardan hareketle *apa* sözünün “yaşlı, kıdemli ve tecrübeli” anlamında bir sıfat olduğunu kabul ettiğini dile getirmiştir. Sözcüğün ayrıca Yenisey Yazıtlarında *terken* şeklinde de geçtiğini ifade eden Turan, Elegest II’de görülen *terken* sözünün “hükümdar” olarak tercüme edildiğini ve kendilerine göre “komutan” olarak değerlendirilmesi gerektiğini dile getirmiştir (2018, s. 159). Turan, *tarkan* sözünün Eski Uygur Türkçesinde *tarkan/ tarhan* şeklinde kullanıldığını; Karahanlı Türkçesinde ise *tarkan* sözünün yüksek rütbeli komutanlar için kullanıldığını ve bu kelimenin *terken* şeklinde ince ünlüyle hükümdar için kullanıldığını belirtir (2018, s. 161-162).

¹¹ Şirin User, *çabiş* unvanının Türkçe *çap-* “vurmak” fiilinin isim gövdesi olduğunu belirtir (Güz/ 2006, s. 226).

“başkumandan” olarak ifade ettiği için burada *apa tarkan* sözüne yer verilmiştir. *Apa tarkan* sözüne diğer dönemlerde rastlanmamıştır.

Baş sözünün Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde kullanımı devam eder. Ancak bu dönemlerden Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçesinde *baş* sözünün anlamı için “ordu lideri” gibi detaylı bir anlam verilmeyip “önder, öncü, ileri gelen, lider, amir, yönetici” gibi daha genel anlamlara, ifadelere yer verilir. Kıpçak Türkçesinde ise *baş* sözünün “ordu lideri” veya “lider” anlamında kullanılmadığı görülür. *Baş* sözünün Eski Türk Yazıtlarından sonraki kullanımlarda anlam genişlemesine uğradığı görülür. Örneğin, Eski Uygur Türkçesinde “yara” (Wilkens, 2021, s. 148); Karahanlı Türkçesinde “saç baş” (Üşenmez, 2006, s. 149) sermaye, mal, ekin başı, başak (Ünlü, 2012a, s. 122); Çağatay Türkçesinde “beyin, zeka, anlayış” (Ünlü, 2013, s. 105) gibi anlamları ifade etmiştir.

Clauson sözlüğünde *çabış*¹² sözünü “çavuş” olarak verir ve aslen kağanın baş askeri yetkilisi, ordu komutanı gibi anlamlara sahip olduğunu söyler. *Çabış* sözünün “bilge”nin askeri bakımdan eş değeri olduğunu söyleyen Clauson, zamanla bu görevin statüsünün kaybolduğunu belirtir (1972, s. 399). *Çabış* sözü zamanla fonetik değişikliğe ve anlam genişlemesine uğramıştır. Karahanlı Türkçesinde *çavuş* “savaşta safları düzelter; normal zamanlarda askeri zulüm etmeğe bırakmayan kimse, çavuş”(Üşenmez, 2006, s. 182); Harezmi Türkçesinde *çavuş* “çavuş, askeri rütbe” (Ünlü, 2012b, s. 132); Çağatay Türkçesinde *çavuş* “yasakçı, güvenlik görevlisi, bekçi, yasavul; eşik ağası, hâcib, sarayın başkanı, sarayın protokol dairesi başkanı, çavuş; kervana yol gösteren, kılavuz” (Rahimi, 2016, s. 1352); Kıpçak Türkçesinde *çavuş* “Padişahın önünde saygı ile bağırın adam” (Toparlı ve diğerleri, 2019, s. 47) şeklindedir. Görüldüğü gibi fonetik olarak değişikliğe uğrayan *çabış* sözü statü, rütbe olarak da düşük bir anlamı ifade etmeye başlamıştır.

“Bin askerden oluşan askerî birliğin başı”

-bıña başı/bıñ başı: bin askerden oluşan askerî birliğin başı (Şirin, 2016, s. 723)

-bıña: bin askerden oluşan askerî birliğin başı (Şirin, 2016, s. 723)

öz(ü)m(ü)n : öñrâ : bıña : b(a)şı : ut(t)ı : (ŞU K 6) (Şirin, 2016, s. 358) “Beni doğuya, süvari birliğinin başı (olarak) gönderdi.” (Aydın, 2021b, s. 53)

[...] *tutuk : b(a)ş(t)n : çik t(a)pa : bıña : ut(t)m : (ŞU D 11) (Şirin, 2016, s. 362) “Askerî valinin komutasında Çiklere doğru atlı birlik gönderdim.” (Aydın, 2021b, s. 58)*

bıña [yo]r(t)di : (Ta D 6) (Şirin, 2016, s. 362) “Bin kişi hareket etti.” (Ölmez, 2018, s. 82)

Bıña başı/bıñ başı, bıña sözleri ve bu sözlerin ifade ettiği anlam birtakım değişikliklerle Harezmi Türkçesinde *miñ beg* “binbaşı, askeri bir rütbe” (Ünlü, 2012b, s. 394) şeklinde kendini gösterir. *bıña başı/bıñ başı, bıña* sözlerine ve bu sözlerin ifade ettiği anlama incelenen Eski Uygur, Karahanlı, Çağatay, Kıpçak sözlüklerinde madde başı olarak rastlanmazken, Wilkens’in sözlüğünde madde alt başlığı olarak verildiği görülmüştür: *miñ bāgi (binbaşı), miñliġ uruñutı (binbaşı)* gibi (2021, s. 475, 476). Turan ise çalışmasında *miñ başı, miñ begi* sözlerine yer vermiş ve bu sözlerin Çağatay Türkçesindeki yüksek rütbelilerden olduğunu belirtmiştir (2018, s. 166, 173).

“Kargaşalı, anarşik”

-bulgak: kargaşalı, anarşi içinde (Şirin, 2016, s. 725)

¹² Ayrıntılı bilgi için bakınız: “Sefer Solmaz, *Çavuş Unvanının Kökeni, Anlamları ve Türkiye Selçukluları Döneminde Kullanımı*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (43), 423-436.”

-bulganç: kargaşalı, anarşi içinde, kaotik (Şirin, 2016, s. 725)

-kamşag: sallantılı, kargaşa içinde, kaotik, anarşik (Şirin, 2016, s. 731)

-tarkınç: karışık, huzursuz (Şirin, 2016, s. 740)

t(ä)ñri : yir : bulg(a)kın : üçün : y(a)gı bolı : (KT K 4) (Şirin, 2016, s. 412) “Gök (ile) yer (arasındaki) karışıklık nedeniyle (bize) düşman oldular.” (Tekin, 2020a, s. 36)

[türk bod(u)nu y(ä)mä] : bulg(a)nç [ol t(e)m(i)ş : og(u)zı y(ä)mä : t(a)rk(i)nç ol t(e)m(i)ş : (T 22) (Şirin, 2016, s. 412) “ ‘(Türk halkı) kargaşa içindedir; Oğuzları da huzursuzdur’ demiş.” (Tekin, 2020b, s. 22)

(ä)çim k(a)g(a)n : ili k(a)mş(a)g : boltukınta : bod(u)n : il(i)g : ik(ä)gü : boltukınta : izg(i)l : bod(u)n : birlä : süñ(ü)şd(ü)m(i)z (KT K 3) (Şirin, 2016, s. 413) “Amcam Hakan’ın devleti sarsıldığında, halk (ve) hükümdar ikiye ayrıldığında, İzgil halkı ile savaştık.” (Tekin, 2020a, s. 36)

og(u)zı y(ä)mä : t(a)rk(i)nç ol t(e)m(i)ş : (T 22) (Şirin, 2016, s. 413) “Oğuzları da huzursuzdur’ demiş.” (Tekin, 2020b, s. 22)

Bulgak sözünün Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde varlığını koruduğu sadece Çağatay Türkçesinde *bulgag* şekline dönüşerek fonetik bir değişiklik yaşadığı (k>g ötümlüleşme) ve “bulanık, karışık, karışıklık; fitne, fesad” (Ünlü, 2013, s. 172) gibi anlamları karşıladığı görülür. *Bulgak* sözü, Eski Uygur Türkçesinde “ayaklanma, huzursuzluk, kaos, isyan, çatışma, kargaşa, karmakarışıklık, anarşi, başsızlık, şaşkınlık” (Wilkens, 2021, s. 197) “karışıklık; dalga” (Eraslan, 2012, s. 562); Karahanlı Türkçesinde “düşman gelmesi üzerine halk arasına düşen karışıklık” (Üşenmez, 2006, s. 168) “fitne, fesat, sıkıntı, keder; bulanık” (Ünlü, 2012a, s. 188-189) gibi yeni anlamlar kazanmıştır.

Bulganç sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanmamıştır.

Kamşag sözünün kullanımına Eski Uygur Türkçesinde “sarsılmış” (Doğan ve Usta, 2014, s. 164) anlamıyla rastlanır. Bu dönem dışında Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde *kamşag* sözüne rastlanmamıştır.

Tarkınç sözüne Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde rastlanan bu söz bu dönemde “ayrılma (?), kaybolma (?)” (Wilkens, 2021, s. 678) gibi anlamlarıyla tanıklanır.

“Tutsak”¹³

-bulun: esir, tutsak (Şirin, 2016, s. 725)

-kul: tutsak (erkek) (Şirin, 2016, s. 734)

-kün: tutsak (kadın) (Şirin, 2016, s. 735)

s(a)g(i)r çulug(a)n : y(a)gıt(t)ukda : [kül i(ç)] çor [opl(a)yu t(ä)gi]p : s(a)nç(i)p : öl(ü)r(ü)p : oglın : kişis(i)n : bul(u)n kulıp ...] (KÇ 5) (Şirin, 2016, s. 402) “Sagır Çulug ile savaştığı sırada Küli Çor ileri atılarak saldırıp, mızraklayıp, öldürüp çocuklarını (ve) karısını tutsak edip” (Aydın, 2021a, s. 134)

¹³ *Tutsak* anlamına gelen “kul” ve “kün” sözcüklerine baktığımızda kadın ve erkek tutsaklar için farklı kelimelerin olduğunu görmekteyiz. Aslında bu bize hem Eski Türk Yazıtlarının aynı anlama gelen kelimeleri cinsiyetlere göre türetecek kadar zengin bir söz varlığına sahip olduğunu hem de eş anlamlı gibi gözükken sözcükler arasında nüansların olduğunu göstermektedir.

t(a)bg(a)ç : bod(u)nka : b(ä)gl(i)k : urı oğlın : kul boltı : (ä)şil(i)k : kız oğlın : küñ boltı : (KT D 7) (Şirin, 2016, s. 403) “Çin halkına, bey olmağa lâyük erkek evlâdı kul oldu, hanım olmağa lâyük kız evlâdı (da) carıye oldu.” (Tekin, 2020a, s. 27)

küñ(i)m : kul(i)m : bod(u)n(i)g : t(ä)ñri y(e)r : (a)nta : (a)yu [b](ä)rti : (ŞU G 9) (Şirin, 2016, s. 403) “Hizmetçilerim (ve) kullarım, halkı(m) (için) gök (ve) yer öyle buyurduğı için” (Aydın, 2021b, s. 61)

bod(u)nı : küñ kul : boltı : (KT D 20; BK D 17) (Şirin, 2016, s. 403) “Halkı (da) kul köle oldu.” (Tekin, 2020a, s. 29, 57)

Bulun sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde rastlanırken Çağatay Türkçesinde rastlanmamıştır. *Bulun* sözü “tutsak” anlamını Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi döneminde korurken Kıpçak Türkçesinde anlam değişikliğine uğramış “yağma, ganimet; adaya bitişik kara” (Toparlı ve diğerleri, 2019, s. 37) gibi yeni anlamlar kazanmıştır.

Kul sözünün kullanımı Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de devam etmiştir. Eski Türk Yazıtlarında “tutsak¹⁴ (erkek)” anlamında kullanılan bu sözcüğün daha sonraki dönemlerde geniş anlamlar ifade ettiği görülür. *Kul* sözü Eski Uygur Türkçesinde “esir, köle, kul; bağlı ve bağımlı kişi” (Wilkens, 2021, s. 420); Karahanlı Türkçesinde “kul, köle; kul, (Allah’a göre) insan” (Üşenmez, 2006, s. 291); Harezmi Türkçesinde “kul, köle; Allah’a göre insan” (Ata, 2014, s. 266); Çağatay Türkçesinde “kul, köle; insan, kişi” (Ünlü, 2013, s. 665); Kıpçak Türkçesinde ise “kul, köle” (Toparlı ve diğerleri, 2019, s. 162) anlamlarında kullanılmıştır.

Küñ sözünü “kadın köle” olarak ifade eden Clauson, bu kelimenin “kul” sözünün dişil karşılığı olduğunu belirtmiştir (Clauson, 1972, s. 726). *Küñ* sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde rastlanırken Çağatay Türkçesinde rastlanmamaktadır. Eski Türk Yazıtlarında “tutsak (kadın)” anlamını ifade eden *küñ* sözü Eski Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde “cariye, halayık, hizmetçi kadın, kadın köle” gibi daha çok dişil anlamlar ifade ederken; Kıpçak Türkçesinde “esir, köle, kul” (Toparlı ve diğerleri, 2019, s. 168) gibi daha genel ifade içeren anlamlarla açıklanmıştır.

“Haber, duyum, istihbarat”¹⁵

-kü: 1. haber, duyum, istihbarat 2. şan, şöhret (Şirin, 2016, s. 735)

-sab: söz, haber, bilgi, mesaj (Şirin, 2016, s. 738)

-tıl, til: haberci, casus, durumunu öğrenmek için düşmandan yakalanan esir, dil: haber, söz (Ergin, 2009, s. 114)

t(a)şra : yor(i)yur : tiy(i)n : kü : (e)ş(i)d(i)p : b(a)lıkd(a)kı : t(a)şık(m)iş : t(a)gd(a)kı : inm(i)ş : (KT D 11-12; BK D 10-11) (Şirin, 2016, s. 397) “Baş kaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehir) inmiş.” (Tekin, 2020a, s. 27, 53, 55)

bu s(a)b(i)m(i)n : (ä)dgüti : (e)şid : k(a)t(i)gdı : tıñla : (KT G 1-2) (Şirin, 2016, s. 397) “Bu sözlerimi iyice işit (ve) sıkıca dinleyin.” (Aydın, 2021a, s. 47)

¹⁴ Türkçe Sözlük’te *tutsak* sözcüğü “savaşta ele geçen düşman, esir” (TDK, 2011, s. 2392) olarak tanımlanırken askeri bir terim olarak ifade edilmiştir. *Köle* sözcüğü tarihi bir terim olarak ifade edilmiş ve “savaşta tutsak alınan, yabancı ülkelerden zorla kaçırılıp özgürlükten yoksun bırakılan veya başkasından satın alınan kimse, kul, esir” (TDK, 2011, s. 1497) olarak tanımlanmıştır. Aslında eş anlamlı olan bu iki sözcük arasında ince bir nüans vardır. İki sözcük de “savaşta ele geçen kişileri” işaret ederken, *köle* sözcüğünün ayrıca “başkasından satın alınan kimse” anlamını da ifade etmesi daha geniş bir anlama sahip olduğunu gösterir.

¹⁵ Muharrem Ergin *sayu* sözüne “haber” anlamını vermiştir: *ol ok tün budunun sayu itimz* “O aynı gece halkına haber gönderdik.” (T 2.Taş B 7) (2009, s. 76-77). Fakat “sayu” sözünün haber anlamında kullanımına tanıklık eden başka bir örnek bulunmamaktadır.

Kü sözünün kullanımına Eski Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde rastlanırken Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde bu sözün kullanımına rastlanmaz. *Kü* sözünün “haber, duyum, istihbarat” gibi anlamlarına Karahanlı Türkçesinde rastlanmazken bu dönemde “ün, san” gibi anlamları ifade etmiştir. Eski Uygur Türkçesinde “ün, şan, şöhrat, söylenti, haber” (Doğan ve Usta, 2014, s. 213) gibi anlamları karşılayan *kü* sözü; Harezmi Türkçesinde ifade ettiği “şayia, havadis, söylenti” (Ünlü, 2012b, 359) gibi anlamlarla Eski Türk Yazıtlarında ifade ettiği anlamlara hemen hemen eş değer durumdadır.

Clauson’un sözlüğünde “sav” şeklinde yer alan ve anlamını “konuşma” (Clauson, 1972, s. 782) olarak ifade ettiği *sab* sözü fonetik değişiklikler ve ifade ettiği geniş anlamlarla Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de kullanılmaya devam edilmiştir. Bu kelime Eski Uygur Türkçesinde *sav ~ s(a)v* “kelime, söz, laf, metin; deyim, atasözü; söylenti; laf; haber; safsatacılık, yanıltmaca; öğüt; şey, husus, hikâye; iş; mukavele; durum” (Wilkens, 2021, 591); Karahanlı Türkçesinde¹⁶ *sav~saw* “söz; ata sözü; kıssa, tarihsel şeyler; hikâye; mektup, risale; haberler, salıklar” (Üşenmez, 2006, s. 353-354); Harezmi Türkçesinde *sav~saw* “haber, söz” (Ünlü, 2012b, s. 505); Çağatay Türkçesinde *sav~saw* “söz, sav; şöhrat,ün” (Ünlü, 2013, s. 953-954); Kıpçak Türkçesinde¹⁷ ise *sav* “dava” (Toparlı ve diğerleri, 2019, s. 229) şeklinde kaydedilmiştir. Görüldüğü gibi *sab* sözünün “haber” anlamı Eski Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde devam ederken Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde görülmemektedir.

Tıl~til sözünün kullanımına Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de rastlanmaktadır. *Tıl~til* sözünün bu dönemlerde geniş anlamlara sahip olduğu görülür. Eski Uygur Türkçesinde *til* “konuşma organı (Skt. jihvā’nın da eş değeri), dil, lisan; konuşma tarzı; laf; ses; hakaret, iftira, dedikodu, rezalet, yüz karası” (Wilkens, 2021, s. 718); Karahanlı Türkçesinde *tıl~til* “söz; lûgat; dil; düşmandan alınan tutsak; casus, çaşıt” (Üşenmez, 2006, s. 405); Harezmi Türkçesinde *til* “dil, lisan; dil (organ); casus, haber” (Ünlü, 2012b, s. 592); Çağatay Türkçesinde *til* “tel, ip, iplik; dil; dil, lisan; yassı uzun şey” (Ünlü, 2013, s. 1127); Kıpçak Türkçesinde ise *til* “dil, ağızdaki dil; lisan, dil” (Toparlı ve diğerleri, 2019, s. 275) gibi anlamları ifade eden *tıl~til* sözünün “haber” anlamını yalnızca Harezmi Türkçesinde koruduğu görülmektedir. *tıl~til* sözünün özellikle Eski Uygur Türkçesinde geniş anlamları ifade ettiği ve “hakaret, iftira, rezalet” gibi anlamlarla anlam kötüleşmesine uğradığı görülür.

“İtaatsiz olma durumu, anarşizm”

-küregü: itaatsiz olma durumu, anarşizm (Şirin, 2016, s. 736)

-tüzsüz: itaatsiz, uyumsuz, kavgalı (Şirin, 2016, s. 744)

kür(ä)gün(i)n : *üçün* : *ig(i)dm(i)ş* : *bilgä* : *k(a)g(a)n(i)η(i)n* : *(ä)rm(i)ş* : *b(a)rm(i)ş* : *(ä)dgü* : *(e)l(i)ηä* : *k(ä)ntü* : *y(a)η(i)lt(i)g* : *y(a)bl(a)k* : *kigürt(ü)g* : (KT D 23) (Şirin, 2016, s. 413) “İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanın ile bağımsız (ve) müreffeh devletine (karşı) kendin hatâ ettin (ve) nifak soktun.” (Tekin, 2020a, s. 31)

b(ä)gl(ä)ri : *bod(u)nı* : **tüzs(ü)z** *üç(ü)n* : *t(a)bg(a)ç* : *bod(u)n* : *t(ä)bl(i)gin* : *kürl(ü)g<in>* *üçün* : *(a)rm(a)kçısın* : *üçün* : *in(i)li* : *(ä)çili* : *kikşürtükün* : *üçün* : *b(ä)gli* : *bod(u)nılg* : *yon(a)şurtukın* : *üçün* : *türk* : *bod(u)n* : *ill(ä)dük* : *ilin* : *ıçg(i)nu* : *ıdm(i)ş k(a)g(a)nl(a)duk* : *k(a)g(a)nın* : *yit(ü)rü* : *ıdm(i)ş* : (KT D 6-7; BK D 6-7) (Şirin, 2016, s. 414) “Beyleri (ve)

¹⁶ Hülya Arslan Erol, “Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri” adlı çalışmasında Divanü Lugatı’t- Türk’ta *sav* sözünün şu anlamları karşıladığını belirtir: “1.söz, haber, salık; mektup; risale; atalar sözü, darbimesel; kıssa, hikâye, tarihsel şeyler 2. şöhrat, san” (2018, s. 460)

¹⁷ Ayrıca *sav~saf* “atasözü” (Toparlı ve diğerleri, 2019, s. 222) *sab* sözünün Kıpçak Türkçesindeki yansıması olarak kabul edilebilir.

halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kıskırttığı için, Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş.” (Tekin, 2020a, s. 25, 27, 53)

Küregü sözünün Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde kullanımına rastlanılmamıştır.

*Tüzsüz*¹⁸ sözünün kullanımına sadece Eski Uygur Türkçesinde rastlanırken; Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde kullanımına rastlanmamıştır. Eski Uygur Türkçesinde “düz olmayan, ahenksiz, denksiz, eşit olmayan, uyumsuz” (Wilkens, 2021, s. 780) “engebeli” (Eraslan, 2012, s. 615) gibi anlamları ifade eden *tüzsüz* sözünün bu dönemde geniş anlamları karşıladığı ancak “itaatsız” anlamını kaybettiği görülür.

“Asker”

-çerig: asker (Şirin, 2016, s. 726)

-er: 1. adam, erkek 2. yiğit, kahraman 3. asker 4. erlik, erdem (Şirin, 2016, s. 727)

-eren: er, eren, yiğit, asker, erler (Ergin, 2009, s. 93)

-sü: 1. asker 2. silahlı kuvvetler, ordu (Şirin, 2016, s. 739)

sün(ü)ş bols(a)r : ç(ä)r(i)g : it(ä)r (ä)rti : (a)b (a)bl(a)s(a)r : r²ml²I : t(ä)g (ä)rti (KÇ 9) (Şirin, 2016, s. 417) “Savaş olduğunda askeri düzenlerdi. Ava çıktığında ermeli? (hızlı koşan at?) gibiydi.” (Aydın, 2021a, s. 135)

s(ä)l(ä)ñä : kid(i)n : yulun : kol : b(i)r(i)din : sıñ(a)r : şıp b(a)şınğa : t(ä)gi : ç(ä)rig itd(i)m : (ŞU D 3) (Şirin, 2016, s. 417) “Selenge’nin batısında Yılun Kol’un güney tarafına, Şip Başı’na kadar asker yerleştirdim.” (Ölmez, 2018, s. 122)

k(a)ñ(i)m k(a)g(a)n : yiti y(e)g(i)rmi (ä)r(i)n : t(a)ş(i)km(i)ş (KT D 11; BK D 10) (Şirin, 2016, s. 417) “Babam Hakan on yedi adamla baş kaldırmış.” (Tekin, 2020a, s. 27, 53)

tir(i)l(i)p : y(e)tm(i)ş (ä)r bolm(i)ş : (KT D 12; BK D 11) (Şirin, 2016, s. 417) “Derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar.” (Tekin, 2020a, s. 27, 55)

kül tigin ögsüz akın binip tokuz eren sançdı “Kül Tigin öksüz akına binip dokuz eri mızrakladı.” (KT K 8-9) (Ergin, 2009, s. 26-27)

el(i)m : ugr(u)nta : sü bol(u)p : (ä)r (ö)l(ü)rm(ä)dük(ü)m yok (Ye 10/8) (Şirin, 2016, s. 419) “Yurdum uğruna asker olup adam öldürmediğim yok.” (Aydın, Alimov ve Yıldırım, 2013, s. 42)

kañım kagan süsi böri teg ermiş “Babam kağanın askeri kurt gibi imiş.” (KT D 12) (Ergin, 2009, s. 12-13)

Çerig sözüne ifade ettiği anlamla birlikte (asker) Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de rastlanmaktadır.

Er sözünün kullanımına Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanırken bu sözün ifade ettiği “asker” (Ata, 2014, s. 124) anlamına sadece Harezmi Türkçesinde rastlanmıştır. Onun dışında *er* sözünün diğer dönemlerde genel olarak “er, kişi, adam, erkek, koca” gibi anlamları ifade ettiği görülür.

¹⁸ *Tüzsüz* sözünün kökbiçim hali olan “tüz” sözüne “Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde” rastlanır.

Eren sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de rastlanmaktadır. *Eren* sözünün “asker” anlamının bu dönemler içinde sadece Harezmi Türkçesinde mevcut olduğu görülmektedir. *Eren* sözünün diğer dönemlerde genel olarak “er, yiğit, eren, insan, insanlar, erkek, kişi” anlamlarını ifade ettiği görülür.

Sü sözüne ve ifade ettiği “asker” anlamına Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de rastlanmaktadır. Eski Uygur Türkçesinde *süü* “ordu, asker, birlikler, ordu ...; sefer, harp, muharebe, meydan savaşı, savaş, askerî kampanya, mücadele” (Wilkens, 2021, s. 638); Karahanlı Türkçesinde *sü* “asker, ordu; aynı hedefe yönelmiş birlik, taraftarlar, bölük, parti” (Ünlü, 2012a, s. 860) gibi geniş anlamlarla tanınır. Harezmi Türkçesinde ise “asker, ordu” anlamında kullanılan *sü* sözünün Çağatay Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinde sadece “asker” anlamını ifade ettiği görülür.

“Kumandan”

-baş: baş; dağın başı, tepe, zirve; şef, başkan, kumandan (Ergin, 2009, s. 87)

-buyruk: kumandan, âmir (Tekin, 2020a, s. 135)

-er başı: ordu komutanı (Şirin, 2016, s. 727)

-sü başı: ordu komutanı (Şirin, 2016, s. 739)

-yağıcı: düşmanca, kumandan, düşmana karşı koyan (Ergin, 2009, s. 120)

(ä)rdämi b(a)r üç(ü)n (a)k(i)nınta : kü tutup : (a)tka t(ä)gm(i)ş b(ä)g(i)m : (ä)siz : (ä)r b(a)şı yta (a)ç(ig)-a (Ye 48/4) (Şirin, 2016, s. 359)¹⁹ “Yiğitliği olduğu için (yaptığı) savaş(lar)ta ün kazanıp ad/unvana erişmiş beyim! Heyhat! Komutan! Vah! Yazık!” (Şirin User, 2010, s. 773)

tokuz : (ä)l(i)g y(a)şda : tokuz (a)ltm(i)ş (ä)r öl(ü)rm(i)ş : (ä)r b(a)şı s(a)ñun öl(ü)rti : bilgäm yta (Ye 48/5) (Şirin, 2016, s. 359) “Kırk dokuz yaşında elli dokuz asker öldürmüş. Askerin başı generali öldürdü, bilgem, eyvah!” (Aydın, 2021c, s. 157)

(a)lp k(a)g(a)n (e)rm(i)ş : buyruki y(e)me : bilge : (e)rm(i)ş (e)r(i)nç : “Cesur hükümdarlar imiş; (emirleri altındaki) kumandanları da akıllı imişler şüphesiz.” (KT D 3) (Tekin, 2020a, s. 24-25)

sü b(a)şı : in(ä)l k(a)g(a)n : t(a)rduş ş(a)d : b(a)rzun t(e)di : (T 31) (Şirin, 2016, s. 359) “Ordu komutanı İnel Kağan ve Tarduş Şad gitsin’ dedi.” (Aydın, 2021a, s. 112)

yağıcısı yime ben ök ertim “Kumandanı yine bizzat ben idim.” (T G 6) (Ergin, 2009, s. 78-79)

Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de rastladığımız *baş* sözünün “kumandan” anlamını bu dönemlerde taşımadığı görülür.

Clauson’un “buyur-” fiilinden türediğini (1972, s. 387) belirttiği *buyruk* sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de rastlanılır. *Buyruk* sözünün “kumandan” anlamı (Eraslan, 2012, s. 563) sadece Eski Uygur Türkçesinde muhafaza edilmiştir. Karahanlı Türkçesinde “buyruk, emir, ferman; izin, müsaade; haber; vezir, müşâvir” (Üşenmez, 2006, s. 171) gibi anlamları karşılayan *buyruk* sözü; Harezmi Türkçesinde “buyruk, emir” (Ata, 2014, s. 90); Çağatay Türkçesinde “buyruk, emir” (Ünlü,

¹⁹ İ. V. Kormuşın "Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları Metinler ve İncelemeler" adlı eserinde bu cümleyi “*ärdämi bar üçün qanınta kü tutuq atqa tægmiş bægim äsiz är[än] başi ajit-a açığı [Kahramanlığı sayesinde han (hizmetinde) şerefli tutuk unvanına ulaşan beyim! Heyhat, savaşçı erlerin önderi, yazık! Ne acı!]*” şeklinde; E. Aydın, R. Alimov, F. Yıldırım ise "Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig" adlı eserde “*erdemi bar üçün kanın atam? totok atka tegmiş begim esiz er başı yta açığı a (Erdemi olduğu için hanın, Atam Totok adına erişmiş, beyim, ne yazık! Askerin başı, eyvah! Ne acı!)*” şeklinde okumuşlardır.

2013, s. 178); Kıpçak Türkçesinde de “emir, buyruk, hüküm” (Toparlı ve diğerleri, 2019, s. 39) anlamlarını karşılar hale gelmiştir.

Er başı kelime grubuna Eski Türk Yazıtlarından sonra rastlanmamıştır.

Sü başı kelime grubuna Wilkens sözlüğünde *süü başı* “ordu komutanı” (2021, s. 639) şeklinde yer verir. Çağatay Türkçesinde *su başı* “Türkistan’da bir rütbe ismi” (Ünlü, 2013, s. 1005) olarak verilen kelime grubuna, Kıpçak Türkçesinde *sübaşu* “komutan, serasker (krş.subaşı)” (Toparlı ve diğerleri, 2019, s. 244) şeklinde rastlanır. Turan, Karahanlıca metinlerde “ordu komutanı” için sık görülen rütbe isimlerinden birinin de *sü başı* olduğunu belirtir (2018, s. 162). 13-15. yüzyıllarda Kıpçak Türkçesiyle yazılmış mensur eser ve sözlüklerde Eski Türkçe döneminde kullanılmış rütbe ve unvanların önemli bir bölümünün kaybolduğunu söyleyen Turan, *sü başı* rütbesinin “komutan” anlamında kullanıldığını belirtir (Turan, 2018, s. 164). Görüldüğü gibi *sü başı* Eski Türk Yazıtlarından sonra da genel olarak “komutan” anlamını devam ettirmektedir.

Yagıçı sözünün Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi dönemlerinde kullanımına rastlanır. Eski Uygur Türkçesinde²⁰ “kavgacı kişi; kavgacı” (Wilkens, 2021, s. 853) anlamıyla verilen *yagıçı* sözü, Karahanlı Türkçesinde “muharip” (Üşenmez, 2006, s. 450), Harezmi Türkçesinde ise “savaşçı” (Ünlü, 2012b, s. 651) anlamıyla verilir. *Yagıçı* sözünün Eski Türk Yazıtlarından sonra “kumandan” anlamını taşımadığı görülür. Bu sözün kullanımına ise Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanmaz.

“Teçizatlı asker, silahlı asker”²¹

-kedimlig: 1. giyimli 2. teçizatlı, mücehhez, donanımlı (at, asker vb.) (Şirin, 2016, s. 732)

-sünüglüg: mızraklı, silahlı (asker) (Şirin, 2016, s. 739)

-yaraklıg: silahlı asker (Şirin, 2016, s. 747)

-yarıklıg: zırhlı asker (Şirin, 2016, s. 747)

üç(ü)ñç : y(e)g(ä)n sil(i)g : b(ä)g(i)ñ : k(ü)d(i)ml(i)g : tor(u)g : (a)t : bin(i)p : t(ä)gdi : (KT D 33) (Şirin, 2016, s. 418) “Üçüncü olarak Yiğen Siliğ Bey’in giyimli doru atına binip hücum etti.” (Tekin, 2020a, s. 33)

biş yü[z] k(ä)d(i)ml(i)g : y(a)d(a)g : bir(i)k<i> [...]ş(i)p : k(ä)lti : (ŞU G 9) (Şirin, 2016, s. 418) “Beş yüz zırhlı piyade ittifak yaparak ayrılıp geldi.”

süñ(ü)gl(ü)g : k(a)nt(a)n : k(ä)l(i)p(ä)n : sürä (e)ltdi : (KT D 23) (Şirin, 2016, s. 419) “Mızraklı (düşman) nereden gelip de (seni yerinden yurdundan) sürüp kaçırıtı?” (Tekin, 2020a, s. 31)

y(a)r(a)kl(i)g : k(a)nt(a)n : k(ä)l(i)p : y(a)ña (e)ltdi : (KT D 23; BK D 19) (Şirin, 2016, s. 419) “Silahlı (düşman) nereden gelip (seni) bozguna uğrattı (ve) dağıttı?” (Tekin, 2020a, s. 31, 57)

t(ä)ñri y(a)rl(i)k(a)zu : bu türk bod(u)n (a)ra : y(a)r(i)kl(i)g : y(a)gıg : y(ä)ltürm(ä)d(i)m : (T 53-54) (Şirin, 2016, s. 419) “Tanrı esirgesin, bu Türk halkı içinde zırhlı düşmanların akımına imkân vermedim.” (Tekin, 2020b, s. 33)

*Kedimlig*²² sözüne Eski Türk Yazıtlarından sonra Eski Uygur Türkçesinde rastlanırken; Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanmamaktadır. Eski

²⁰ Turan, Eski Uygurca Metinlerde *yagıçı* sözünün “deneyimli muharip asker” için kullanıldığını belirtir (2018, s. 162).

²¹ *teçizatlı asker* sözcüğünün eş anlamlısı tespit edilirken tümdengelim yöntemi kullanılmıştır. (teçizat → zırh)

Uygur Türkçesinde “giysili, elbiseli, elbise ...” (Wilkens, 2021, s. 353) “giyimli, elbiseli, zırhlı” (Caferoğlu, 2021, s. 103) anlamına gelen *kedimlig* sözü “teçhizatlı asker” anlamını yitirmiştir.

Süñüglüg sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanmazken Harezmi Türkçesinde rastlanır. Harezmi Türkçesinde hem kelimenin bünyesinde hem de ekte yer alan “g” sesinin düşmesiyle *süñgüli* şeklinde kullanılan kelime “süñgü takınmış olan” (Ünlü, 2012b, s. 539) anlamını ifade eder hale gelmiştir.

Yaraklıg sözü Karahanlı Türkçesinde *yaraglıg* “zırhlı, silahlı” (Üşenmez, 2006, s. 458); Harezmi Türkçesinde *yaraglıg* “silahlı” (Ünlü, 2012b, s. 663); Çağatay Türkçesinde ise çeşitli varyantlarla *yaraklıg~yaraklık~yaraglık* “silahlı” (Ünlü, 2013, s. 1232) şeklinde kullanılmıştır.

Clauson, *yarıklıg* sözünün “yarık”dan türediğini ve “zırhlı, zırh giyen” (1972, s. 964) anlamlarını ifade ettiğini belirtir. *Yarıklıg* sözü Eski Uygur Türkçesinde *yarıklıg* “zırhlı” (Wilkens, 2021, s. 868); Harezmi Türkçesinde *yarıglıg* “zırhlı” (Ünlü, 2012b, s. 665) şeklinde yer alır.

“Muhafız”

-kargu/karguy: düşmanı ihbar için yapılan kule, düşmanı haber vermek için yapılan ateş kulesi; nöbetçi, muhafız (Ergin, 2009, s. 99)

-korıgu: muhafız, kale muhafızı (Şirin, 2016, s. 733)

-turgak: 1. konut 2. gece bekçisi, muhafız (Şirin, 2016, s. 744)

kor(i)gu : (e)ki üç : kiş(i)l(i)gü : t(ä)z(i)p : b(a)rdı : (BK D 41) (Şirin, 2016, s. 381) “(Kale) muhafızı iki üç kişi ile kaçıp gitti.” (Tekin, 2020a, s. 65)

t(ä)ñri k(a)n(i)m : (a)tl(i)gı : tokuz t(a)t(a)r [y(e)ti y(e)g(i)rmi (a)z] buyruk [toñra (ä)d]ä : s(ä)ñüt biñ[a uyğ(u)r] bod(u)ni : t(i)g(i)t(i)m(i)n : bu bit(i)dükdä : k(a)n(i)ma : **turg(a)k** b(a)[şı k(a)g(a)s] (a)t(a)çuk : b²g²zk²r² çigşi : bila b(a)ga t(a)rk(a)n : üç yüz : **turg(a)k** : turdı : (Ta K 2) (Şirin, 2016, s. 381-382) “İlahi (yüce) hanımın atlıları (süvari birliği) Dokuz Tatar(lardan) on yedi, Az(lardan) komutanlar, Tongra(lardan) generaller ve süvari birliğinden (oluşuyordu). Uygur halkından prenslerimle bu (yazıtı) yazdıkları sırada, hanımın muhafız birliğinin başı Kagas Ataçuk, Begzeker Çigşi (ve) Bila Baga Tarkan (ile birlikte) üç yüz muhafız, (yazıtı) ayağa kaldırdı (dikti).” (Aydın, 2021b, s. 47)

Clauson, *kargu* sözünü “baskın uyarıları vermek için kullanılan ve üzerinde fener olan bir gözetleme kulesi olarak” açıklar (1972, s. 653). *Kargu* sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde rastlanırken Çağatay Türkçesinde rastlanmaz. *Kargu* sözünün ifade ettiği “muhafız” anlamı ise Eski Türk Yazıtlarından sonraki dönemlerde görülmez.

Korıgu sözüne ve karşıladığı “muhafız” anlamına Eski Türk Yazıtlarından sonra rastlanmamıştır.

Clauson, *turgak* sözünün “tur-” fiilinden türediğini, kelimenin tam olarak “sürekli ayakta duran, pratikte bekçi, nöbetçi” gibi manalar taşıdığını belirtir (1972, s. 539). Bu söze Eski Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesinde rastlanırken, Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde rastlanmaz. Eski Uygur Türkçesinde “gündüz görevli gözetmen, bekçi” (Wilkens, 2021, s.

²² *Kedimlig* sözünün kökbiçim hali olan “ked-” fiili Eski Uygur Türkçesinde “ked-” şeklinde görülürken Karahanlı Türkçesinde “ked-, ket-, kiy-”; Harezmi Türkçesinde “ked-, key-, kid-, kiy-”; Çağatay Türkçesinde “key-, kiy-, gey-” ve Kıpçak Türkçesinde ise “giy-, key-, kid-, kiy-” gibi varyantlarına rastlanır.

758); Karahanlı Türkçesinde “kapıcı, nöbetçi” (Üşenmez, 2006, s. 420); Çağatay Türkçesinde “gece karakolu, gece bekçisi” (Ünlü, 2013, s. 1161) gibi anlamları ifade eden *turgak* sözünün “muhafız” anlamına bu dönemlerde rastlanmamıştır.

“Savaş”

-sünüş: savaş (Şirin, 2016, s. 739)

-tegiş: çarpışma, savaş (Şirin, 2016, s. 741)

-uruş: 1. savaş 2. bir unvan (Şirin, 2016, s. 745)

süñ(ü)şdä : *tut(u)p* : *on (ä)r ut(t)m* : (ŞU D 4) (Şirin, 2016, s. 414) “Savaşta (onlardan bazılarını) ele geçirip, (bunların içinden) on adamı (haberci (elçi?) olarak) gönderdim.” (Aydın, 2021b, s. 56)

ul(u)g süñ(ü)ş süñ(ü)şm(i)ş (KT D 40) (Şirin, 2016, s. 414) “Büyük (bir) savaş savaşmış.” (Tekin, 2020a, s. 35)

sü [t](ä)gişintü : *yit(i)nç (ä)r(i)g* : *kıl(t)çl(a)dı* : (KT K 5) (Şirin, 2016, s. 414) “Ordu saldırdığında yedinci askeri de kılıçladı.” (Aydın, 2021a, s. 66)

ur(u)ş kıl(t)p : ..... (O 10) (Şirin, 2016, s. 415) “Savaşıp” (Aydın, 2021a, s. 125)

Sünüş sözü Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde varlığını korurken, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde bu söze rastlanmaz. Eski Uygur Türkçesinde “savaş, harp, kavga; savaş oyunu (?); savaşçı” (Wilkens, 2021, s. 637) gibi anlamları ifade eden *sünüş* sözünün Karahanlı Türkçesinde ise “savaşta saldırma, süngü dürtme” (Üşenmez, 2006, s. 375) gibi anlamları ifade ettiği, direkt olarak “savaş” anlamını vermediği ama yakın bir anlama geçiş yaptığı görülür.

Tegiş sözüne incelenen Harezmi²³ ve Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde rastlanmazken sadece Eski Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesinde rastlanır. *Tegiş* sözü Eski Uygur Türkçesinde “değme, temas, dokunma” (Caferoğlu, 2021, s. 231); Karahanlı Türkçesinde “değişme” (Üşenmez, 2006, s. 396); Çağatay Türkçesinde ise “savaş, kavga, dövüş; [buluşma, erişme; değer]” (Rahimi, 2016, s. 1506) gibi anlamları ifade eder.

Uruş sözü Eski Türk Yazıtlarından sonra da Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde “savaş” anlamıyla kullanılmaya devam etmiş; bu anlamının yanı sıra “kavga, vurma, dövüşme” gibi ifadeleri de bu dönemlerde karşılar hale gelmiştir.

“Hücum”

-tegin: hücum, hamle (Şirin, 2016, s. 741)

-tegiş: değiş, temas, çarpışma, hücum (Ergin, 2009, s. 113)²⁴

ç(ä)b(i)l(i)gdä b(i)r t(ä)g(i)mdü s(ä)k(i)z (ä)r öl(ü)rd(ü)m (Ye 10/8) (Şirin, 2016, s. 414) “Çivilig’de bir saldırıda sekiz adamı öldürdüm.” (Aydın ve diğerleri, 2013, s. 42)

sü [t]egişinde yitinç erig kılıçladı “Askerin hücumunda yedinci eri kılıçladı.” (KT K 5) (Ergin, 2009, s. 24-25)

²³ Clauson sözlüğünde *tegiş* sözünün “teg-” fiilinden geldiğini söyler. Harezmi Türkçesindeki (14. yüzyıl) kullanımı ve anlamını ise “*tégiş* ‘a meeting’ toplantı/buluşma” (1972, s. 487) olarak verir.

²⁴Talat Tekin “Orhon Yazıtları” adlı eserinde *tegiş* sözünün anlamını “çatışma” olarak verirken; Erhan Aydın “Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)” adlı eserinde “saldırı” olarak vermiştir.

Tegim sözüne Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesinde rastlanırken Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde rastlanmaz. Eski Uygur Türkçesinde “değme, değer” (Eraslan, 2012, 607) “layık” (Doğan ve Usta, 2014, s. 316) “sıra, müddet” (Caferoğlu, 2021, s. 230); Karahanlı Türkçesinde “layık” (Üşenmez, 2006, s. 396) gibi anlamları ifade eden *tegim* sözünün bu dönemlerde “hücum” anlamından uzaklaştığı görülür.

Eski Türk Yazıtlarından sonra Eski Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesinde kullanımına rastlanan *tegiş* sözünün bu dönemlerde “hücum” anlamında kullanılmadığı görülür.

“Casus”

-tıl: muhbir, casus, ajan (Şirin, 2016, s. 741)

-körüg: casus, haberci, gözcü (Ergin, 2009, s. 103)

tl(t)g k(ä)lürti : (T 36) (Şirin, 2016, s. 413) “Casusu getirdiler” (Aydın, 2021a, s. 114)

oguzdındın körüg kelti “Oğuzdan casus geldi.” (T G 1) (Ergin, 2009, s. 66-67)

Eski Türk Yazıtlarından sonra Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de kullanılmaya devam eden *tl* (tıl~til) sözünün “casus” anlamını Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde koruduğu görülür.

Körüg sözünün Eski Uygur, Karahanlı Türkçesinde kullanımına rastlanır. Bu söz Eski Uygur Türkçesinde *körük/g* “güzel, güzellik, görüş; casus” (Caferoğlu, 2021, s. 117) *körüg* “görülen” (Eraslan, 2012, s. 584); Karahanlı Türkçesinde *körüg* “görülen” (Üşenmez, 2006, s. 287) anlamlarını karşılar.

“Kalkan”

-yalma: kalkan (Şirin, 2016, s. 747)

-yarık: zırh, zırh ve kalkan (krş. yarağ) (Ergin, 2009, s. 121)

y(a)r(i)kınta : *y(a)lm(a)sınta* : *yüz (a)rtuk* : *okın urtı*: (KT D 33) (Şirin, 2016, s. 420) “Zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla okla vurdular.” (Tekin, 2020a, s. 33)

Yalma sözünün Eski Türk Yazıtlarından sonra Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesinde kullanımına rastlanır. Eski Uygur Türkçesinde “palto, manto, yağmurluk” (Wilkens, 2021, s. 857); Karahanlı Türkçesinde “kaftan, kalın kaftan, yağmurluk” (Ünlü, 2012a, s. 1135) gibi anlamlara sahip olan *yalma* sözünün “kalkan” anlamını yitirdiği görülür. *Yalma* sözü her ne kadar bu dönemlerde “kalkan” anlamını yitirip anlam değişikliğine ve genişlemesine uğrasa da kazandığı yeni anlamlar itibariyle pek fazla işlevsel değişiklik olmamıştır. Çünkü “kalkan” savaşlarda kılıçtan, oktan korunmak için kullanılırken; palto, yağmurluk gibi giysiler de soğuktan korunmak için kullanılır, yani bu kelimenin ifade ettiği anlamların işlevi benzerdir.

Yarık sözüne Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde rastlanırken Çağatay Türkçesinde rastlanmamıştır. Bu söz “kalkan” anlamını sadece Karahanlı Türkçesinde korur, diğer dönemlerde genel olarak “zırh” anlamında kullanılır.

Sonuç

Eş anlamlılık konusu anlam biliminin inceleme alanlarından ve bir dildeki zenginliğin en önemli göstergelerindedir. Anlamları aynı, benzer veya birbirine yakın sözcükler olarak tanımladığımız eş anlamlılık konusu pek çok tartışmaya neden olmuştur. Kimi araştırmacılar dilde yüzde yüz eş anlamlılığın mümkün olmadığını, her bağlamda birbirinin yerini tutacak sözcüklerin nadir olduğunu dile getirmiştir.

Eski Türk Yazıtlarında da aynı durum söz konusudur. Örneğin, *alp* ve *batur* sözcükleri “yiğit, kahraman” anlamına gelen iki sözcüktür. Eş anlamlı olarak gözüken bu iki sözcükten biri olan *alp* sözcüğü başka sözcüklerle yan yana gelince “zor, çetin” gibi bir anlam ifade etmektedir. Bu da bize eş anlamlı olarak gözüken sözcüklerin başka sözcüklerle yan yana gelince farklı anlamlar kazanabileceğini, sözcükler arasında yüzde yüz bir eş anlamlılığın olmadığını, eş anlamlı sözcüklerin bağlama göre farklılaşabileceğini ve her zaman birbirlerinin yerine geçemeyeceklerini göstermektedir.

Sonuç olarak; çalışmamızda Eski Türk Yazıtlarında yer alan savaş, mücadele, ordu, kahramanlık gibi unsurlara dair sadece eş anlamlı isim ve isim soylu kelimeler tespit edilmiştir. Eski Türk Yazıtlarında tespit ettiğimiz savaş, mücadele, ordu, kahramanlık gibi unsurlara dair eş anlamlı olan isimlerden kimisi “Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinde” varlığını ve ifade ettiği anlamı aynen sürdürürken, kimisi tamamen yok olmuş, kimisi ise fonetik açıdan ve anlamsal açıdan birtakım değişimlere uğramıştır. Tüm bu incelemeler neticesinde; Eski Türk Yazıtlarında savaş, mücadele, ordu, kahramanlık gibi unsurlara dair eş anlamlı kelimelerin sayısının azımsanmayacak kadar fazla olduğu, her bağlamda birbirinin yerini tutan eş anlamlı sözcüklerin (mutlak eş anlamlı) sayısının az olduğu, yakın eş anlamlı olarak ifade edebileceğimiz anlam yakınlığı taşıyan sözcüklerin daha fazla olduğu görülmüştür. Bundan dolayı; eş anlamlı olarak kabul edilen sözlerin arasında mutlak bir benzerliğin mümkün olmadığını, varsa bile çok az olduğunu, “yakın anlamlı” olarak değerlendirebileceğimiz anlam yakınlığına sahip sözlerin dilde daha fazla olduğunu, “eş anlamlılık” teriminin de genel olarak bu yakın anlamlı sözler için kullanıldığını söyleyebiliriz.

Kısaltmalar

B:	Batı Yüzü
BK:	Bilge Kağan Abidesi
D:	Doğu Yüzü
G:	Güney Yüzü
K:	Kuzey Yüzü
KÇ:	Köl İç Çor Yazıtı
krş.:	Karşılaştırınız
KT:	Kül Tigin Abidesi
O:	Ongi Yazıtı
Skt.:	Sanskritçe
ŞU:	Şine Usu Yazıtı
T:	Tonyukuk Abidesi
Ta:	Taryat Yazıtı
Ye 10:	1. Elegest Yazıtı
Ye 29:	2. Altinköl
Ye 48:	Abakan

Kaynakça

Ahanov, K. (2013). *Dil biliminin esasları*. (Aktaran: Murat Ceritoğlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Aksan, D. (1974). Eşanlamlılık sorunu ve Türk yazı dilinin eskiliğinin saptanmasında eşanlamlardan yararlanma. *Türkoloji Dergisi*, 6 (1), Ankara: DTCF.
- Aksan, D. (2020). *Anlambilim anlambilim konuları ve Türkçenin anlambilimi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Arslan Erol, H. (2018). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine anlam değişimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2014). Dizin-Sözlük. Tezcan, S., Zülfikar, H. (Yay. Haz.). *Nehcü'l-ferâdis, uşmağların açuq yolu (cennetlerin açık yolu) metin, dizin-sözlük, tıpkıbasım (birleştirilmiş baskı)* (s. 1-500). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2021a). *Orhon yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Aydın, E. (2021b). *Uygur yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Aydın, E. (2021c). *Sibirya'da Türk izleri Yenisey yazıtları*. İstanbul: Kronik Yayıncılık.
- Aydın, E., Alimov, R. ve Yıldırım, F. (2013). *Yenisey-Kırgızistan yazıtları ve ırk bitig*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Caferoğlu, A. (2021). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: At The Clarendon Press.
- Clauson, G. ve Tryjarski, E. (2017, Mayıs). İhe Hüşötü yazıtı (Küli Çor) –I. (Çev. Dr. Mehmet Tütüncü). *Düşünce ve Tarih*, 41-56.
- Doğan, İ. ve Usta, Z. (2014). *Eski Uygur Türkçesi söz varlığı*. Ankara: Altınpost Yayıncılık.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2009). *Orhun abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1970, Ekim). Eşanlamlı sözcükler var mıdır? *Türk Dili Dergisi*, 229, 9-10.
- Karaağaç, G. (2018). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kormuşin, İ. V. (2017). *Yenisey eski Türk mezar yazıtları metinler ve incelemeler*. (Çev. Rysbek Alimov). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lyons, J. (1983). *Kuramsal dilbilime giriş*. (Çev. Ahmet Kocaman). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, M. (2016). Ongi yazıtı, sorunlar ve çözüm önerileri. *Bellekten*, 64 (1), 43-86.
- Ölmez, M. (2018). *Uygur Hakanlığı yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Rahimi, F. (2016). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Ankara.
- Solmaz, S. (Bahar, 2018). Çavuş unvanının kökeni, anlamları ve Türkiye Selçukluları döneminde kullanımı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (43), 423-436.
- Şirin User, H. (2010). *Yenisey yazıtlarının okunma ve anlamlandırılması üzerine yeni öneriler –II-*. 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 767-774.
- Şirin User, H. (Güz, 2006). Eski Türkçede bazı unvanların yapısı üzerine. *Bilig.* (39), 219-238.
- Şirin User, H. (Kış, 2012). Eski Türk yazıtlarında politik ve askerî terimlerden örnekler. *Bilig.* (60), 257-272.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (1997). *Türkoloji eleştirileri*. Ankara: Simurg Yayınevi.
- Tekin, T. (2020a). *Orhon yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2020b). *Tunyukuk yazıtı*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

-
- Toparlı, R., Vural, H. ve Karaatlı, R. (2019). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Turan, F. (2018). Eski Türkçeden Orta Türkçeye askeri rütbe ve unvanlar. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 58, Sayı: 1, s. 155-173.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ünlü, S. (2012a). *Karahanlı Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2012b). *Harezmi-Altınordu Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Üren, U. (2022). Köktürk yazıtlarının “askerî propaganda” bağlamında değerlendirilmesi. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 42 (1), 129-161.
- Üşenmez, E. (2006). *Karahanlı Türkçesi sözlüğü*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Kütahya.
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch) / Eski Uygurcanın el sözlüğü, (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe)*, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (Hrsg.), Hardcover, 17x24; IX, 929 Seiten. ISBN 978-3-86395-481-9.
-

Türk Kültüründe Silah ve Hegemonik Erkeklik Sembolü Olarak Silahın Kullanımı

Weapons in Turkish Culture and the Use of the Weapon as a Symbol of Hegemonic Masculinity

Ahmet Emin ŞAHİNER*

Öz

Silah Türk kültür tarihinin en eski dönemlerinden itibaren farklı boyutlarıyla hayatın bir parçası olagelmıştır. Türklerin yaşam şartlarına bağlı olarak bir yandan hayatta kalmanın vesilesi olan silah, bir yandan da kültürel bir ögeye dönüşüp sembolik anlamlar kazanmıştır. Özellikle atlı-göçebe dönem geleneksel yaşam biçimi içerisinde silah, kahramanlığın, gücün ve iktidarın gerçekleşmesinin temel unsuru olmuştur. Bu bağlamda erkeklik ve toplumsal cinsiyet çalışmalarının popüler ifadesiyle- hegemonik erkeklik ile silahlar arasında yakın ilişkinin olduğu çeşitli çalışmalarda ortaya çıkan sonuçlardan biridir. Erkeklik rolünün inşasında silahla sağlanan güç, farklı toplumlarda değişkenlik gösterebilir. Bu çalışmanın konusunu silahın Türk kültüründe erkeklik ve güçle olan ilişkisi teşkil etmektedir. Çalışmada toplumsal cinsiyetçi yaklaşımlardan hegemonik erkeklik bağlamında, silahın geçmişten bugüne işlevlerini karşılaştırmalı olarak değerlendirmek amaçlanmıştır. Öncelikle yazılı kaynaklarından hareketle eski Türk topluluklarında, Türk silah kültürü ve bu kültürü etkileyen unsurlar tespit edilmiştir. Geçmişteki silahın hayatta kalma mücadelesinde üstünlük ve güvenlik işlevlerinin, günümüzde ataerkil toplum düzeniyle yetişmiş insanların erkeklik inşa süreçlerine etkisi ve silahın suç olgusuyla olan ilişkisi istatistiksel veriler ışığında tartışılmıştır. Çalışmada elde edilen sonuçlar itibarıyla silahın geçmişte insanın tabiat unsurları ve diğer insanlarla olan mücadelesinde ayakta kalmasını sağlayan temel unsurlardan birisi olduğu görülmüştür. Bugüne gelindiğinde ise çeşitli boyutlarıyla silahın, ataerkil kültür kodlarına bağlı olarak sembolik anlamlar kazanıp güç ve iktidar göstergesi hüviyeti kazandığı tespiti elde edilen sonuçlar arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Türk silah kültürü, Toplumsal cinsiyet, Erkeklik/Hegemonik erkeklik, Bireysel silahlanma, Suç ve şiddet.

Abstract

Weapons have been a part of life with different dimensions since the earliest periods of Turkish cultural history. Depending on the living conditions of the Turks, the weapon, which is a means of survival, has also turned into a cultural element and gained symbolic meanings. Especially in the traditional life style of the horse-nomadic period, the weapon has been the main element of the realization of heroism, power and domination. In this context, it is one of the results of various studies that there is a close relationship between masculinity and -as the popular expression of gender studies- hegemonic masculinity and weapons. The power provided by weapons in the construction of the role of masculinity may vary in different societies. The subject of this study is the relationship of the weapon with masculinity and power in Turkish culture. In this study, it is aimed to comparatively evaluate the functions of the weapon from past to present in the context of hegemonic masculinity, one of the gendered approaches. First of all, based on written sources, Turkish weapon culture and the factors affecting this culture were determined in the old Turkish communities. The effects of the superiority and security functions of the weapon in the struggle for survival in the past, on the masculinity building processes of people who have grown up with the patriarchal society today, and the relationship between the weapon and the crime phenomenon are discussed in the light of statistical data. In terms of the results obtained in the study, it was seen that the weapon was one of the basic elements that ensured the survival of man in his struggle with the elements of nature and other people in the past. When it comes to today, it is among the results obtained that the weapon, with its various dimensions, gains symbolic meanings depending on the patriarchal culture codes and gains the identity of power and power indicator.

Keywords: Turkish weapon culture, Gender, Masculinity/Hegemonic masculinity, Individual armament, Crime and violence

Extended Summary

Folklore, which has existed as a scientific field of study since the 19th century, includes all cultural yields within its field of study. Accepting that culture is a dynamic phenomenon that develops and changes leads to the renewal of methods, approaches and

* Öğretim Görevlisi, Yozgat Bozok Üniversitesi, TÖMER, a.eminsahiner@yobu.edu.tr / ORCID: [0000-0002-2651-4232](https://orcid.org/0000-0002-2651-4232)

compositions in folklore; psychology, sociology, anthropology, history, education, architecture etc. Since it is at the intersection of disciplines, it has evolved into "cultural science" and paved the way for the development of new perspectives. (Ekici, 2004, p. 1-11; Çobanoğlu, 2005, p.21, 23; Ersoy, 2012, p.5-13; Nahya, 2017: pp. 166-168; Avcı, 2020, p. 118-119 In this study, the perspectives of folklore and other disciplines were tried to be discussed together. First of all, with the data determined from the written and oral sources of Turkish culture, the place and importance of the weapon in the life of the Turks has been determined. With these determinations, folkloric evaluations have been made on the functions of the weapon from past to present in the context of hegemonic masculinity, one of the gendered approaches. The effects of the superiority and security functions of the weapon in the struggle for survival in the past, the masculinity building processes of the people who have grown up with the patriarchal society today, and the relationship between the weapon and the crime phenomenon are discussed in the light of statistical data.

Turks are a nation that lived together with weapons in different periods of history. Weapons have been symbolized as a means of existence and survival since the ancient times of Turkish culture, and they are the basic element of the realization of heroism, power, power and dominance. In addition, the role of the weapon in the formation of the 'army' and 'family', which are important institutions of the old Turkish state tradition, is great. The existence of these institutions results in the transformation of power into success in Turkish struggles.

Weapons and war equipment have a great importance in Turkish culture. Weaponry; It turns into a cultural symbol that is reflected in the food, life, habits, feelings and thoughts of the Turks throughout their life, from the time they were born to the world. In the use of weapons, the place of the horse as a combat power and comrade in arms is undeniable. Turks have been living on horseback since childhood and died on horseback. In this respect, horses are seen as "companions in arms" in wars and in the use of weapons.

It is seen that the trilogy of horse, horse and weapon has turned into an important cultural code in the Turkish cultural tradition since the earliest periods of Turkish culture. Even today boys use "weapons" etc. being raised with toys; toys such as dolls and kitchen-houseware are bought for girls. With the toys given to children, they are taught what roles they will play in their future lives.

The roles that societies impose on human beings, who are biologically separated from each other as male and female, constitute their gender roles. Gender roles can emerge in different characteristics within the framework of each society's own culture.

It is clear that weapons have a place in the construction of hegemonic masculinity. At this point, it will be necessary to look at the concept of crime, which is as old as the existence of a weapon. The first laws regarding which actions would constitute a crime with the settlement of people and the invention of writing appear with many examples such as the Laws of Hammurabi, the Roman Twelve-Plate Laws, the Hittite Laws. It is necessary to take into account that the transition from hunting-gathering activities to production is effective as a factor affecting the development of crime. When human beings produce more than they need, the field of economy and commerce has emerged, having more, inequality of sharing, etc. approach to crime has increased. As another factor, industrial revolutions and technological developments have affected the development of crime. Population growth and rapid developments are also important factors that increase the type and increase of crime (Göver ve Şenol, 2017, p. 195-196). While analyzing the crime sociologically, a perspective that addresses its biological, psychological, legal, moral, political, economic and cultural aspects should be taken into account.

It is one of the results of various studies that there is a close relationship between masculinity and - in the popular expression of gender studies - hegemonic masculinity and weapons. The power provided by weapons in the construction of masculinity may vary in different societies. Today, it is possible to associate armament in Turkey with hegemonic masculinity. However, when we look at the Turkish weapon culture, it is seen that the weapon has been used as a means of defense against the enemy and destroying harmful animals since the earliest Turkish communities. Considering that the death penalty in the Turkish legal system for killing a man and drawing a sword in peacetime is considered, in the past, in Turkish culture, weapons were instrumental in peace and survival, not crime.

With the specialization in the world, industrialization, the development of weapon technology, the increase in the variety of weapons and the weapons becoming easily accessible, people can almost become a crime machine. Today, individual weapons appear as an element of violence in the construction of hegemonic masculinity. In our age, where heroism can be done with science and career, in Turkey, weapons should not be considered as a symbol of power, but as "adult toys" for crime and violence, where weak people try to prove themselves.

Giriş

Halk bilimi, kültürel verimlerin bütününe çalışma alanı içinde barındıran genel anlamda “kültür bilimi” olarak da tarif edilebilecek bir perspektife sahiptir. Bu bağlamda yapılan çalışmalarda kültürün gelişen ve değişen dinamik bir olgu olduğunun kabul edilmesi halk bilimindeki yöntem, yaklaşım ve terkiplerin yenilenmesine gönderme yapılmaktadır. Ayrıca psikoloji, sosyoloji, antropoloji, tarih, eğitim, mimari vd. disiplinlerin kesişim noktasında bulunması sebebiyle de “kültür bilimi”ne evrilerek yeni bakış açıları geliştirilmesine zemin hazırladığı vurgusu yapılmaktadır (bkz. Ekici, 2004, s. 1-11; Çobanoğlu, 2005, s.21, 23; Ersoy, 2012, s.5-13; Nahya, 2017: s. 166-168; Avcı, 2020, s. 118-119). Bu çalışmada, halk bilimi merkezli olarak disiplinlerarası bakış açısını izlemek amaçlanmıştır. Bu teorik geri plan ışığında Türk kültüründe çeşitli yönleriyle önemli bir yer işgal eden silah konusu erkeklik simgesi olarak incelenmiştir. Halk bilimi çalışmalarının özellikle erken dönem evrelerinde daha çok metin merkezli çalışmalar yer almıştır. Ancak bugün geline nokta yazılı metinlerin yanı sıra kültürün bütün unsurlarının modern halk bilimi çalışmalarının inceleme konusu olabildiği görülmektedir. Türk kültüründe silah konusu bu çerçevede çalışmaya konu edilmiştir. Biz de burada silahın bir kültürel metin olarak düşünüldüğünde hangi anlamları içerdiğini ortaya koymaya çalıştık. Tarihsel süreçte insan topluluklarının doğayla ve diğer topluluklarla mücadelesinde güç kaynağı ve aracı olarak silah bir üstünlük rolü oynamıştır. Türk kültür tarihinde atlı-göçebe dönemde aynı rolü görmek mümkündür (bkz. Kafesoğlu 2003, s. 200-208). Bu mücadelecilik yaşam tarzı, toplum içerisinde bireylerin toplumsal cinsiyet rollerini de belirgin hale getirmiştir. Geçmişten bugüne bakıldığında ise pek çok kültürel unsurun değişen yaşam şartlarına bağlı olarak sembolik boyuta taşındığı görülmektedir. Silah da bugünün dünyasında erkeklik toplumsal cinsiyetinin bir simgesine dönüşmüştür.

Diğer taraftan çalışmanın odak noktalarından birisi olan toplumsal cinsiyet kavramı da güncel halk bilimi çalışmalarında yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Türk kültürünün temel unsurlarını yeni kavram ve yaklaşımlarla ele almak söz konusu metinlerin anlaşılmasına önemli katkı sağlayacaktır. Bu minvalde toplumsal cinsiyet kavramına bakıldığında felsefe, sosyoloji, halk bilimi, etnoloji ve daha başka pek çok bilim alanının ilgi odağında olduğu görülmektedir. Modern toplumu ve bu toplumun bireylerini anlama süreçlerinde toplumsal cinsiyet kimliğinin ve rolünün önemini bu çalışmalardan hareketle söylemek mümkündür

(bkz. Connel 1998; Dökmen, 2010; Fine, 2011; Bourdieu, 2015; Saygılıgil, 2016; Nahya, 2017; Duman, 2022).

Türk Kültüründe Silah

Silah ve savaş araç gereçleri Türk kültüründe önemli bir yer tutmaktadır. Toplumsal hayatta silah farklı işlevleriyle öne çıkmış; insanların yemelerine, yaşantılarına, alışkanlıklarına, duygu ve düşüncelerine, sanatlarına kadar yansıyan kültürel bir sembole dönüşmüştür. Silah kullanımında, savaş gücü ve silah arkadaşı olarak atın yeri yadsınamaz. Türkler, çocukluktan itibaren at üstünde yaşamlarını sürdürmekte ve at üstünde ölmektedirler. Bu bakımdan savaşlarda ve silah kullanımında atlar birer “silah arkadaşı” olarak görülmektedir. Atı evcilleştiren Türkler; sosyal, siyasi, ekonomik, dini ve askeri alanda atlarıyla birlikte hareket etmelerinden dolayı “Atlı Kavimler” olarak anılmışlardır. (Durmuş, 2016, s. 218-221).

Eski Türk silahları; ok, yay, kılıç, kama, mızrak, zırh, miğfer ve kalkan olarak sıralanmaktadır. Türk kültür tarihine bakıldığında İlhamı Durmuş (2016)’un da ifadeleriyle ok ve yayın çok eski devirlerden itibaren kullanıldığı görülmektedir. Tunç, demir, kemik veya taş uçlu (temrenli) oklar kullanan Türkler, savaştan önce oklarının ucunu keskinleştirip etki gücünü artırarak silahlarını geliştirmiştir. Çeşitli şekil ve özellikte yapılan ok ve yaylar, hem bir savaş aleti hem de bir avlanma, besin elde etme gereci olarak kullanılmışlardır. Ucuna, zehir konulan okların ölümcül tehlikeli bir silah olduğunu belirten Durmuş, bunları “ilkçağın uzaktan güdümlü silahları” olarak tanımlamaktadır. Hunların yaptığı ve ilk defa Mo-tun zamanında kullanılan ıslıklı (vızıldayan) oklar ise “en korkunç olanlar” şeklinde belirtilmektedir (Kafesoğlu, 2003, s. 285; Durmuş, 2016, s. 20-21).

Geleneksel Türk silahları içerisinde yer alan ok ve yay birlikteliğini bugünkü ateşli silahlardan tabanca ve mermi ilişkisi üzerinden daha kolay algılanabilmektedir. Durmuş’un da ifadeleriyle; genelde düz veya kıvrık beden ile ve iki kısa koldan oluşan yaylar kemik, ahşap veya boynuzdan yapılmaktadır. Yayları muhafaza eden ve “sadak” adı verilen şey, bir tür yay koruma kılıfıdır. Türklerin yaylarının dışarıdan bakıldığında çok azı bu kılıflardan görülebilmektedir. Bir başka silah olan kılıç, Türk silahları içinde önemli bir yer tutmakta ve yüz yüze yapılan mücadelelerde kullanılmaktadır. Ortalama 70-75 cm boyunda ve 3 cm genişliğindeki bu silahlar, demir, gümüş ve tunçtan imal edilmekte ve bazılarının her iki tarafı da keskinleştirilmektedir. Türk silahları içinde daha kısa boylu kılıç türüne kama adı verilmektedir. 30-40 cm.’lik boyları ile dar alanda kılıca göre daha işlevsel bir silah olarak kullanılmaktadır. Yine demir veya keskin uçlu, uzağa atılabilen, uzun saplı mızraklar da Türklerin silahları arasında yer almaktadır. Türkler; genellikle saldıran, baskın güç olarak mücadele etmektedir. Ancak bunun yanında savunmaya ihtiyaç duyduklarında kullandıkları zırh, miğfer ve kalkan da onların önemli silahlarıdır. Genelde demir, deri ve çubuklardan oluşan zırhın farklı türleri yapılmaktadır. Vücudun yara almasını önleyen zırhı giyen Türkler, başlarını korumak için de yine demir ve tunçtan yaptıkları miğferi kullanmaktadırlar. Kılıç saldırısına karşı koruma sağlayan kalkan ise, farklı malzemeden yapılmış şekilleriyle işlevsel tasarımlara sahiptir (Durmuş, 2016, s. 221-227).

Av ve avcılık Türklerin geleneksel yaşam tarzı içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Av için öncelikle binek hayvanı ve hedefi vuracak silah da kültürel hayatın bir parçası haline gelmiştir. Eski Türklerde “çocuklar çok küçük yaşta ata binmeyi öğrenmeden önce, koyunlara ya da iğdiş edilmiş koçlara bindirilmekte, yay gerebilmekte ve kuşlara, gelinciklere, büyük farelere ok atabilmektedirler; büyüdüklerinde beslenmeleri ve giyimleri için gerekli tilki ve tavşanları avlamaktadırlar.” (Durmuş, 2006, s. 229). Buradan bakıldığında Türklerde av, hayatta kalmanın bir gereği olarak doğal bir yaşam biçimine dönüşmüştür. Avın asıl işlevinin

ise silah kullanma becerisinin çocuklara erken yaşta öğretilmesine imkân veren bir uygulama alanı olarak düşünmek mümkündür.

Türklerde silah kullanımı, İskit/Saka dönemindeki gündelik hayat içerisinde temel uğraşlardan birisi olarak görülmektedir. O dönemde; kadın - erkek birlikte ata biner, ok atar, kargı/kılıç savurur ve düşmanıya mücadele eder. Hunlarda silahın kullanımı da benzer biçimde doğal bir beceri olarak vardır. Hunların hepsi, her zaman savaşa hazır olup demir ya da keskin uçlu uzak mesafelere atılabilen mızraklar kullanmışlardır (Durmuş, 2006, s. 197, 201).

Türklerin silah kullandıkları alanlar incelendiğinde, coğrafyanın onları buna mecbur ettiği görülmektedir. Yer şekilleri ve iklimin insan karakteri üzerinde etkili olduğu bir gerçektir. Türklerin yaşadıkları coğrafyaya bakıldığında doğal unsurların, iklimin Türk kültür ve düşünce sistemini şekillendirdiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda sert bir coğrafyada yaşayan Türklerin hayatta kalabilmeleri için her zaman mücadele etmeye hazır olmaları gerekmektedir. Bu mücadele; “tabiata hâkim olmak” ve “yaşamak” için olmak üzere iki başlıkta değerlendirilmektedir (Koca, 2003, s. 16-17). Türklerin mücadelelerinin her ikisi de silahları ve onları işlevsel olarak kullanmalarıyla mümkün olabilmektedir. Bu noktada; silahın tehlikelere, insan veya hayvan düşmanlara karşı savunma ve yok etme aracı olarak Türk bozkır geleneğinde yer alan av ve avcılıkla da hayvanlara karşı besin sağlamak amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak burada Türk atlı-göçebe kültürünün toplayıcılık esasına dayanmayan, hem yer değiştiren hem de hayvan besleyen bir yapıda olduğunu da ifade etmek gerekir.

Daima sulak ve otlu alan bulmak için yapılan göçler düşünüldüğünde, Türklerin silahlarını avın yanı sıra düşman olarak saydıkları unsurlara karşı da kullandıkları söylenebilir. Otlak kavgalarının sık yaşanması, toplum üyelerinin iyi silah kullanmayı gerekli kılmaktadır. Canını, malını ve ailesini korumak isteyen herkes, iyi silah kullanmaktadır. Türklerin yaz aylarında silah kullanmayı geliştirmek için at ve ok yarışları düzenledikleri bilinmektedir. Bu yarışmalarda silah eğitimi yapılmaktadır. Düşmanların birikmiş servetini almak, gelir sağlamak amacıyla yapılan akınlar, Orta Asya Türk kültüründe savaşın, mücadelenin devamlılığında silahların kullanıldığı önemli bir aşamadır. Savaş ve akınlarla hem maddi güç hem de itibar sağlanmakta ve bununla birlikte idarecilerin otoritesi artmaktadır. Türk akınları Çin Seddinin yapılmasına sebep olmuş ve bu durum Çinlilerin savaş kıyafetlerinden silahlarına kadar reform yapmalarını gerekli kılmıştır (Koca, 2003, s. 20-24).

Eski Türk toplulukları ve Orta Asya'daki Türk devletlerinin bulunduğu dönemde silah ve silah kültürünü özetledikten sonra, Türk yazılı kaynaklarında silah ve silah kullanma geleneğine bakabiliriz. Türk kültürünün en eski yazılı kaynaklarından olan Orhon Abideleri'nde Türk silahlarından 'yay'ın bulunmadığı, 'ok'un ise, iki yerde geçtiği görülmektedir. Türk silahlarını tarih perspektifinden inceleyen ve “Türk Kültüründe Silah” adlı çalışmayı yapan Erkan Göksu bu durumla ilgili Orhon Abideleri'nde “yay”ın olmaması ve “ok”un iki yerde geçmesiyle Göktürklerde silahların kullanılmadığı ve önemsiz olduğu gibi bir yorumun çıkarılamayacağını belirtmektedir. Ayrıca Göktürk ordusunun üçte ikisinin atlı olması ve bunların her devirde hayranlık uyandıran okçulardan olduğu bilgisini paylaşmaktadır (Göksu, 2015, s. 136).

Türk dünyasının Karahanlı sahasındaki söz varlığını ve yazı dilinin dil bilgisi kurallarını eserinde toplayan Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan Divan-ı Lügati't Türk'te av ve silah yapımı malzemeleriyle ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

amaçlıg: nişangah, atış yapmak için yer; argag: balık avlamak için kullanılan ucu eğri demir, olta; awla- : avlamak awlalmak; awlanmak; çanka : bir çeşit tuzak ok kezi, kalabuz : kılavuz; kiş: sadak; koguş : ok yapmak için kesilen ağaç; küzün: kendisiyle serçe kuşu, tarla sıçanı, köstebek gibi şeyler avlanan sıçan cinsinden bir hayvan; okluk: sadak; salngu: kendisiyle çakıl atılan sapan; süngü: mızrak, süngü; taygan :tazı; teke : boynuzundan yay yapılan erkek geyik; temürgen: ok temreni; tış: sapan demiri; tili: ok temreni üzerine sarılan sıırım; tor : tuzak, kuş ve balık avlanan ağ; tüweklik: serçe kuşu vurmak üzere üfürülerek yuvarlaklar atmak için oyulan ağaç dalı; ukruk: kement; ularlıg tag: kekligi çok dağ; ulun: temrensiz ok; ulunlug er: temrensiz, yeleksiz okları bulunan kişi; üçlüç: başları demirle birleştirilerek üç çubukla yapılan tavşan tuzağı; yapgak: kuş avlanan bir çeşit tuzak; yeten: kendisiyle ok atılan tahta yay (İlhan-Şenel, 2008, s. 261-262).

Divan-ı Lügati't Türk'te 26 sözcüğün av ve avcılıkla ilgili olduğu görülmektedir. Silahların yanında silah yapımında kullanılan sözcükler de mevcuttur.

İslami Türk edebiyatının ilk eserlerinden birisi olan Kutadgu Bilig'de silah adı olarak geçen “kılıç kamçılıg” sözcüğü, Dîvânu Lügâti't-Türk'te “kılıç berke/kamçı” adıyla ve “içinde kılıç olan kamçı” olarak geçmektedir (Göksu, 2009, s. 270). Silah kullanımıyla ilgili olarak Kutadgu Bilig'te hükümdara “vur, al, dağıt” tavsiyesi bulunmaktadır. Bunun anlamı; düşman ile savaş, elindeki birikmiş servetini al ve halka dağıt demektir (Kutadgu Bilig, 1974, s. 2052, 2053, 2279'dan aktaran Koca, 2003, s. 21). Eserde savaşçılar ise; sıcakta, soğukta, aç, tok, yaya ve çıplak hâlde, kılıç, balta ve ok darbelerine maruz kalan, her zaman silah taşıyan, düşmanı vuran ve zafer kazanan kimse” şeklinde tarif edilmektedir. Savaşçının yemeğinin, atının ve silahın bol olması gerektiği ifade edilmektedir. Kumandanın yapması gerekenler ise şöyle nakledilmektedir:

Kumandan bütün arzusunu kılıcı ile istemeli, vurmali, almali, vermeli ve böylelikle şöhretini büyütmelidir. Etrafına toplanan mert yiğitleri, silah arkadaşlarını yedirip içirmeli, giydirip kuşatmalı, onlara çok at, koşum, köle ve cariyeye ihsan etmelidir ki ona güvensinler ve onun için tatlı canlarını feda edebilsinler (Göksu, 2009, s. 272-273).

Atlı-göçebe dönem yaşam tarzının yansıması olarak destan metinleri Türk silah kültürüyle ilgili önemli göstergelerin yer aldığı bir diğer edebiyat ürünüdür. Cevdet Avcı'ya göre “Sözlü geleneğe dayalı Türk halk anlatılarında erkeklik, toplumsal yapının varlığı ve devamlılığını sağlamak adına sınırları belli ve katı rollerle şekillenir. Anlatıların ortaya çıktığı çevresel ve toplumsal şartlar bunu zorunlu kılar” (Avcı, 2020, s. 127-128). Bu bağlamda eski Türk destanlarından Oğuz Kağan Destanı'nda ok, yay, kargı ve kalkan gibi silahların kahraman tarafından kullanıldığı görülmektedir. Oğuz Kağan, vahşi hayvanlarla mücadele etmek için bu silahları kullanmaktadır. Destana göre; büyük bir ormanın içinde insanları ve atları yiyen bir gergedan bulunmaktadır. Gergedan çok büyük ve tehlikelidir. Halka çok fazla eziyet çektirmektedir. Gergedanı avlamaya karar veren Oğuz Kağan ava çıkar. Kargı, yay, ok, kılıç ve kalkanını alarak ormana gider. Önce bir geyik avlayıp onu ağaca asar. Ertesi sabah geldiğinde geyiğin bir ‘canavar’ tarafından yok edildiğini görür. Ardından bir ayıyı altın kuşağı ile ağaca bağlar ve oradan uzaklaşır. Yine ertesi sabah döndüğünde ayının da bıraktığı yerde olmadığını görür. Bu sefer ağacın dibinde kendisi gergedanı beklemeye başlar. Gergedan gelip başı ile Oğuz'un kalkanına vurur, Oğuz gergedanı öldürür, başını keser ve alıp gider. Tekrar geldiği zaman gergedanın bağırsaklarını yiyen doğanı da oku ile vurur, öldürür ve başını keser. Oğuz Kağan başarılarının silahlarına borçlu olduğunu düşünmektedir. Bu durumu destan metninde kendi kendine şöyle ifade eder: “Gergedan geyiği yedi, ayıyı yedi. Kargım onu öldürdü; demir olsa (olduğu için). Gergedanı ala doğan yedi, okum önü öldürdü; bakır olsa (olduğu için)” (Bang ve Arat, 1936, s. 13).

Oğuz Kağan Destanı'nda silahların kullanıldığı bir başka olay şu şekilde geçmektedir: Oğuz Kağan'ın yurduna galibiyet ile dönmesinin ardından, Oğuz Kağan yanındaki aksakallı bilge vezirinin gördüğü rüya üzerine, kendi başarısını devam ettirmeleri amacıyla yurdunu evlatlarına bölüştürür. Onun bilge veziri Uluğ Türük, rüyasında bir altın yay ve üç gümüş ok görür. Altın yay gün doğusundan gün batısına kadar uzanır. Üç gümüş ok da kuzeye doğru gider. Oğuz Kağan bu rüyayı dinleyince oğullarını toplayarak “ Ey oğullarım, ben çok aştım, çok vuruşmalar gördüm, çok kargı ve çok ok attım, atla çok yürüdüm. Düşmanları çok ağlattım, dostlarımı güldürdüm. Ben, Gök Tanrıya borcumu ödedim. Şimdi yurdumu size veriyorum.” diyerek yurdunu oğulları arasında paylaştırır (Bang ve Arat, 1936, s. 33).

Türk kültürünün temel metinlerinden olan Dede Korkut Kitabı'na bakıldığında ise kahramanların vahşi hayvanlarla mücadelelerinde silah görülmemektedir. Kahramanlar, vahşi hayvanlarla güreştikten sonra kılıcı kullanırlar. Bu durumu Mehmet Kaplan; “Burada insanın maddi kuvveti yüceltilmek için alet hakir görülmüştür.” (Kaplan, 1999, s. 86) şeklinde açıklamaktadır. Diğer taraftan Dede Korkut Kitabı'nda insanlarla mücadele ederken silahlar ön plana çıkmaktadır. Kahramanların ok, yay, kılıç, kargı, kalkan, gürz gibi silahları kullandıkları görülmektedir. Ayrıca Dede Korkut Kitabı'nda kahramanların silah almak için karşılığında hayvan verdikleri, değiş tokuş usulü silah edindikleri örnekler de mevcuttur: Bamsı Beyrek; kendi silahları hakkında “aygır virüp alduğum ağ tozlu katı yayum, buğa virüp alduğum boğma kırışım.” (Ergin, 2004, s. 143) ifadelerini kullanır. Kahramanların kullandıkları silahlar üzerinden tarif edildiğine ilişkin örnekler de bulunmaktadır. Kaplan bu örnekleri şöyle tespit etmiştir:

Kıyan Selçük oğlu Deli Tundar, Demir tonlu Mamak, Teke buynuzundan katı yaylu Basat, Demür yaylu Kapçak, atı bahri hoyuzlu Kara Göne oğlu Kara Budak”. Kahramanlar yemin ederken de silahlarını kullanmaktadırlar: “Yir kibi kertileyin, toprak kibi savrıluyın, kılıcuma toğranayın, ohuma sancılayın.” Dede Korkut Hikâyelerinin sonundaki dualarda, genellikle silahın kullanıldığı görülmektedir: “Çapar ilen ağ boz atun büdrimesün. Çalışnada kara polat öz kılıcun gedilmesün, dürişür iken ala gönderün ufanmasun...(Kaplan, 1999, s. 88-89).

Silahlarını kendi özelliklerinin önünde söylemek, silahıyla nam salmak, yemin veya dua ederken silahların ismini telaffuz etmek Türk silah kültüründe, özellikle Dede Korkut hikâyelerinde silaha verilen önemi göstermektedir.

Dede Korkut Kitabı'nda ok ve yay, genellikle av veya düğün törenlerinde kullanılmaktadır: Banı Çiçek nişanlısı Bamsı Beyrek ile ok yarışması yapar. Beyrek, esaret bittikten sonra nişanlısı ile evlenmek isteyen Yalancı oğlu Yaltacuk'un düğününde Oğuzları bir yüzüğe ok atarken bulur. Eski destanlardan Oğuz Kağan Destanı'nda kahramanlık, cesaret, güç sembolü olan silahın, Dede Korkut Kitabı'nda “bir maharet ve eğlence vasıtası” (Kaplan, 1999, s. 89) olduğu görülmektedir. Cesaret, evlilik, kahramanlık imtihanlarının Dede Korkut Kitabı'nda karşılaşılan başlıca imtihan motifleri olduğunu belirten Avcı'nın ifadesiyle, “...Söz konusu yaşam biçimi içerisinde teste tabi tutulan birey, kendini çeşitli bakımlardan ispat etmekte, geliştirmekte ve toplumsal meşruiyet kazanmaktadır. Kahramanın yeteneklerinin sınanması, onu aynı zamanda gelecekte elde edeceği konuma hazırlamaktadır” (Avcı, 2016, s. 242).

Türk kültürünün temel metinlerinden hareketle burada sıralanan örneklere dayanarak silahların, Türk kültürünün bilinen eski zamanlarından itibaren var olmanın, hayatta kalmanın vesilesi olarak sembolleştiğini ve kahramanlığın, gücün, iktidarın, hâkimiyetin gerçekleşmesinin temel unsuru olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanında eski Türk devlet geleneğinin önemli kurumlardan ‘ordu’ ve ‘aile’ oluşturulmasında silahın payı büyüktür. Bu kurumların varlığı, Türklerin mücadelelerinde gücün başarıya dönüşümü olarak sonuçlanmaktadır. Eski Türklerde birey/savaşçı/kahraman herkes, ailesini ve malını korumak için asker gibi silah kullanmak, yetişmek zorundadır. Bu yüzden “ordu halk, halk da ordu”dan

oluşmaktadır. “Baba ailesi” (Koca, 2003, s. 88-89) olarak tanımlanan Türk kültüründeki aile yapısında babanın görevi; ailenin geçimini sağlamak, onlara bakmak, korumak, evlatlarını evlendirmektir.

Hegemonik Erkeklik Sembolü Olarak Silah ve Bireysel Silahlanma İlişkisi

Takip edilebildiği kadarıyla “bozkır kültür çağı”ndan itibaren Türk kültüründe silah çeşitlerinin farklı işlevleriyle gündelik hayat içerisinde var olageldikleri görülmektedir. Coğrafya ile birlikte üretim-tüketim ilişkilerinin de değişmesi silahın sembolik yanlarıyla kültürel bir koda dönüşmesine yol açmıştır. Bu bağlamda günümüzde erkek çocuklar “silah” vb. oyuncaklarla yetiştirilmekte; kız çocuklarına bebek, mutfak-ev eşyası tarzında oyuncaklar alınmaktadır. Çocukların eline verilen oyuncaklarla onların ilerideki yaşamlarında hangi rollerde bulunacakları da öğretilmektedir.

Biyolojik yönden birbirinden kadın ve erkek olarak ayrılan insana, yetiştikleri kültürün yüklediği roller, onların toplumsal cinsiyet kimliklerini oluşturmaktadır. Toplumsal cinsiyet rolleri her toplumun kendi kültürü çerçevesinde farklı özelliklerde ortaya çıkabilmektedir. “toplumsal cinsiyet rolleri, kadın ve erkekliğin sosyal ortamlarda ifade edilmesidir.” (Dökmen, 2017, s. 31). Buna bağlı olarak bugünün dünyasında çocukluk döneminden itibaren oyuncaklar, kıyafetler, renkler vd. kültürel unsurlar aynı zamanda bireylere toplumsal cinsiyet yüklemesi yapmaktadır. Bu da kültürden kültüre farklılık gösterebilmektedir.

Dünyada farklı kültürlerin kendi düşünce sisteminde erkeklik ve kadınlık rolleri, toplumsal cinsiyet algıları bugüne kadar bilimsel çalışmalara konu edilmiştir. Erkekliğin bilim dünyasında sorgulanması ise oldukça yakın tarihlerde 1990’lı yıllarda başlamıştır. Erkeklik çalışmalarının başlamasında; Avustralyalı toplumbilimci R.W.Connell’in “Masculinities” (Erkeklikler) adlı çalışmasının 1995 yılında yayımlanması ile erkeklik çalışmalarının bağımsız bir araştırma alanı olduğu kabul edilmiştir. Erkeklik çalışmaları; eril kimliklerin nasıl inşa edildiğini ve erkeklerin bireysel veya belli bir topluluk olarak birbirlerine benzerliklerini ve/ya birbirlerinden farklılıklarını araştıran temel almaktadır. Connell’in söz konusu çalışması yayımlanana kadar, erkek ve erkeklik çalışmalarının -feminist kuramlar ve kadın çalışmalarının -1950’lerden bu yana gösterdiği gelişimle kıyaslandığında- ihmal edildiği ve erkeklerle ilgili konuların bilimsel araştırmalara konu edilmediği görülmektedir. Dünyada erkeklik çalışmalarına “Michael Kimmel, Chris Haywood, Mairtin Mac Ghail, Tim Hitchcock, Michèle Cohen, Jeff Hearn ve Todd W. Reeser” gibi kuramcı ve araştırmacılar önemli katkılarda bulunmuşlardır (Horzum, 2018, s. 76-77) Türkiye’de erkeklik konusunda sosyolojik araştırma ve incelemelerin oluşturduğu literatürden bazıları ise Zeybekoğlu (2009 ve 2013), Hıdır (2015), Barutçu (2013) şeklinde sıralanabilir.

Toplumsal cinsiyet çalışmaların içinde erkeklik çalışmalarının belki de tetikleyicisi olarak kabul edilen R.W. Connell’a göre: “Hem kadınlık hem erkeklik farklılaşma gösterir ve onların bu farklılaşmasının anlaşılması da, toplumsal cinsiyet psikolojisi açısından yaşamsal önem taşır.” (1998, s. 230). Buradan hareketle tek bir erkeklik şeklinin olmadığı ve her toplumun kendi kültürel değerleri içinde erkeklik kavramını yeniden ürettiği anlaşılmaktadır. Türk kültüründe erkeklige geçişin sünnetten sonraki aşaması askerlik vazifesi olarak görülmektedir. Askerlik konusu, toplumsal cinsiyet çalışmalarında genellikle sosyolojik açıdan incelenmekte “militarizm” çerçevesinden değerlendirilmektedir (bkz. Barutçu, 2013). Askerlik vazifesi, kültür bilimi açısından incelendiğinde ise, Türk silah kültürünün içinde bir uygulama alanı olarak görülmekte ve aynı zamanda “peygamber ocağı” olarak nitelendirilmektedir. Asker de “Mehmetçik” şeklinde adlandırılmaktadır. Türk düşünce sisteminde vatanın “namus” olarak görülmesi; vatani korumanın “namusu korumak” anlamına gelmesi, silahın erkeklik için önemine işaret etmektedir. Askerlikte “eline silah alan” Türk genci, askerlik vazifesi bitince, sosyo-kültürel olarak evlenmeyi hak etmiş sayılmaktadır.

Ataerkil değerlerin egemen olduğu Türk toplumundaki geleneksel erkeklik algısında; erkeğin her zaman başarılı, güçlü, iktidar sahibi olması, her şeye çözüm getirebilmesi, duygularını asla belli etmemesi, evin geçimini sağlaması ve ailesini koruması beklenmektedir. Dolayısıyla ataerkil toplumda doğan kişinin, o toplumda var olan kültürel değerlerin etkisiyle, erkek merkezli düşünce sistemiyle yetişmesi kaçınılmazdır. Bu yüzden Mustafa Duman'ın ifadesiyle, "...atasözlerinden deyimlere masallardan efsanelere ve destanlardan halk hikâyelerine kadar tüm sözlü kültür ürünlerinin içerisinde idealize edilen ve ötekileştirilen erkeklik biçimlerinin yansımalarını görürüz." (Duman, 2022, s. 465).

Türk toplumuna uygun bir cinsiyet rolü ölçeğinde, erkekten beklenen davranışların bir kısmı kültürel kod olarak bireylere işlenmektedir. Erkeğin dış dünyaya karşı dayanıklı, katı mücadeleci bir yapıda olması temek beklentiler olarak sıralanabilir. Genel anlamda erkekte olması gereken özelliklere bakıldığında, güç ve mücadele ön plandadır. Türk kültüründe bu unsurların fiziksel gücün yanında silahla sağlandığı eski Türk kaynaklarından itibaren dikkati çekmektedir. Silah, gücün ve mücadelenin bir aracı ve sembolü konumundadır.

Erkeklik çalışmalarında güçlü erkeği "hegemonik erkeklik" içinde değerlendiren sosyologlar; hegemonik erkeklığı, toplumdaki farklı erkeklikler arasında üstün olan erkeklik modeli olarak tanımlamaktadır. Hegemonik erkeğin özellikleri "güç, hâkimiyet, otorite, duygusallıktan uzaklık, heteroseksüellik, homofobik olma, yarışmacılık, iş-güç sahipliği, spor dallarından birisi ile uğraşma, cinsel olarak aktif olma ve risk alabilme"dir. Hegemonik erkeklik kavramı, aslında "ideal" erkeğin ne olması gerektiğine ilişkin görüşleri ve değerleri anlatmaktadır. Bundan dolayı hegemonik erkeklığın tüm özelliklerinin tek bir bireyde toplanması mümkün değildir (bkz. Yavuz, 2014, s. 110-127).

Hegemonik erkeklik üzerinden silahların değerlendirildiği "Good Guys With Guns: Hegemonic Masculinity and Concealed Handguns" adlı makalede; gizli (ruhsatsız) tabancaları kullanan 20 erkekle yapılan görüşmelerden hareketle birtakım değerlendirmeler yapılmaktadır. Erkeklerin silah kullanımlarını açıklamak için erkeklik söylemlerini nasıl kullandıklarını üzerinde durulmaktadır. Araştırma sonunda; bu erkeklerin, eşlerinin ve çocuklarını koruma, yaşlandıkça kaybettikleri güçlerini telafi etme ve kendilerini cömertçe algıladıkları insanlara ve yerlere, özellikle de ırksal / etnik azınlıklara karşı "savunma" arzusuyla motive oldukları ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla gizli bir ateşli silah taşıma isteğinin bir kısmının, erkeklerin şiddet ve kendini savunma fantezileri aracılığıyla hegemonik erkeklikle özdeşleşmelerini sağladığını göstermektedir (Stroud, 2012, s. 216-238).

Hegemonik erkeklığın inşasında silahların belirgin bir rolünün olduğu açıktır. Bu noktada silahın -görece- olumlu kimlik inşası işlevlerinin yanı sıra bir suç unsuru olabildiğini de belirtmek gerekir. Dolayısıyla silah sembolizmi üzerinden inşa edilen erkeklik toplumsal cinsiyeti suça, kadından daha yakın olmaktadır. Bunu da gücün kötüye kullanımıyla ilişkilendirmek mümkündür. Göver ve Şenol'un da ifadeleriyle insanların yerleşik hayata geçmeleri ve yazının icadıyla birlikte hangi eylemlerin suç anlamına geleceğine dair ilk kanunlar Hammurabi Kanunları, Roma On İki Levha Kanunları, Hitit Kanunları... gibi pek çok örnekle karşımıza çıkmaktadır. Suçun gelişimini etkileyen bir unsur olarak da avcılık-toplayıcılık faaliyetinden üretime geçişin etkili olduğunu dikkate almak gereklidir. İnsanoğlu ihtiyacından fazlasını üretince ekonomi ve ticaret alanı oluşmuş, daha fazlasına sahip olma, paylaşımın eşitsizliği vb. ile suça yaklaşma artmıştır. Diğer bir unsur olarak sanayi devrimleri ve teknolojik gelişmeler suçun gelişimine etki etmiştir. Nüfus artışı, hızlı gelişmeler de suç çeşidini ve artışını arttıran önemli etkenlerdir. (Göver ve Şenol, 2017, s. 195-196). Suçun sosyolojik olarak analizi yapılırken biyolojik, psikolojik, hukuki, ahlaki, siyasi, ekonomik ve kültürel yönlerine hitap eden bir bakış açısı dikkate alınmalıdır.

Dünyada ateşli silahların bulunuşundan itibaren silahların her geçen yüzyılda geliştikleri bilinmektedir. İlkel silahların, ateşli silahlara dönüşümünden sonra silahlar uzaktan kumanda edilebilen savaş araçları haline gelmiştir. Dünyanın avcı-toplayıcılık döneminde, Türklerde de atlı göçebe kültürde silah bir besin sağlama, hayatta kalma, doğayla mücadele aracı iken; ateşli silahlar toplumların dünya üzerindeki hâkimiyet mücadelelerinde en önemli araçları haline gelmiştir. Amatör silah yapımından silah endüstrilerine, silah piyasasına dönüşen silahlanma, ülkelerin en çok bütçe ayırdıkları yatırım alanı olmaktadır. Günümüzde Türkiye’de -dünyada olduğu gibi- bireysel silahlanma oranı her geçen yıl artmaktadır. İnsanların bireysel silahlanmada amaçları; korunma, savunma olsa da Türk kültüründe düzeni sağlayan, hayatta kalmaya yarayan silahlar artık basit olaylar karşısında, insanların elinde “yok etme aracına dönüşmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti Emniyet Genel Müdürlüğü’nün “Bireysel Silahlanmaya Dair 2017 yılı Raporu”nda Türkiye’deki bireysel silahlanma ile ilgili olarak; son yıllardaki rakamlar verilmektedir. Buna göre “2015 yılında polis sorumluluk bölgesinde 100.836 adet silah ruhsatı verilmiş iken 2016 yılında bu rakam 84.268’ye düşmüştür. Eylül 2017 tarihi itibarıyla da 63.453 adet silah ruhsatı verilmiştir.” Son 10 yılda ruhsatlı silahların sayılarında da azalma meydana geldiği görülmektedir. Örneğin 2006 yılında 85.789 adet silah ruhsatı düzenlenmişken, 2016 yılında bu sayı 84.268 adet olmuştur. Bu oran her ne kadar toplumsal barışın sağlanması açısından olumlu görülebilse de, ruhsatsız (kaçak) silah satışlarının ve kullanımının artması olarak da değerlendirilmektedir. Çünkü son on yılın suç istatistiklerinde ruhsatlı ateşli silahlarla işlenen suç sayısı 25.547, ruhsatsız ateşli silahla işlenen suç sayısı 159.123 olarak belirtilmektedir (URL 1).

Türkiye’de bireysel silahlanma karşıtı bazı vakıf ve organizasyonların son yıllardaki farkındalık çalışmaları dikkat çekmektedir. 1993 yılında kurulan ve kuruluş amaçları;

Geleceğin teminatı olan gençlerimize Atatürk’ün izinde önderlik yapacak kişilik ve beceriler kazandırarak, onları ülkemizin gelişmesine yardımcı ve insanlığa yararlı bireyler olarak yetiştirmek; kişilere hukukun üstünlüğünü benimsetip, uygulamasında katkıda bulunmalarını sağlamak; önderimiz Atatürk’ün Yurtta Sulh, Cihanda Sulh anlayışından yola çıkarak, uyumsuzlukların çözülmesinde barışçıl yolları seçmeyi yeğletmek; bu bağlamda uzlaşma ve (barışı sürdürme ve geliştirme) becerilerini bireylere öğretip benimsetmek...” (URL 2).

olarak belirtilen “Umut Vakfı” bunlardan biridir. Türkiye’de iş hayatının önde gelen ailelerinden olan vakfın kurucularının bireysel silahlanma sonucu çocuklarını kaybetmiş olmaları, bu vakfın esas kuruluş hikâyesini oluşturmaktadır. Vakfın çeşitli kaynaklardan aldığı verilere göre Türkiye’de her yıl ortalama 4500 kişi bireysel silahlarla öldürülmektedir. Bu noktada Umut Vakfı, Türk araştırmacıların, sanatçıların ve gazetecilerin bireysel silahlanmaya yaklaşımlarını irdeleyerek, bu sorunun çözümünde yeni öneri, yaklaşım ve yaratıcı fikirlerin oluşmasını ve uygulanmasını sağlamak amacıyla çeşitli bilim ve sanat dallarında ödüllü yarışmalar düzenlemektedir. Bunlar arasında karikatür, el yazması mektup, afiş, fotoğraf, öykü, çizgi film (animasyon), belgesel, resim, heykel, kısa film, haber, liseler arası kompozisyon yarışmaları... gibi pek çok sanatsal ve kültürel alan bulunmaktadır. “Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyi Danışman Üye” sıfatına sahip Türkiye’deki 5 sivil toplum örgütünden biri olan Umut Vakfı; aralarında kriminoloji, ceza hukuku ve ilköğretim için insan hakları eğitimi de olmak üzere, bilimsel toplantılar ve araştırmalardan oluşan 14 adet kitap, 5 adet kitapçık yayımlamıştır. Talim Terbiye Kurulu tarafından onaylanmış olan “Yurttaş Olmak İçin...” eğitici ve öğrenci kitapları Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı okullarda ders kitabı olarak okutulmaktadır (URL 2).

Sonuç

Bireyin dünyaya gelmesiyle başlayan hayat serüveninde içinde doğduğu kültür ve aldığı eğitim-öğretim süreçlerine göre kimlikler, roller, tavır ve davranışlar geliştirir.

Toplayıcı-avcı ve hayvancı-tarım toplumlarında söz konusu kültürel inşa süreçleri daha ziyade dış dünyayla mücadele üzerine kuruludur. Topluluğun üyesi, topluluğun devamlılığını sağlayacak fiziki ve psikolojik meziyetlere sahip olmalıdır. En genel ifadesiyle mücadeleciler bir birey olmak topluluk üyelerinin temel görevidir. Bu zorunluluk topluluğun erkek üyelerinin yanı sıra kadın üyelerinin de rollerini şekillendirmiştir. Güç, cesaret, mücadele ve hüner gibi niteliklerin inşasında ve devamlılığında silah unsurunun önemli bir rolünün olduğunu söylemek gerekir. Bu çerçevede silah, söz konusu becerilerin inşasında toplumsal cinsiyet bakımından bir erkeklik göstergesi işlevi görmüştür. Yukarıda verilen örnekler üzerinden görüldüğü üzere Türk kültürünün temel yazılı ve sözlü metinlerinden bugüne uzanan süreçte silah, sembolik değer taşımış ve erkeklik kimliğinin göstergelerinden birisi olmuştur.

Tarihin değişik dönemlerinde Türkler silahla birlikte yaşamış bir millettir. Silahlar, Türk kültürünün bilinen eski zamanlarından itibaren var olmanın, hayatta kalmanın vesilesi olarak sembolleşmekte ve kahramanlığın, gücün, iktidarın, hâkimiyetin gerçekleşmesinin temel unsuru olmaktadır. Bunun yanında eski Türk devlet geleneğinin önemli kurumlardan ‘ordu’ ve ‘aile’ oluşturulmasında silahın payı büyüktür. Bu kurumların varlığı, Türk mücadelelerinde gücün başarıya dönüşümü olarak sonuçlanmaktadır. Erkeklik ve - toplumsal cinsiyet çalışmalarının popüler ifadesiyle- hegemonik erkeklik ile silahlar arasında yakın ilişkinin olduğu çeşitli çalışmalarda ortaya çıkan sonuçlardan biridir. Erkeklik inşasında silahla sağlanan güç, farklı toplumlarda değişkenlik gösterebilir. Günümüzde Türkiye’deki silahlanmanın hegemonik erkeklikle ilişkilendirilmesi mümkündür. Ancak Türk silah kültürüne bakıldığında, silahın en eski Türk topluluklarından itibaren düşmana karşı savunma ve zararlı hayvanları yok etme aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Adam öldürmenin, barış zamanı kılıç çekmenin Türk hukuk sisteminde cezasının idam olduğu dikkate alındığında, geçmişte Türk kültüründe silahlar suça değil huzura, hayatta kalmaya vesile olmaktadır.

Silahın erkeklik kimliğinin inşasında toplumsal ihtiyaçlara göre olumlu kullanımlarının yanı sıra suç unsuru olma boyutu da vardır. Bugün dünyada yaşanan ihtisaslaşma, endüstrileşme ile silah teknolojisinin gelişmesi, silah çeşidinin artması ve silahların kolay ulaşılan unsurlar haline gelmesine yol açmaktadır. Bu da silahla işlenen suçların yaygınlaşmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla hegemonik erkeklikle suç arasında yakın ilişkinin ortaya çıktığını; başka bir ifadeyle silah ve suç arasındaki ilişkinin erkeklik kimliğini suça yaklaştırdığını söylemek mümkündür. Günümüzde bireysel silahlar, hegemonik erkekliğin inşasında birer şiddet unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Kahramanlığın bilim ve kariyerle yapılabildiği çağımızda, Türkiye’de silah bir güç sembolü olarak değil, güçsüz insanın kendini kanıtlamaya çalıştığı, suça ve şiddete yönelik “yetişkin oyuncakları” olarak değerlendirilebilir. Buna bağlı olarak Türk kültür tarihinde pozitif bir anlam ve işlev üstlenmiş olan silahın bugünün dünyasında olumsuz yanlarının ön plana çıktığını söylemek yerinde olacaktır. Bugün bireyin sahip olması gereken meziyetler, insanın insanla, toplumla ve devletle olan ilişkilerini belirleyen kurallar değişmiştir. Dolayısıyla silah bu ilişkileri düzenleyen bir araç olmaktan çıkmıştır. Bu zaviyeden bakıldığında silahın, erkeklik toplumsal cinsiyetinde olumsuzlayıcı bir unsur olarak karşımıza çıktığı görülmektedir.

Kaynakça

- Avcı, C. (2016). Dede Korkut kitabında imtihan motifinin yapısal ve işlevsel özellikleri. *III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi, Dede Korkut ve Türk Dünyası, 19-23 Ekim 2015, Bildiri Kitabı.* (Ed. Metin Ekici vd.) s. 237-248.

- Avcı, C. (2020). Dede Korkut Kitabı'nda toplumsal cinsiyet tipolojisi üzerine bir inceleme. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. Yıl: 8, Sayı: 22, 117-135.
- Bang, W. ve Arat, R. R. (1936). *Oğuz Kağan destanı*. İstanbul: Burhaneddin Basımevi.
- Barutçu, A. (2013). *Türkiye'de erkeklik inşasının bedensel ve toplumsal aşamaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Bourdieu, P. (2015). *Eril tahakküm*. Çev. Bediz Yılmaz. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Connell, R. W. (1998). *Toplumsal cinsiyet ve iktidar*. Çev. Cem Soydemir. İstanbul: Ayrıntı.
- Çobanoğlu, Ö.(2005). *Halkbilimi kuramları ve araştırma yöntemleri tarihine giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Dökmen Y, Z. (2017). *Toplumsal cinsiyet ve sosyal psikolojik açıklamalar*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Duman, M. (2022). Toplumsal cinsiyet ve erkeklik çalışmaları açısından folklorun Niteliği ve bir yöntem denemesi. *Folklor Akademi Dergisi*. Cilt:5, Sayı:2, 461 – 473.
- Dumézil, G. (2012). *Mit ve destan I*. (Çev. Ali Berktaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Durmuş, İ. (2016). *Türk Kültürüne giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ekici, M. (2000). Halk, halk bilimi ve halk bilgisi üzerine bir deneme. *Milli Folklor*, S. 45, 2-8.
- Ergin, M. (2004). *Dede Korkut kitabı I*, Ankara: TDK Yayınları.
- Ersoy, R. (2012). Halk bilimi çalışmalarının gelişimine paralel olarak alan araştırması kavramını yeniden düşünmek. *Millî Folklor*, S. 24 (94), s. 5-13.
- Fine, C. (2011). *Toplumsal cinsiyet yanılsaması*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Göksu, E. (2009). Kutadgu Bilig'e göre Türk savaş sanatı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, 2/6: 266-281.
- Göksu, E. (2015). *Türk kültüründe silah*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Göver, İ. H. ve Şenol, D. (2017). Toplumsal bir olgu olarak suç sosyolojik bir analiz. *Journal Of Current Researches on Social Sciences (JoCReSS)*, 7/2: 191-208.
- Hıdır, N. (2015). Erkeklik kimliğindeki değişimlerin sorgulanması, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Horzum, Ş. (2018). Erkek ve erkeklik çalışmaları: sorunsaldan kuramsala. Amasya: *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/4:75-101.
- İlhan, N. ve Şenel, M. (2008). "Dîvânü Lugat'it Türk'e göre av, avcılık ve hayvancılıkla ilgili kelimeler ve kavram alanları", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 3-1:259-277.
- Kafesoğlu, İ. (2003). *Türk milli kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kaplan, M.(1999). *Türk Edebiyatı üzerinde araştırmalar I*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Koca, S. (2003). *Türk kültürünün temelleri II*. Ankara: Odes Kültür Yayınları.
- Nahya, Z. N. (2017). Toplumsal cinsiyet ve halkbilimini bir arada düşünmek: bir sempozyumun ardından. *ODTÜ THBT Toplumsal Cinsiyet ve Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, 20-22 Mart 2015. Ankara: Ürün Yayınları. s. 166-173.
- Saygılıgil, F. (2016). *Toplumsal cinsiyet tartışmaları*. (Haz. Feryal Saygılıgil). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Stroud, A. (2012). Good guys with guns: hegemonic masculinity and concealed handguns. *Gender and Society*, 26(2), 216–238. <http://www.jstor.org/stable/23212214>
- Yavuz, Ş. (2014). İktidar olma sürecinde erkeklerin erkeklikle imtihanı, *Milli Folklor*, 26/104:110-127.
- Zeybekoğlu, Ö. (2009). Toplumsal cinsiyet bağlamında erkeklik olgusu. Akdeniz Üniversitesi Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Zeybekoğlu, Ö. (2013). Günümüzde erkeklerin gözünden babalık ve aile. Antalya, Akdeniz Üniversitesi Sosyoloji Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
URL 1: <http://www.ozelguvenlik.pol.tr/duyurular/sayfalar/b%c4%b0reysel-%c4%b0lahlanmaya-da%c4%b0r-2017-yılı-raporu.aspx> - (Erişim: 11.02.2019)
URL 2: <http://www.umut.org.tr/> - (Erişim: 11.02.2019)

Halikarnas Balıkcısı'nın Düşün Yazılarına Kültür ve Medeniyet Perspektifinden Bakış

A View of the Fisherman of Halicarnassus from the Perspective of Culture and Civilization

Hüseyin DOĞRAMACIOĞLU*

Öz

Azra Erhat'ın Halikarnas Balıkcısı'nın mektuplarından derlediği *Düşün Yazıları* adlı eserde kültürel ve tarihsel konularda bilgiler yer almaktadır. Onun bu eseri Halikarnas Balıkcısı'nın edebî eserlerinin fikrî zeminini oluşturmaktadır, denilebilir. Çünkü edebî eserlerinde kullandığı derin tarih bilgisi ve kültür bilinci incelendiğinde yazarın köklü bir bilgi birikimine sahip olduğu ortaya çıkacaktır. Bu bilgilerini roman formatında değil, mektup şeklinde sıralayan yazar, tarih ve edebiyata farklı bakış açıları getirir. Tarih, din, kültür, inanışlar ve diğer konuları farklı bakış açılarıyla ve özgün yorumlarla izah eder. Onun bu yaklaşımı bilgi birikimini edebî hazla birleştirerek aktarma çabasında aranmalıdır. Yazarın mektuplarında konuşma üslûbuyla ve daldan dala atlayarak dağınık bir şekilde vermesi okuyucunun dikkatini canlı tutma isteğine bağlanabilir. Onun bu yazıları incelendiğinde gerek Türk tarihine ve gerekse Akdeniz havzası medeniyetine dair yeni çıkarımlar yapıldığı görülebilecektir. Tarih kitaplarında rastlamadığımız ve daha çok mitolojik bilgilerle süslenmiş bilgileri sıralarken kaynak vermekten kaçınan yazar ele aldığı düşünceleri halk kültüründen ve halkın kullandığı sözcüklerden hareketle ispatlama yoluna gider. Onun bu tavrı mektuplarına işlediği konuları özgün ve ilginç bir hâle getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Halikarnas Balıkcısı, kültür, tarih ve Akdeniz medeniyeti

Abstract

There is information on cultural and historical issues in Azra Erhat's work named Think Writings, which is compiled from the letters of the Fisherman of Halicarnassus. It can be said that this work of his constitutes the intellectual basis of the literary works of Halikarnas Balıkcısı. Because when the deep historical knowledge and cultural awareness he uses in his literary works are examined, it will be revealed that the author has a deep-rooted knowledge. Listing this information in the form of letters, not novels, the author brings different perspectives to history and literature. He explains history, religion, culture, beliefs and other subjects from different perspectives and original interpretations. This approach of his should be sought in an effort to transfer his knowledge by combining it with literary pleasure. The author's disorganized way of speaking and jumping from branch to branch in his letters can be attributed to the desire to keep the reader's attention alive. When these writings of him are examined, it can be seen that he made new inferences about both Turkish history and the civilization of the Mediterranean basin. The author, who avoids giving sources while listing the information that we do not come across in the history books and which is mostly decorated with mythological information, tries to prove the thoughts he deals with based on the folk culture and the words used by the people. This attitude of his makes the subjects he covers in his letters original and interesting.

Keywords: Fisherman of Halicarnassus, culture, history and Mediterranean civilization

Extended Summary

The life story of Cevat Şakir Kabaağaçlı, known as the Fisherman of Halicarnassus, is interesting. He spent his days in Bodrum, which made him the most admired fisherman of Halicarnassus. Bodrum has been a very influential city in the formation of his ideas and the development of his love of the sea. Cevat Şakir lived in Bodrum until 1947 and published the stories he wrote here under the pseudonym Halikarnas Balıkcısı.

The letters sent by the Fisherman of Halicarnassus to Azra Erhat were written in a conversational style, apart from the letter format. In these letters, the author gave some information on history, civilization, culture and religions in order to inform his readers. This information was also supported with examples. The concepts related to the sea and maritime, which the author deals with in his novels, are the elements that direct his novels, as every reader knows. The author, who gives these concepts and maritime knowledge in the genre of

* Prof. Dr. Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hdogramacioglu@gmail.com / ORCID: [0000-0002-2521-8562](https://orcid.org/0000-0002-2521-8562)

novel, does not include concepts related to maritime in his letters, contrary to what is known. However, he tries to explain what he knows about the Mediterranean basin with a focus on history and culture. He gives these explanations mostly with examples from history. A thought that he does not directly say is hidden in his letters. According to that thought, whatever the race and religion of the nations that make up the Mediterranean civilization, their lifestyles, cultures and civilizations are common. They have similar mindsets and behaviors. As it is seen in the subjects that the author deals with, the nations that make up the Mediterranean civilization have lived together in a common culture and civilization in a common geography and have built a common civilization with similar clothing and speaking styles. Even when describing Turkish history, the author uses a style other than historical narration, which is only known as sequencing historical events. While telling history with this style, he gives brief information about culture and civilization. While conveying Turkish history, it makes one feel that this history belongs to a common civilization. With this behavior, while telling the Turkish history, he actually tells the history of the Mediterranean civilization. This attitude of his distinguishes the author from other history narrators. While describing the architecture of mosques, he refers to the architecture of temples in Ancient Greece.

Fisherman of Halicarnassus states that it is wrong to consider Turkish history as consisting of only brilliant victories, and that our real history should be sought in our cultural heritage.

One of the subjects that Halicarnassus Fisherman deals with in his writings is maw. Mey appears in Anatolia both in poems and in different religious beliefs. Meyden was mentioned in Anatolia from ancient Greece to modern times, and especially red wine and wine color took place in similar ways in different cultural structures. In order to prove this claim, the Fisherman of Halicarnassus lists information about the mey tradition in Anatolia in the period from Euripides to Mevlana. However, he tries to explain the concept of mey, which we come across in Divan literature, not as a metaphor, which means divine love, but in its true sense. However, it is also significant that Kabağaçlı mentions the religious ceremonies held by Catholics with bread and wine and the use of the concept of mey by Hazrat Mevlana in the form of similar rituals. Catholic red wine adding that they drank with the intention of Jesus' blood, the author states that this behavior is similar to swallowing chickpea-sized cow dung in Tibet.

The author's search for common features in different cultures and civilizations and as a result, his recourse to the values that make us who we are, actually aims to remember our cultural heritage and texture and to remind them to generations. While talking about Zeybeks, he gives information about the clothes of the ancient Greeks. While making a statement on the Ahilik, he tells about the tradesmen organizations of ancient Rome, which were established in Ephesus. Thus, it gives us the idea that these concepts and values, which are known to belong to us, are actually a part of the Mediterranean civilization. When the author's article about Efes and Zeybeks is examined, we see that even the shouts of Efes and Zeybeks are similar and with similar expressions in Ancient Greece.

The author claims that the flowered and leafy head circles on Zeybek clothes are also the symbols of the Baccuses conveyed by Euripides. He emphasizes that the shalwars of the Zeybeks, which do not cover their knees, are similar to the short sleeves of the Scots living in the Alps. Thus, the author argues that even the Zeybek dress, which is our national dress, is actually a part of the universal culture. Thus, he tries to prove that there is already brotherhood in the yeast and dough of Anatolia, which has a very old history and cultural existence, and that only the naming is different. The author also states that the Ahi community

is actually a trade union organization in Anatolia. Fisherman of Halicarnassus also gives interesting information here, by associating the first example of banking in Ephesus in Anatolia and how the name of the bank derives from the bank with the Ahilik. In the chapter he wrote on religions, it is seen that he said that divine religions contain similar orders and prohibitions. We also see that religious concepts and words show that they are similar in other religions. It reveals the common aspects of divine religions. He lists where the word Allah comes from and how the word is pronounced similarly in other belief systems, and lists religions that are generally similar in structure. The author relates how their God, whom the Jews call Jehovah, was spoken by the Greeks and later by the Arabs.

While the Fisherman of Halicarnassus focuses on religion, he focuses on Islam and Christianity, which are the most common in the world, and criticizes those who express that they represent religion, not these religions. He attempts to explain the events that are done under the name of religion and have nothing to do with religion. The thoughts expressed by the author in this section are original and noteworthy.

Fisherman of Halicarnassus has written his thoughts as a reflection of a deep cultural memory. While listing his thoughts on the axis of history, culture and civilization in these writings, he used a speaking style. Azra Erhat published the letters written by the Fisherman of Halicarnassus and published them under the name of Think Writings. We can say that the environment where the Fisherman of Halicarnassus grew up, his family environment and the education he received shaped his thoughts.

Giriş

Halikarnas Balıkçısı'nın çeşitli konularda ele aldığı yazıları Azra Erhat tarafından *Düşün Yazıları* adı altında toplanmıştır. Bu yazılar Halikarnas Balıkçısı'nın Azra Erhat'a gönderdiği mektuplardan oluşturulmuştur. Bu yazılarda Halikarnas Balıkçısı olarak da bilinen Cevat Şakir Kabaağaçlı birbirinden farklı kültürel ve tarihsel konulara temas etmiştir. Halikarnas Balıkçısı'nın daha çok deniz ve denizcilik kavramları ile ilgili konularda eserler verdiği bilinir ve romanlarında bu görüş doğrudur. Ancak o, "Roman ve hikâyelerinin mekânı olarak bu bölgeyi seçerken, inceleme kitaplarını da Anadolu'nun tarihî ve mitolojik özellikleri üzerine yazmıştır" (Kılıçaslan 2010: 7). Onun, *Düşün Yazıları*'nda kardeşlik, arkadaşlık, zeybekler ve dinler gibi birbirinden farklı konularda görüşlerini sıraladığı görülmektedir. Bu yazıda Halikarnas Balıkçısı'ndan yapılan alıntılar Azra Erhat'ın kitaplaştırdığı *Düşün Yazıları* adlı eserden alınmıştır.

Halikarnas Balıkçısı ve Bodrum

Halikarnas Balıkçısı takma adıyla bilinen Cevat Şakir Kabaağaçlı'nın yaşam öyküsü Girit'te başlar: "Girit, 1890 doğumlu, soylu Kabaağaçlızadegillerden gelen Cevat Şakir Kabaağaçlı, zamanının en iyi okul ve akademilerinde eğitim almış, sanatçı ruhlu, özgüveni yüksek, insanlara, doğaya ve mitolojiye sonsuz saygı ve sevgi duyan biri olmuştur hep" (Şeyhan 2022: 49). Onu Bodrum ve denizle özdeşleştiren hayatı eserlerine yansımıştır. Halikarnas Balıkçısı, edebiyatımıza deniz ve denizciler hakkında yazdığı öykü ve romanları ile adını yazdırmıştır (Demirdağ 2015: 97). O, en beğenilen ve kendisini Halikarnas Balıkçısı yapan günlerini Bodrum'da geçirmiştir. Bodrum, onun fikirlerinin oluşmasında ve ondaki deniz aşkının tekâmül etmesinde birinci derece âmil bir şehir olmuştur. Bununla birlikte onun Bodrum'a sürgün edilmesine sebep olan hâdise şu şekildedir:

1925 yılında Hüseyin Kenan imzasıyla Resimli Hafta dergisinde yayımladığı 'Hapishanede idama mahkûm olanlar Bile Bile Asılmaya Nasıl Giderler?' başlıklı yazısında asker kaçaklarının yargılanmadan cezalandırılmasını eleştirdiği için askerliğe karşı propaganda yaptığı gerekçesiyle üç yıl Bodrum'a sürgün cezasına çarptırılan Cevat Şakir, 1947 yılına kadar Bodrum'da yaşamış ve burada yazdığı hikâyelerini Halikarnas Balıkçısı takma adıyla yayımlamıştır" (Özlük 2008: 26).

Bu takma adı yani müstearı Bodrum'dan dolayı kullanmıştır: “Eserlerinde Halikarnas Balıkçısı müstearını kullanmıştır. Çünkü tarihteki adıyla Halikarnassos yani Bodrum, onun için önemli, özel bir yerdir” (Arseven 2021: 705). Halikarnas Balıkçısı Bodrum'da günlerini geçirirken bir yandan deniz ve denizcilerle ilgili eserler kaleme alıyor bir yandan da düşüncelerinin fikrî temellerini burada atıyordu. Onun romanları çok bilinmiş ve okunmuş ancak mektupları pek fazla bilinmemiştir. “Özellikle zeybeklik, efelik, dinler, efsaneler gibi bazı başlıklar, Halikarnas Balıkçısı'nın eserlerinde ısrarla tekrar edilen konular arasında sayılabilir” (Özbek 2018: 367). Ancak onun diğer eserlerini anlayabilmek için mektuplarındaki fikirlerine de müracaat etmek elzemdir. Bu mektuplarda onun derin tarih bilgisi ve Akdeniz medeniyetine vukufiyeti görülebilmektedir. O, sadece Ege'yi ve Akdeniz'i değil bütün bir Anadolu'yu bir havza içerisinde düşünür: “Kitaplarında işlediği temel tezlerden biri de yalnızca Ege ve Akdeniz kıyılarının değil, bütün Anadolu'nun Akdeniz uygarlığı havzası içinde değerlendirilmesi gerektiğidir.” (Öztürk 2014: 209.) Böylece o, Anadolu uygarlığını Akdeniz medeniyetine bağlayan bir görüşü benimsemiş olur.

Dionisyak ve Türk Tarihi

Halikarnas Balıkçısı Türk tarihini sadece parlak zaferlerden ibaret saymanın yanlış olduğunu asıl tarihimizin kültürel mirasımızda aranması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü bilgi günümüzde bir güç olarak kabul edilmektedir: “Çağımız, bilginin bir güç olduğu küresel bir gerçeklik hâline gelmiştir” (Becel vd. 2021: 1494). Yazar bunun farkında olarak Türk tarihini ve kültürünü örnekleriyle sıralar. Böylece “Anadolu topraklarının geçmişi tarih öncesi çağlara kadar dayanır” (Yetgin vd.: 128) fikrini Türk tarihi ile ilişkilendirerek verir. Ayrıca yazar, Anadolu'yu Anadolu yapan kültürel ve manevi değerlerimizin daha kıymetli olduğunu açıklama gayretine girer. Ancak yazarın bu tezini Mavi Anadoluculuk/Mavi Hümanizma düşüncesi ile tanımladığı da bilinmektedir: “Mavi Anadoluculuk/Mavi Hümanizma düşüncesi, Batı medeniyetinin kökeni sayılan Yunan medeniyetinin halis kaynağının Anadolu olduğunu söyler ve bu topraklarda binlerce yıldır yaşayan Anadolu halkının da bu kültürel mirasın doğal sahipleri olarak tanımlar” (Yazıcı 2011: 1807). Yazarın bu tavrı Batı'nın Helen kültürünü yücelterek sahiplenmesine karşı haklı bir tepkidir: “Batının yücelterek sahiplendiği Helen kültürünün aslında Anadolu kaynaklı olduğunu savunan Kabağağaçlı, Türkiye'deki ilk karşılaştırmalı mitoloji incelemelerini gerçekleştiren kişilerden de biri olmuştur” (Sivri vd. 2013: 39). Aslında Yunan medeniyetinin kökleri Anadolu'dadır ve Anadolu medeniyeti Yunan medeniyetini kurmuştur. Yazar direkt olarak dile getirmediği bu düşüncesini örnek metinlerle zenginleştirir.

Balıkçı'nın tarih anlatısının birbiri ile iç içe geçen iki ayrı boyutu vardır; evrensel ve millî tarih anlatısı. Evrensel tarih anlatısı ilerlemeyi, hoşgörüyü, akılcılığı temel alan ve bütün insanlığın ortak bir mirası olarak görülen bir evrensel kültür üzerinde dururken, millî tarih anlatısı kültürün ve medeniyetin ana yurdu olarak Anadolu'yu ve bu kültürün asıl mirasçısı olarak da Türkleri merkeze alan ve Türklüğü yücelten bir yaklaşıma sahiptir (Çelebi 2022: 15).

Türklüğü yücelten yazar, sözü yine Türk medeniyetine ve Türklere getirir. Bu bağlamda düşünüldüğünde Türkler gittikleri her yere kendi kültürlerini de beraber götürmüşlerdir: “Türkler, millî topluluk hüviyetinde dünyanın çeşitli bölgelerinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Büyük ve zengin bir kültüre sahip Türkler, gittikleri bölgelere kendi kültürlerini de götürmüşlerdir” (Karabulut 2010: 126). Türkler Anadolu'ya geldikten sonra kendi kültürlerini devam ettirmişler ve bu kültürel değerler bir silsile hâlinde diğer milletleri de etkilemiştir. Onun izaha kalktığı değerler silsilesi aslında kültürün bir parçası olarak kabul edilebilir: “Bu yönüyle bir milletin gelenek-görenekleri, inanışları, kısacası dünya görüşü kültürünü oluşturmaktadır” (Alptekin v.d 2018: 256). Yazar, maddî ve manevî kültürün unsurları olan Zeybekleri, Ahileri ya da örneğin Mimar Sinan ve eserlerini, Mevlana Celesttin Rumi'yi, Anadolu türkülerini ve halk oyunlarını ve bunun gibi daha birçok bizi biz

yapan değerleri Türk tarihinin bir parçası olarak kabul eder. Bu değerlerimizi tarihimizi anlatırken ön planda sunmamız gerektiğini belirtir. (Erhat, 2017: 16). Kabağaçlı'ya göre özellikle Mimar Sinan'ın İsabey Cami batılıların hayranlıkla seyrettiği bir mimari olarak kabul edilir. Çünkü Efes'teki bu camii tam bir simetri ve tezyin harikasıdır: "Bana kalırsa asıl prototip Efes'teki İsabey Camii. Bütün mimarî kitapları (yani Batıninkiler) onu, mimarının en devrimci eseri diye ele alıyorlar. Dünyanın birinci asimetrik eseri o idi" (Erhat 2017: 17). Halikarnas Balıkçısı İsabey Camiinin diğer mimari eserlerden farklı olduğunu ifade ederek bu sanat eserinin çemberden çıkış ve kurtuluş eseri olduğunu belirtir. Bu durumu ormanda daire çizmek olarak açıklar:

Ormanda yolunu kaybedenler ormanda habire daire çizerler. Her daire başka bir dairenin aynıdır. Tekrar tekrar, işte o zaman nerede daire çevirmeye başlanmışsa oraya dönülür (yani primitiflere dönüş) ve oradan bir düz çizgi üzerinde yürünerek dışarıya çıkılır. İşte bu çıkmazdan kurtuluştur (Erhat 2017: 17).

Yazar, İsabey Camiinin de mimarının içinde bulunduğu çıkmazdan bir kurtuluş eseri olduğunu, kurtuluşun sembolü olduğunu açıklar. Mimarî eserlerin birbirini tekrar eden dairesel taklitlerinden bir çıkış noktası olduğunu ve bunun en somut numunesinin de bu camii olduğunu örnekler izah eder.

Halikarnas Balıkçısı'nın *Düşün Yazıları*'nda ele aldığı konulardan biri de meydur. Mey Anadolu'da hem şiirlerde hem de farklı dini inanışlarda karşımıza çıkar. Antik Yunan'dan modern çağlara kadar Anadolu'da meyden bahsedilmiş ve özellikle kırmızı şarap ve şarap rengi farklı kültürel yapılar içerisinde benzer şekillerde yer almıştır. Halikarnas Balıkçısı bu savını ispatlamak için Euripides'ten Hazreti Mevlana'ya kadar geçen dönemde Anadolu'da mey geleneği ile ilgili bilgiler sıralar. Ancak Divan edebiyatında rastladığımız mey kavramını ilahi aşk anlamına gelen bir mazmun olarak değil de gerçek manasıyla açıklama gayretine girer:

Mevlana Celalettin Rumi binlerce mısralık Mesnevi'de birbiri ardına gelen iki mısradaki hiç kafiye tekrarlamadığı halde; Çuşisi aşkest ki ender mey fedat, der ve ondan sonraki mısradaki ki o da mey hakkındadır, yine aynı kelimeyi kafiyede kullanır. Zaten Mevlana'nın niçki ve semaya dair gazellerinde aynı dionisyak fırlayış görülür. (Erhat 2017: 18).

Halikarnas Balıkçısı'nın bu ifadeleri, eski gazellerimizin anlam ve ruh dünyasını vakıf olan hemen herkesin bildiği mey, âşık, maşuk, rakip gibi mazmunları yok saymak ve şiiri görünen anlamına indirgeyerek hüküm çıkartmak anlamına gelmektedir. "Hâlbuki insanoğlu sosyal bir varlıktır ve kendini döneminden tecrit edebilmesi bir bakıma kendini inkâr anlamına gelir" (Özlük 2017b: 21). Böylece ele aldığı şahsiyetleri sosyal çevreden ve döneminden tecrit etmeden düşüncelerini sıralayan yazar düşüncelerinin merkezine insanı koyar. Bununla birlikte yazısının devamında Katoliklerin ekmek ve şarapla yaptıkları dinî merasimlerle Hazreti Mevlana'nın mey kavramını kullanmasını benzer ritüeller şeklinde beraber zikretmesi de manidardır. Katoliklerin kırmızı şarabı Hz. İsa'nın kanı niyetiyle içtiklerini de ekleyen yazar, bu davranışın Tibet'te rastlanılan nohut büyüklüğünde inek tezeği yutma ile de benzerlik taşıdığını ifade eder.

Yazarın farklı kültür ve medeniyetlerde ortak özellikler araması ve bunun sonucunda bizi biz yapan değerlere rücu etmesi aslında kültürel mirasımızı ve dokumuzu hatırlamak ve nesillere hatırlatmak gayesini taşımaktadır. Çünkü yazarın ele aldığı bu konular teknolojiyle beraber zamanla unutulmaktadır: "Günümüzde gelişen teknolojiye bağlı olarak toplum hayatında birtakım değişimler meydana gelmekte ve kültürel değerlerimizden olan halk inanışlarının bazı unsurları unutulmaktadır. (Alptekin 2018: 322). İşte yazar bu unutulmuş değerler silsilesini Azra Erhat'a yazdığı mektuplarda hatırlatmakta ve ele aldığı konuları derinlemesine işlemektedir. Yazarın bu tavrı, farklı din ve inanışlarda ya da farklı kültürlerde ortak noktalar aramaya çalışmasının bir tezahürü olarak kabul edilebilir. Özellikle atalarımız diğer milletlerle etkileşime girerek çok farklı inanışları hoşgörüle bir arada yaşayan

topluluklar hâlinde var olmuşlardır: “Türklerin kabul ettikleri dinler ve komşu oldukları milletlerin kültürleriyle etkileşimleri sonucunda çok farklı inanışlar bir araya gelmiştir. (Alptekin vd. 2017: 323). Bu birliktelik Türk kültür ve medeniyetine de yansımış ve Türk tarihi ve kültürü incelenirken *Düşün Yazıları*’nda Türkçede var olan kavramların ve söyleyişlerin farklı milletlerdeki benzerliğine benzemesi üzerinde durulmuştur. Yazarın Türk tarihinden bahsederken şarap ve inanışlardan bahsetmesi bu tavrın bir sonucudur. Yazar İngilizcedeki inn kelimesinin bizdeki in ile aynı anlama geldiğini ve Rus hikâyesinde İvan’ın ayı inine girerek kahraman olmasını beraber açıklar. Rusçada da из (in) kelimesinin aynı anlama gelmesi yazara göre ortak kültürün bir belirtisidir. Yazarın dil ve kültür öğelerini edebî metinlerle açıklama gayreti hep aynı tavrın sonucu olarak görülebilir. Çünkü “Edebiyat, insanoğlunun duygu ve düşüncelerini etkili anlatılmakla yetinmeyip onun sosyo-kültürel yönünü de ele alan çok yönlü bir bilimdir” (Karabulut 2012: 91). Yazar edebiyatın bu yönünden yararlanarak Türk tarihini ve Akdeniz medeniyetini sosyo-kültürel özellikleriyle ele almıştır.

Yazarın Akdeniz medeniyetinden bahsederken eski Türk danslarıyla Afrika ya da Yunanlıların danslarını beraber andığını görmekteyiz. İnsanların sözler yerine danslarla iletişime geçmelerinin benzer yönlerinin olduğunu bizdeki Zeybek dansı ile eski Yunan ve Afrika danslarının benzeştiğini vurgular. Zeybek danslarının içerisinde yer alan sıçrayışların dionisyak menşei olduğunu ve Zeybek kıyafetlerinin III. Napoleon’un piyade askerlerinin paltolarına benzediğini iddia eder.

Halikarnas Balıkcısı bu benzerlikleri tarih anlatırken sıralamaktadır. Bilinen tarih anlatımının tersine farklı kültürlerin ve milletlerin ortak bir medeniyetten çıkarak ve farklı kollara ayrılarak bugünkü hâle gelmelerini açıklama gayreti içerisine girdiğini söyleyebiliriz. Bu açıklamalarını da insanı merkeze alarak yaptığını görebiliriz: “Çünkü insan yaşadığı dönemin/toplumun bir parçasıdır. Onun eğilimleri, tercihleri aynı zamanda devrinin olumlu veya olumsuz pek çok özelliğini ortaya koyan bir vesika niteliğindedir” (Özlük: 2017a: 208). Yazar, bu vesikayı kullanarak farklı kıtalarda farklı inanışlara sahip insanların benzer danslara ve ritüellere sahip olduğunu örnekleri sıralar. Daha sonra sözü Anadolu tarihine ve kültürüne getirir. Böylece Türk tarihini kültürel bir tarih anlayışı ile açıklar.

Ahilik Teşkilatı ve Anadolu’da Kardeşliğin Kültürel ve Tarihî Temelleri

Ahilik teşkilatı 13. Yüzyılda Anadolu’da ortaya çıkmış bir esnaf teşkilatıdır. Yazar “Eserlerinde Ahilikle ilgili önemli bilgiler vermenin yanı sıra, bu kurumla ilgili çeşitli görüşler ileri sürer” (Kılıçkaya 2010: 71). Ona göre Bu teşkilatın Anadolu’da kardeşliğin ve huzurun tesisi için gayret gösterdikleri bilinmektedir. Bu teşkilatın mensupları büyük bir nüfuza sahip olmuşlardır:

Anadolu’da hızla yayılan bu teşkilatın mensupları, şehirlerde olduğu gibi köylerde ve uç bölgelerde de büyük nüfuza sahip olmuşlar, Anadolu’da bilhassa XIII. yüzyılda devlet otoritesinin iyice zayıfladığı bir dönemde şehir hayatında yalnızca iktisadî değil, siyasi yönden de önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ahiler, bağımsız siyasî bir güç olmamakla birlikte, zaman zaman merkezî otoritenin zayıfladığı, anarşi ve kargaşanın ortaya çıktığı dönemlerde siyasî ve askerî güçlerini göstermişler ve önemli fonksiyonlar üstlenmişlerdir¹

Halikarnas Balıkcısı Ahiliğin kaynağını incelerken ve Ahilikten önce Anadolu’da bu teşkilata benzer farklı yapıların bulunduğunu zikreder. Sadece isimlerinin farklı olduğu bu yapılar ona göre zamanla Ahiliğe dönüşmüştür: “Anadolu’da Yunan deyimleriyle phye’ler yani arkadaşlıklar ve phratia’lar yani kardeşlikler vardı. Bunların sonradan yani Anadolu’ya İslamiyet’in gelmesinden sonra Ahilik denilen topluluklara dönüşmüş olmaları olasılığı çoktur” (Erhat 2017: 37). Yazar, Ahiliğin temellerini bilinenin aksine Anadolu’da arar. Oysa

¹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahilik> (Siteye erişim tarihi: 23.01.2023)

kaynaklarda Ahilik teşkilatının İslamiyet'ten sonra Ahi Evran tarafından Anadolu'ya getirildiği belirtilmektedir: “Anadolu'da Ahiliğin kurucusu olarak bilinen ve İran'ın Hoy şehrinde doğan Şeyh Nasîrüddin Mahmûd (ö. 1262), sonraları Ahî Evran ismiyle anılmıştır”² Halikarnas Balıkçısı, Ahi Evran'dan bahsetmek yerine Kentaur'dan, Astarte'den Artamis'ten (Erhat 2017: 37) bahseder. Bu isim ya da figürlerin nasıl kardeşliğe büründüğünü izah etmeye çalışır. Daha sonra bu kardeşliklerin Ahilik isimlendirmesiyle nasıl yeniden ortaya çıktığını anlatır. Daha sonra iddiasını ileriye götürerek aslında Anadolu'da var olan phye'ler ve phratia'ların Arapça olarak isimlerinin değiştirildiğini savunur. (Erhat 2017: 40). Böylece çok eski bir tarihe ve kültürel varlığa sahip olan Anadolu'nun mayasında ve hamurunda zaten kardeşliğin var olduğunu ve sadece isimlendirmenin farklı olduğunu ispatlama yoluna gider.

Yazar, İbn-i Battuta'dan da alıntılar sıralayarak Ahiliğin Anadolu'da aslında bir sendikal örgüt olduğunu da ifade eder. Halikarnas Balıkçısı burada ilginç bir bildi de vererek bankacılığın ilk örneğinin yine Anadolu'da Efes'te verildiğini ve banka isminin bank'tan nasıl türediğini Ahilik'le ilişkilendirerek verir:

Meğer modern anlamda bankacılık Efes'te başlamış. Mabedin hazinesinden istikraz, bono, faiz ile başlayan dinî bir kurum imiş burası. Efes'te özel kişiler bu işe başlamışlar. Trapaza yani masalar kurmuşlar, gelsin gitsin kredi mektupları, falan filan. Masa kelimesi de bank diye tercüme edilmiş.” (Erhat 2017: 42).

Yazar, bank yani masa üzerinde Efes'te insanlara faizle para veren kuruluşun sonradan bankaya dönüşme serüveninin bu cümlelerle açıklamaktadır. “Ayrıca bankacılık sisteminin Anadolu'da ilk kez M.Ö. V. yüzyılda ortaya çıktığını iddia etmektedir” (Aytaç 2006: 5). Böylece sendikal yapılaşma, bankacılık, kardeşlik ve yardımlaşma gibi kavramların Anadolu'da yüzyıllar öncesinden yer aldığını ve aslında Ahiliğin farklı isimlendirmelerle Anadolu'da var olduğunu ifade etmektedir. Ahilik Osmanlı'da ilerleyen çağlarda o kadar yayılmıştı ki iş saatlerini bile onlar belirliyorlardı. Osmanlı'da esnaf ikinci olunca iş bırakıyordu:

Osmanlı sultanlarının ikinci vakti nöbet çaldırarak işe güce son vermeleri bir Ahi âdetidir. Bu nöbet sırasında ‘Mağrur olma padişahım senden büyük Allah var’ diye bağırırları belki Yıldırım Beyazıt'ı yola getirmek için yapılan bir Ahi girişimiydi. Yıldırım zamanında Ankara'daki Hacı Bayram Veli Ahi'dir. Ahiliği Melami maskesi altında gizlemeye çalışmışsa da becerememiştir (Erhat 2017: 53).

Halikarnas Balıkçısı bir konuda bilgi verirken daldan dala atlayarak farklı konularda bilgileri sıralar ve okuyucunun dikkatini canlı tutar. Ahilik ve Anadolu hakkında bilgiler verirken Yunan tarihine değinmesi, oradan Osmanlı Sultanlarına sözü getirmesi bu gayretin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Efeler ve Zeybekler:

Halikarnas Balıkçısı öncelikle efe sözcüğünü açıklama gayretine girer. Efe sözcüğünün efendimden gelmediğini söyler:

Efe kelimesi, kadınların İstanbul şivesiyle efendim sözünü uzatarak ‘Efeem’ diye telaffuz etmelerinden gelmez. Çünkü ‘efem, benim efem’ anlamına kullanırsa da tek başına ‘efe’ olarak da kullanılır. Bence bu kelime Yunanca ‘ephebos’ (efebos) kelimesinden gelir. Delikanlı demektir. Daha doğrusu sakalını tıraş etmeye başlamış genç. Bu ad on sekiz yaşını tamamlamış erkeklere verilir (Erhat 2017: 55).

Halikarnas Balıkçısı'nın açıkladığı efe ve efelik daha sonra Anadolu'da farklı şekillerde ortaya çıkmış ve bir askerî teşkilata dönüşmüştür. Efelerin Yeniçerilerden ayrı kışlalarının bulunması, sert askerî eğitime tabi tutulmaları ve bütün bu geleneklerin hepsinin antik Yunan'da da var olduğunu belirtmesi kayda değer bir bilgidir. Yazar efelerin Aydın ve Söke arasında yani İyonya'da yerleştiklerini ve kullandıkları birçok Yunanca kelimenin Türkçeye geçtiğini ifade eder. Tuğla, kiremit, dam, temel kelimelerinin Yunancadan efelerle

² <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahilik> (Siteye erişim tarihi: 23.01.2023)

geçtiğini belirtir. *Temelion (temel), klidi (kilit), auri (avlu), doma/domaine (dam) pniguri (bulgur), anihtari (anahtar), Stinpoli (İstanbul)* (Erhat 2017: 63-64). gibi kelimelerin Türkçeye nasıl geçtiğini de sıralamaktadır.

Zeybekler konusunda da zeybek kelimesinin Arapça zibak'tan geldiğini yani çevik ve atik anlamlarına tekabül ettiğini belirtir. Zeybeklerin Zeybek dansında İha diye bağrımlarının da Yunanlı İobakkilerin Euhoe (iha, dağ anlamında) olduğunu belirtir. (Erhat 2017: 57). Zeybeklerin Efelik için dağa çıkmaları, Çakırcalı'nın dağa çıkarak nasıl zeybek olduğunun hikâyesi de Zeybekliğin etimolojik temelleri hakkında ön bilgi vermektedir.

Yazar bütün bu bilgileri sıraladıktan sonra da şalvar ve pantolon giyme âdetine de değinir.

Şalvar için de birkaç söz söyleyeyim: Şalvar Minoen Girit icadıdır. Pantolonla karıştırmamalı. Pantolonu İskitler ata binmek için icat ettiler. Önceleri önü ve arkayı örtmek için bele bir kuşakla bağlanan bir arka parçası ve bir ön parçası kullanılıyordu. İş görürken bu parçalar engel oluyordu. Rüzgâr da bazen yaramazlık ediyordu. Onun için arkadaki parça kuşağın ön tarafına içeriden, ön tarafı da bacaklara arasından geçirilerek kuşağın arka tarafına dışarıdan sıkıştırıldı. Kumaşlar bacak arasında büzgüler yapıyordu. Zaten şalvar Asya'dan gelme değildir. Hiçbir Asya memleketinde şalvar giyilmez, ne Hindistan'da ne Siyam'da vb. Anadolu'da ise ister Türk ister Rum şalvar giyerlerdi (Erhat 2017: 59).

Halikarnas Balıkcısı nasıl ki kelimeler ve gelenekler Anadolu'ya dışarıdan ve özellikle Yunan medeniyetinden geçmişse kılık kıyafet de aynı yerden Anadolu'ya geçmiştir tezini savunmak için örnekler sıralamaktadır. Böylece Ahiliğin, Zeybek kelimesinin ve Anadolu'da ölünün arkasından helva dağıtmak gibi daha birçok geleneğin Antik Yunan'da da var olduğunu mitolojik dönemden günümüze kökenleriyle açıklaması aynı gayretin bir sonucu olarak anlatılmıştır. Bu açıklamalarını mitolojik dönemden başlatması da mitolojinin birçok milletin edebiyatında var olmasındandır: Çünkü “Mitoloji, yüzyıllarca birçok milletin edebiyatında önemli yer tutmuş bir alandır” (Karabulut 2015: 617). Yazar, mitolojik dönemden esinlenerek Zeybek kıyafetlerinde bulunan çiçekli ve yapraklı baş çemberlerinin de Euripides'in naklettiği Bakkosların sembolü olduğunu iddia eder. Zeybekleri diz kapaklarını örtmeyen şalvarlarının da Alp dağlarında yaşayan İskoçların kısa fistanlarına benzediğini vurgular. (Erhat 2017: 80). Yazar böylece millî bir kıyafetimiz olan Zeybek elbisesinin bile aslında evrensel kültürün bir parçası olduğunu savunur. Zeybekleri söylediği Ferman padişahınsa dağlar bizimdir, sözünün de Zeybeklerle dağ arasındaki münasebetten geldiğini ifade eder.

Dinler Üzerine

Halikarnas Balıkcısı, doğuda ve batıda din anlayışı üzerinde durur. Çünkü “din, insanların genel olarak hassas olduğu bir kavramdır” (Karabulut 2022: 11). İlahî dinlerin ortak yönlerini gözler önüne serer. Allah kelimesinin nereden geldiğini ve kelimenin diğer inanç sistemlerinde nasıl benzer telaffuz edildiğini sıralayarak dinlerin genelde benzer yapıda olduğunu sıralar. Yazar, Yahudilerin Yehovah adını verdikleri Tanrılarının Greklerde ve sonra Araplarda nasıl söylendiğini aktarır:

Bu Yehovah kelimesinin en eski şekli Yehuovas'tır, bunun da aslı İaovue. İ.Ö. 6. Yüzyılda bu Yahu adlı Greklerde İakkhos oldu ki bu da Dionysos'un adıdır. (...) Yehovah'ın Sami dillerinde bir karşılığı 'El'dir ki Arapça Elah ve sonunda Allah olur.” (Erhat 2017: 97).

Yazar, dinler üzerine konuşurken dinî terminolojiyi de izah eder. Yazarın dile getirdiği Dionysos kelimesi Yunancadan gelmektedir: “Akıllıca olmayan, Sözcüğün İngilizcesi dionysiac'tır. Kökeni Yunanca sarhoşluk tanrısı Dionysos'a dayanır.”³ Dionysiac kelimesi Yunanca sarhoşluk tanrısı anlamına gelse de tragedya ile ilgilidir. Dans ve müzik ile

³ <https://alimsozluk.wordpress.com/2019/08/16/dionisyak-ne-demek/>

ilişkilidir: “Dionisyak unsur, tam da tragedyanın özüne ilişkindir, dansın ve müziğin eşlikçisi ve taşıyıcısı olan trajik koronun varlığı ile kendini dışa vurur.” (Güçbilmez 2006: 37). Halikarnas Balıkçısı Dionisyak kelimesini açıklarken din kelimesinin Latince ne anlama geldiğini izaha çalışır: “...Fransızca ‘religion’ sözü de şüphelidir. Çiçero ‘relegere’den geliyor demiş, yani yeni batan yeniden okumak. Aziz Augustinus ise ‘religare’den gelir diyor, yani bağlanmak demekmiş.” (Erhat 2017: 109). Yazar, din üzerine konuşmalarını yaparken dinin okumaya dayandığını ve manevi bağlanmak anlamına da geldiğini vurgular. Böylece tarihten örnekler de sıralayarak bu görüşünü ilerleyen satırlarda destekler. Nietzsche’den ve Galileo’den örnekler sıralayarak asıl Hıristiyanlığın dünyada kalmadığını ifade eder:

...Nietzsche, dünyada bir tek Hristiyan vardı, adı İsa’ydı onu öldürdüler, der. Öyle ya, nerede suçlu bir kadını taşıyarak linç edip öldürmek üzere toplanan kalabalıkta, vicdanına güvenen ilk taşı atсын diye bağırın bir İsa? Nerede dinsel engizisyon kurullarıyla karı kızan, çoluk çocuğu dönerkebablar gibi yakan ve Galileo’yu yargılayan, o tek Hristiyan’ın başpapazları yani halifeleri? Papazlar kutsaldır ama Papa, Santissima’dır, yani en kutsaldır (Erhat 2017: 120).

Halikarnas Balıkçısı, Hıristiyanlığın tarihten günümüze yanlış anlaşıldığını ve din adamları elinde dinin asıl hüviyetinin dışına çıkarıldığını ifade eder. Bununla birlikte İslâm’ın kabulünden sonra insanların din adı altında paraya tapmalarını da örnekleriyle sıralar: “Muhiddini Arabî, sizin taptığınız Tanrı ayağımın altındadır, demiş. Kaldır ayağını da Tanrınızı görelim, demişler. Ayağını kaldırmış, yerde para görmüşler.” (Erhat 2017: 123). Halikarnas Balıkçısı, din adı altında yapılan yanlış uygulamaları da tarihten örneklerle sıralar. İslâm’ın üç halife döneminden sonra asıl mecrasından çıkarılarak menfaat odaklı kişilerce kullanıldığını ve Hz. Peygamberin sünnetinin dışında dine bidatlar sokulduğunu anlatır. Özellikle halifeliğin farklı farklı kişilerin elinde kutsallaştırılarak çıkar amaçlı kullanıldığını ifade eder:

İlk üç halifeler kutsallığa yeltenmediler. Ama sonrakilere devleti dine yapıştırdılar. Hele Muaviyelerin birkaçı Papa Borciya’ya taş çıkartacak adamlardı. Zamanına göre halifeler bir ya da birkaç tane oldular. En önemlileri ikiydi. Biri Bağdat’ta, öteki İspanya’da. Bağdat’taki halife İspanya’dakini alt etmek için İspanya Hıristiyanlarıyla, İspanya’dakiler de Haçlı Hıristiyanlarla ittifak ettiler. Halifelik Osmanlı sultanlarına geçince sultan, Zillullahi fil âlem yani Allah’ın yeryüzündeki gölgesi olarak kutsallaştı. (Erhat 2017: 121).

Yazar, dinin aslından uzaklaştırılmasıyla din adına yapılan yanlışları tarihî süreç içerisinde sıralamaktadır. Halikarnas Balıkçısına göre asıl İslâm, Hz. Muhammed’in devrindeki İslâmiyet’tir. İslâm’ı anlamak için o devre bakmak ve örnek almak gerekir. Aksi takdirde dini bir araç olarak kullananların yaşantılarına bakarsak İslâm’ı yanlış anlamış ve tanımış oluruz. Halikarnas Balıkçısı din konusu üzerinde dururken dünyada en çok yaygın olan İslâmiyet ve Hıristiyanlık üzerinde durur ve bu dinleri değil dini temsil ettiklerini ifade eden kişileri eleştirir. Din adı altında yapılan ve dinle ilgisi olmayan olayları izaha kalkışır. Yazarın bu bölümde dile getirdiği düşünceler orijinal ve dikkate değer fikirlerdir.

Sonuç

Halikarnas Balıkçısı derin bir kültürel belleğin dışa yansımaları kabilinden *Düşün Yazıları*’nı kaleme almıştır. Bu yazılarında tarih, kültür ve medeniyet ekseninde düşüncelerini sıralarken konuşma havasında bir üslup kullanmıştır. Yazarın bu düşüncelerinin ele alındığı *Düşün Yazıları*’nda yazar, Batı’nın sahiplendiği Yunan medeniyetinin aslında Anadolu’dan geldiğini ve Anadolu’nun Yunan medeniyetinden daha eski ve köklü bir medeniyet olduğu görüşünü savunur. Yunan kültür ve medeniyetine ait olduğu düşünülen birçok kavramın, inanç ve kültürel değerlerin aslında Anadolu’da daha eski devirlerde var olduğunu sıralar. Bu düşüncelerini okurları sıkmadan ve konuşma üslubuyla verir. Halikarnas Balıkçısı bu düşünceleri okurlara edebî zevkle kendi üslûbunu harmanlayarak verir. Böylece okur, sıkılmadan edebî hazla bilgilendirilmiş olur. Halikarnas Balıkçısı’nın kaleme aldığı

mektupları Azra Erhat topluca kitaplaştırmış ve bu yazıları *Düşün Yazıları* adı altında yayınlamıştır. Halikarnas Balıkcısı'nın yetiştiği ortam, aile çevresi ve aldığı eğitim onun düşüncelerini biçimlendirmiştir, diyebiliriz.

Kaynakça

- Altıkulaç Demirdağ, Refika (2015). Anlatıcı ve bakış açısı bağlamında halikarnas balıkcısı'nın deniz gurbetçileri romanı, *Turkish Studies*, www.turkishstudies.net, - Volume 10/16 Fall, Ankara, p. 97-108.
- Alptekin, Mehmet & Kaplan, Tuba (2018), Türkçe öğrenen yabancı öğrencilerin “Türk kültürüne ilişkin metaforik algıları, *TÜRÜK International Language, Literature and Folklore Researches Journal Year 6, Issue 12*
- Alptekin, Mehmet (2018), Gülнар ve çevresinde ölümle ilgili uygulama ve inanışlar üzerinde bir araştırma Teke, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 7/1*
- Alptekin Mehmet & Kaplan Tuba & Koyuncu Tuğba (2017), Adana-Yumurtalık Sugözü köyünde günler etrafında oluşan halk inanışlarına yönelik bir araştırma, *The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences* , Volume: 3, Number: 2
- Arseven, Tülin (2021). Halikarnas balıkcısı'nda deniz motifleri ve Poseidon, *Folklor Edebiyat Dergisi*, 27(3)-107.sayı
- Aytaç, Bedrettin (2006), The issue of cultural identity in Salama Moussa and Cevat Şakir Kabaağaçlı's essays, *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası, Cilt IX*.
- Becel, A. ve Kaplan Alptekin, T. (2021). Türkçe öğretmeni adaylarının bilgi okuryazarlık düzeyinin belirlenmesi: Kilis 7 Aralık Üniversitesi örneği. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 10(4), 1493-1506.
- Erhat, Azra (2017), *Halikarnas balıkcısı düşün yazıları*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Güçbilmez, Beliz(2006). Performans Sanatı: Nietzsche'nin kehaneti, *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 21: ISSN: 1300-1523
- Çelebi, Gülce Tarhan (2022) Öze dönüş olarak batılılaşma: Halikarnas balıkcısı'nın tarih anlatısı, *Mavi Atlas*, 10(1), 14-28
- Karabulut, Mustafa (2010), Tanzimat dönemi'nde Osmanlının yenileşme sürecine bir bakış, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 187
- Karabulut, Mustafa (2012), Edebiyatın sosyolojik imkânı açısından Keşanlı Ali Destanı'nın incelenmesi, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 8
- Karabulut, Mustafa (2015), Edip Cansever'in şiirlerinde mitoloji, *Turkish Studies*, Volume 10/12 Summer, Ankara, www.turkishstudies.net, p. 617-630
- Karabulut, Mustafa (2022), *Postmodern Türk romanında arayış izleği*, Sosyal Bilimlerde Disiplinler Arası Çalışmalar– 1, Efe Akademi Yayıncılık, İstanbul.
- Kılıçaslan, Ayşe Gül (2010). *Halikarnas balıkcısı'nın hikâyesi ve romanlarında mitolojik unsurlar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Kılıçkaya, Derya (2010), Halikarnas balıkcısı ve ahilik, *folklor/edebiyat*, cilt:16, sayı:63/3
- Özbek, Âdem (2018). Cevat Şakir Kabaağaçlı hayatı-eserleri-sanatı üzerine bir araştırma, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, Ankara
- Özlük, Nuran (2008), Denizci Davut, Halikarnas balıkcısı, *Varlık, Aylık Edebiyat ve Kültür Dergisi*, İstanbul
- Özlük, Nuran (2017a), Gerçekle çatışan doğaüstü/olağanüstü romanların arz talep konusuna psikolojik/psikiyatrik yaklaşımlar, *International Journal of Language Academy*, Volume 5/3 Summer p. 208/214

- Özlük, Nuran (2017b), Kullanımlık metinden (Gebrauchstexte) edebî metne veya edebî metinden kullanımlık metne: İki şehid-i aşk, *Journal of Strategic Research in Social Science*, 3 (1), 21-30.
- Öztürk, Furkan (2014). Halikarnas balıkçısı'nda doğa, estetik ve Akdeniz Uygarlığı'nın kaynağı: Arşipel, *Mediterranean Journal of Humanities*, IV/2, 207-213, mjh.akdeniz.edu.tr
- Yazıcı, Nermin (2011), Halikarnas balıkçısı'nın yazınsal eserlerinde Türk kimliğine ilişkin söylemler, *Türkbilig*, Sayı 22, 163 – 170.
- Sivri, Medine & Kuşca, Sibel (2013), Halikarnas balıkçısı'nın eserlerinde mitlerin izleri ve karşılaştırmalı mitolojiye katkısı, *Millî Folklor*, Yıl 25, Sayı 97.
- Şeyhan, Ersin (2022), Türkiye'de turist rehberliğinin öncüsü Cevat Şakir Kabaağaçlı biyografisi, *Mikrofon*, Tarih Kültür Turizm Rehberler Derneği Yayını, Sayı: 4, Bahar
- Yetgin, Duygu & Yılmaz, Aysel & Kozak, Nazmi (2018). Türkiye'de turist rehberliğinin öncüsü: Cevat Şakir Kabaağaçlı (Halikarnas Balıkçısı), *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, Bahar Cilt 29, Sayı 1

Elektronik Kaynaklar:

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ahilik> (Siteye erişim tarihi: 23.01.2023)

TARİH & HISTORY

İngiltere ve Rusya'nın I. Dünya Savaşı Sırasında ve Sonrasında İran Siyaseti (1914-1925)

The Iranian Politics of Britain and Russia During and After World War I (1914-1925)

Yılmaz KARADENİZ*

Öz

İran, tarih boyunca üzerinde bulunduğu stratejik konumu ve sahip olduğu yeraltı kaynakları sebebiyle emperyalist devletlerin dikkatini çekmiştir. 19. asrın son yarısından itibaren de İngiltere, Rusya ve Fransa'nın sömürgeci siyasetine maruz kalmıştır. Özellikle 20. asrın başında nüfuzunu İran'da hissettiren İngiltere, aynı topraklarda hedefleri olan Rusya'nın Hindistan güzergâhına sarkmaması ve Fars Körfezi'ne ulaşmaması için bütün diplomatik manevraları devreye sokmuştur. İngiltere, Rusya'nın masa başında oyalanması, İran'ın kuzeydeki topraklarını işgal etmesi ile yetinmesi siyasetinde başarılı olmuştur. Kaçar idaresinin başlarında Fethali Şah döneminde kuzeydeki toprakların işgali ile başlayan İran-Rus Savaşlarının güneye sıçramaması için arabulucu rolü oynamış, bu rolü neticesinde iki devlet arasında imzalanan Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarıyla İran'ın ağır savaş tazminatına mahkûm ettirilmesini sağlamıştır. Rusya'ya ödenecek tazminat, mali açıdan İngiliz nüfuzunun kurulmasını kolaylaştırmış, işgal edilen toprakların Rusya'da kalması ise bu devleti durdurmuştur. İran'ı I. Dünya Savaşı öncesinde kendi nüfuz bölgesi olarak gören İngiltere, bir yandan Kaçar idaresini de yıpratarak adım adım hedefine doğru ilerlemiştir. Rusya ise bu hedefin içerisinde rol almak suretiyle İran üzerindeki yayılmacı siyasetini ortaya koymuştur. Çalışmamızda adı geçen iki sömürgeci ülkenin İran'da gerçekleştirdikleri işgali, İngiltere'nin savaş sırasında temel gıda maddelerini stoklamasıyla ortaya çıkan kıtlık ve toplu ölümlere nasıl sebep olduğunu, Sovyetler Birliği'nin sosyalist ihtilal ile savaştan çekilmesiyle İran'da ortaya çıkan durumu vermeye çalışacağız. Sovyetler Birliği'nin İran siyaseti ve İngiltere'nin diplomatik hamleleri ile bu siyasetin etkisiz hale getirilmesi, Kaçar idaresinde sıkça gerçekleşen hükümet değişiklikleri ekseninde ele alınacaktır. Savaş sonrasında imzalanan İran-İngiltere Anlaşması ile bağımsızlığın elden çıkışı ve Rıza Mirpençe'nin niçin iktidara getirildiğini dönemin kaynakları doğrultusunda ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İran, İngiltere, Rusya, I. Dünya Savaşı

Abstract

Iran has attracted the attention of imperialist states due to its strategic location and underground resources throughout history. Since the last half of the 19th century, it has been exposed to the colonial policy of Britain, Russia and France. In particular, at the beginning of the 20th century, Britain, which made its influence felt in Iran, put into action all diplomatic maneuvers so that Russia, which had its targets in the same lands, did not stray from the route of India and did not reach the Persian Gulf. Britain was successful in its policy of keeping Russia busy at the desk and content with Iran's occupation of its northern lands. At the beginning of the Qajar administration, he played a mediator role to prevent the Iranian-Russian Wars, which started with the occupation of the northern lands during the reign of Fethali Shah, from spreading to the south, and as a result of this role, he ensured that Iran was sentenced to heavy war compensation with the Gulistan and Turkmençay agreements signed between the two states. The compensation to be paid to Russia facilitated the establishment of British influence financially, and the fact that the occupied lands remained in Russia stopped this state. Seeing Iran as its own sphere of influence before the First World War, Britain, on the other hand, wore down the Qajar administration and moved towards its goal step by step. Russia, on the other hand, has revealed its expansionist policy on Iran by taking a role in this goal. In our study, we will try to give the occupation of the two colonial countries mentioned in Iran, how the British stockpiled basic foodstuffs during the war caused famine and mass deaths, and the situation that emerged in Iran after the Soviet Union's withdrawal from the war with the socialist revolution. The Soviet Union's Iran policy and Britain's diplomatic moves and the neutralization of this policy will be discussed in the context of frequent government changes in the Qajar administration. We will try to reveal the loss of independence with the Iran-British Agreement signed after the war and why Rıza Mirpençe was brought to power in line with the sources of the period.

Keywords: Iran, Britain, Russia, World War I

* Prof. Dr., Amasya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, yilmazkaradeniz44@hotmail.com / ORCID: [0000-0001-6471-1280](https://orcid.org/0000-0001-6471-1280)

Extended Summary

The border changes that occurred in the lands under the rule of the Ottoman Empire after the First World War, the establishment of the State of Israel in Palestine and the exploitation of Iranian oil by western companies, especially Britain, show that the course of the war over time focused on Iran and the Ottoman Empire. In this case, it should not be overlooked that Britain and Russia chose Iran and the Ottoman Empire, whose lands they had divided among themselves, as their primary target, with the agreements they signed before the war. Considering the westernization process initiated in the same period in both states, the privileges given to foreigners, the constitutionalism declared for the parliamentary regime, and the fact that the two states declared that they would remain neutral, they were dragged into the war later reveals that this is not a remote possibility. After the war, the lands belonging to the Ottoman Empire in the Arabian Peninsula and the Middle East were occupied and bordered with Anatolia, the British Foreign Minister Balfour declared that the establishment of a State of Israel in the Palestinian lands would be supported, and after the occupation of Iran, a military coup led the Pahlavis. power should also be considered.

In 1914, when the First World War broke out, Ahmad Shah, who was old enough to be called a child, was placed on the throne of Iran and the government administration was in the hands of Nasırlmülk Karagözlü, the regent of the shah. During this period, Iran had been occupied by the Russians and the British and faced a bloc of states that went to war as rivals around it. Although Iran officially declared its neutrality before the war started, it was drawn into the war and its lands were occupied by the two mentioned states (Meşkur, 1366, p. 377). Britain, which did not want to lose its commercial interests and influence in the Persian Gulf to Germany, wanted Iran to be dragged into a war environment gradually, by keeping quiet about the invasions of its ally Russia in the north. Ahmad Shah's declaring that they would remain neutral in his speech in the parliament and the grand vizier's statement in the same direction could not keep the country away from the war environment (Avery, 1363, pp. 343-345). Because, towards the end of the Qajar administration, the constitutional governments that were brought to power against the symbolic power of Ahmed Shah and that changed frequently, could not get rid of the British influence, and the conflicts between the governments and the members of the parliament gradually increased.

The Democratic Party (Salihi, 1385, pp. 109-129) in the Iranian parliament, disregarding neutrality, took a stand on the side of Germany to enter the war. As a reason, he argued that if they entered the war with the Ottoman Empire and Germany, they would be victorious and that they would be able to get rid of the British and Russian exploitation (Mohdevi, 1381, p. 343). Moderates in the parliament, on the other hand, argued that Iran was weak militarily and financially, and therefore could not bear the burden of war, and argued that it should remain neutral (İttihadiye, 1375, p. 67). However, with the effect of Germany's propaganda to draw Iran into the war, the scholars of Karbala and Najaf issued a jihad fatwa (Rahimi, 1985, p. 163). Despite these fatwas, the government preferred to remain neutral (Ruzname-i Haver, 1333, p. 2). The fact that Iran declared that it would remain neutral in the war and that a large part of the Iranian army consisted of Kazakh soldiers under the control of Russian officers were also effective. Using them in a war against Russia was not considered a very smart move. In addition, the Southern Gendarmerie, which was formed by the British from the tribal forces in the south, was not trusted much because they were inclined towards Germany under the influence of the Swedish officers (Şemim, 1379, p. 584).

With the provocation of the tribes against Britain and Russia by the German spies operating in the southern regions of Iran, the arrival of the gendarmerie units from Basra towards the interior ended the neutrality of Iran (İttihadiye, 1375, p. 68). Germany's attempt to draw Iran into the war on its side and its anti-British policy in the Persian Gulf prompted

Britain and Russia to act. Russia expanded the occupation in Iran by reinforcing its northern forces against German influence, while Britain reinforced its armies in Persia, Khuzestan and the Persian Gulf with the soldiers it brought from India and other colonies, as well as provoking the Arabs here for rebellion (Şemim, 1379, p. 584).

The Iranian treasury, on which the Gendarmerie, which was formed by the Gendarmerie, formed by the tribal forces in the region to ensure the safety of the oil in the south of Iran, received a salary, was under the control of the Belgian Naus and under the British influence (Safai, 1352, p. 36). Britain did not want to pay a salary to this military unit, which did not have good thoughts towards them and took action for the struggle. Benefiting from this, Iranian officers such as Muhammed Taki and Mesud Khan systematized the struggle against foreigners by emphasizing the sense of nationalism (Rızai, 1363, IV, p. 204). However, there is a constant change of government internally.

It had a negative impact on the struggle. Therefore, the fate of the country was left to the sacrifice of the nation. The Iranian people, who resisted the invasion of Russia in the north and the invasion of Britain in the south, did not give up the struggle to save their homeland from the occupation, despite all the economic difficulties. In the south, Reisali Dilvari gave great struggles against the British occupation (Sipih, 1399, pp. 77-80). It is possible to say that the hatred of the Iranian people towards the British during this period was greater than the hatred they felt towards Russia and that the people did not forget the 1907 partition agreement, Russian Foreign Minister Izvolsky and British Ambassador Arthur Nicolson, who met secretly in St. they signed an agreement based on the sharing of their lands between the two states (Karadeniz, 2017, pp. 222-236).

In 1907, Russia and Britain signed an agreement dividing Iran into two after solving the problems that caused problems between them in Asia. According to this agreement, Russia occupied the northern regions of the country, while Britain occupied the southern provinces of Iran. One of the reasons that pushed the two states to agree was that they wanted to be on the same side against Germany. On the other hand, Russia ceased to be a threat to India with this agreement (Haas, 1946, p. 38).

There were three important reasons why the Democratic Party in the Iranian parliament had a positive view of German politics before the war started. The first was that the Ottoman Empire entered the war on the side of Germany. It was thought that it would be effective as the feeling of Iranians who belong to the same religion as the Ottomans, and that their enemies sided with their enemies. In the second, the Iranian national forces argued that the war against Britain and Russia would be won with weapons and ammunition from Germany (Avery, 1363, pp. 349-352). Third, the Swedish officers leading the gendarmerie forces in the south turned this unit into a pro-German unit over time, and about 8,000 Cossack soldiers no longer considered Russian interests (Şemim 1379, p. 586). Germany's increasing cooperation activities in Iran day by day also made it easier to reach the target. German Nidermayer and Wassmus, who came to the region in 1915, tried to arm the Iranian people and ensure their cooperation with the Ottoman forces (Atabaki, 2010, pp.45-128).

Wassmus, who was sent to Iran by Germany before the war, managed to lure the tribes and tribes in the region to Germany's side during this mission by bribing and persuading them. After the First World War began, Wassmus operated in Shushtar with a small German unit and Indian groups that had rebelled against the British and spent a large amount of money to attract the tribes to his side (Tahiri, 1356, p. 148). Although he was captured by the pro-British natives in the Bushir region, he escaped. The British Indian soldiers got into a difficult situation with the counter activities of Wassmus in Persia. Wassmus organized rebellions against the British in Fars Province. The fact that the Iranian administrator in Shiraz,

Muhbirussaltana, was educated in Berlin and was a supporter of Germany made his job easier. The fact that the gendarmerie units acted together with Germany enabled these units under the command of Lunderberg to fight in Buşir and Shiraz by obtaining a large number of ammunition (Kayabalı-Arslanoğlu, 1990, p. 241).

Benefiting from the internal conflicts and political turmoil in the parliament as a result of the activities of the Germans in Iran, the Democrats and Sayyid Hasan Takizade in Berlin insisted on opening a front against Russia and Britain (Takizade, 1390, p. 181-184). Russia sent an army of 8,000 people to Kazvin when their desire to enter the war on the side of Germany intensified, and this army later moved to Tehran with the help of the British (İttihadiye, 1375, p. 68). Prime Minister Mirza Hasan secretly met with the Democrat Party dignitaries and discussed what strategy they would use in the face of the impending danger. Meanwhile, some members of the assembly went to the city of Kum with military units belonging to the national forces. They declared jihad against the British and Russians through the National Defense Committee they established in Kum (Meşkur, 1366, p. 377). Committee members brought forward the shah's departure from Tehran and the transfer of the capital to Isfahan (Şemim, 1379, p. 588).

Giriş

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin hakimiyetindeki topraklarda meydana gelen sınır değişiklikleri, Filistin'de İsrail Devleti'nin kurulma sürecine girmesi ve İran petrolünün İngiltere başta olmak üzere batılı şirketler tarafından sömürülmesi, savaşın seyrinin zamanla İran ve Osmanlı Devleti üzerine yoğunlaştığını göstermektedir. Bu durumda İngiltere ve Rusya'nın savaş öncesinde imzaladıkları anlaşmalar ile topraklarını aralarında taksim ettikleri İran ve Osmanlı Devleti'ni öncelikli hedef olarak seçtikleri hususunu gözden kaçırmamak gerekir. Her iki devlette aynı dönemde başlatılan batılılaşma süreci, yabancılara verilen imtiyazlar, parlamentolu rejim için ilan edilen meşrutiyetler ve iki devlet tarafsız kalacaklarını ilan ettikleri halde daha sonra savaşın içerisine sürüklenmeleri düşünüldüğünde bunun uzak bir ihtimal olmadığını ortaya koymaktadır. Savaş sonrasında Arap Yarımadası ve Ortadoğu'da Osmanlı Devleti'ne ait topraklar işgal edilip Anadolu ile sınırlandırılması, Filistin topraklarında bir İsrail Devleti'nin kurulmasına İngiltere'nin destek vereceğinin Dışişleri Bakanı Balfour tarafından ilan edilmesi ve İran'ın işgalinden sonra bir askeri darbe ile Pehlevilerin iktidara getirilmesi de düşünülmelidir.

Birinci Dünya Savaşı'nın çıktığı 1914'te İngiltere ve Rusya'nın işgalinde olan İran, çocuk denilecek yaştaki Ahmed Şah ve şahın naibi Nasırülmülk Karagözlü idaresinde, birbirine rakip devletler bloğuyla karşılaşmıştı. Şah, savaşın başlarında ülkesinin tarafsızlığını mecliste resmen ilan etmişse de savaşın içine çekilmiş, toprakları da adı geçen iki devletin işgaline uğramıştı (Meşkur, 1366, s. 377). İran'daki menfaatlerini Almanya'ya kaptırmak istemeyen İngiltere, Rusya'nın kuzeydeki işgallere ses çıkarmayarak İran'ın savaş ortamına sürüklenmesini aşamalı olarak sağlamıştır. (Avery, 1363, s. 343-345). Kaçar idaresinin sonlarına doğru Ahmed Şah'ın sembolik iktidarına karşı işbaşına getirilen ve sıkça değişen meşrutiyet hükümetleri, İngiltere'nin nüfuzundan kurtulamadıkları gibi işbaşına gelen hükümetler ile parlamento üyeleri arasındaki ihtilaflar da gittikçe arttırmıştır (Karadeniz, 2020, s. 501-506).

İran Milli Meclis'ndeki Demokrat Parti , tarafsızlığı hiçe sayarak Almanya'nın yanında savaşa girmekten yana tavır almıştır (Salihi, 1385, s. 109-129). Sebep olarak da Almanya ile savaşa girilmesi halinde İngiltere ve Rusya işgalinden kurtulacaklarını savunmuştur (Mohdevi, 1381, s. 343). Milli Meclis'teki İtaliyen Partisi ise İran'ın bu dönemde askeri ve ekonomik olarak zayıf olduğunu ve bu yüzden tarafsız kalınması gerektiğini savunmuştur (İttihadiye, 1375, s. 67). Bütün bu uyarılara rağmen Almanya'nın

İran'ı savaşa dahil etmek için yaptığı propaganda etkisiyle Kerbela ve Necef uleması cihat fetvası vermiştir (Rahimi, 1985, s. 163). Hükümet, fetvaya rağmen tarafsız kalacağını ilan etmişse de işe yaramamış, İran ordusu içerisindeki Kazak askerlerinin Rus subayları, Rusya ile birlikte savaşa girmekten yana tavır almışlardır (Ruzname-i Haver, 1333, s. 2). Savaşta Rusya'ya karşı bu birliklerin kullanılması sakıncalı görülmüştür. Bununla birlikte güneydeki aşiretlerden oluşturulan ve İngiltere denetiminde olan *Güney Jandarma Birliği* içerisinde yer alan İsveçli subaylar da Almanya'dan yana olmuşlardır. (Şemim, 1379, s. 584).

İran'ın güneyinde faaliyette bulunan Alman casusların buradaki aşiretleri İngiltere ve Rusya aleyhine kışkırtmaları tarafsızlık durumunu ortadan kaldırmıştır (İttihadiye, 1375, s. 68). Almanya'nın İran'ı kendi safında savaşın içine çekmeye çalışması ve körfezdeki İngiltere menfaatleri için tehlikeli hale gelmesi, İngiltere ve Rusya işgallerini hızlandırmıştır. Rusya, kuzey kuvvetlerini takviye ederek İran'daki işgali genişletmiş, İngiltere ise Hindistan ve sömürgelerden getirdiği askerler ile Huzistan ve Fars Körfezi'ndeki ordularını takviye etmiştir. İngiltere, bununla yetinmeyerek güneyde ve körfezdeki Arapları isyanlara yönlendirmiştir (Şemim, 1379, s. 584).

İngiltere'nin İran'ın güneyindeki petrolün emniyetini sağlamak için bölgedeki aşiret kuvvetlerinden oluşturduğu Jandarma Birliği'nin maaş aldığı İran hazinesi Belçikalı Naus'un idaresinde ve İngiltere'nin nüfuzundaydı (Safai, 1352, s. 36). İngiltere, kendilerine karşı iyi düşünceler beslemeyen ve mücadele için harekete geçen bu askeri birliğe maaş vermek istemiyordu. Bundan istifade eden İranlı subaylardan Muhammed Taki ve Mesud Han, ülkelerini işgal etmiş olan İngiltere ve Rusya'ya savaşı başlatmışlardır (Rızai, 1363, IV, s. 204). Ancak işgalcilerin müdahalesi ve içeriden bu müdahalelere destek veren gurupların bulunması yüzünden sık sık hükümet değişikliklerine gidilmesi, sistemli hale getirilmeye çalışılan müdafayı başarısız kılıyordu. Geriye ise milletin fedakârlığına kalıyordu. Rusya'nın kuzeyde ve İngiltere'nin güneydeki işgali karşısında vatanını müdafaa eden halk, maddi zorluklara rağmen mücadeleyi bırakmamıştır. Güneyde Reisali Dilvari, İngiliz işgaline karşı büyük mücadeleler vermiştir (Sipahr, 1399, s. 77-80). İşgal döneminde İran halkının Rusya'dan daha ziyade İngilizlere karşı büyük bir nefret duyduklarını ve 1907'de bu devletin Rusya ile imzaladığı taksim anlaşmasını unutmadığını söylemek mümkündür. 1907'de Petersburg'da gizlice bir araya gelen Rusya Dışişleri Bakanı İzvolsky ve İngiltere Büyükelçisi Arthur Nicolson, İran ve Osmanlı Devleti topraklarının iki devlet arasında paylaşılmasını esas alan bir anlaşma imzalamışlardır (Karadeniz, 2017, s. 222-236).

1907 yılında Rusya ve İngiltere Asya'da kendi aralarında problem oluşturan konulara çözüm getirdikten sonra İran'ı aralarında ikiye taksim eden bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşma gereği Rusya ülkenin kuzey bölgelerini işgal ederken, İngiltere de İran'ın güney eyaletlerini işgal etti. İki devletin anlaşmaya iten nedenlerden birisi Almanya'ya karşı aynı safta yer almak istemeleriydi. Diğer taraftan Rusya bu anlaşma ile Hindistan için tehlike olmaktan çıkmıştır (Haas, 1946, s. 38).

İran parlamentosundaki Demokrat Parti'nin savaş başlamadan önce Alman siyasetine olumlu bakmasının üç önemli sebebi vardı. Birincisinde Müslüman bir devlet olan Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmiş olmasıydı. Osmanlı halkı ile aynı dine mensup İranlıların hissi olarak aynı safta bulunmalarının etkili olacağı düşünülmüştü. İkincisinde ise düşmana karşı mücadele eden milli kuvvetlere Almanya'nın silah yardımıyla bulunacağı düşünülmüştü (Avery, 1363, s. 349-352). Üçüncü olarak da İsveçli subayların zamanla güneydeki jandarma kuvvetlerini Alman yanlısı bir birlik haline getirmiş olmalarıydı. Ayrıca İranlılardan oluşan 8.000 Kazak askerinin artık Rus menfaatlerini dikkate almaması da etkili olmuştu (Şemim 1379, s. 586). Almanya'nın İran'da iş birliği faaliyetlerini günden güne artırması da hedefe ulaşmayı kolaylaştırıyordu. 1915'te bölgeye gelen Alman Nidermayer ve

Wassmuss, İran halkını silahlandırarak Osmanlı kuvvetleriyle iş birliği yapmalarını sağlamaya çalışmışlardı (Atabaki, 2010, s.45-128).

Almanya'nın savaş öncesinde İran'a gönderdiği Wassmus, güneydeki aşiretleri maddi imkanlarla ikna ederek Almanya tarafına çekmeyi başarmıştı. Wassmus, emrindeki Alman birliği ve o sırada İngilizlere karşı isyan etmiş olan Hintli gruplarla Şuşter'de faaliyet göstermiştir (Tahiri, 1356, s. 148). Buşir'de yerel kuvvetler tarafından esir alınmışsa da firar etmiştir. İngiltere'nin Hindistan'dan bölgeye sevk ettiği skerler, Wassmus'un karşı askeri faaliyetleri sonucu Fars Eyaleti'nde zor durumda kalmışlardır. Şiraz'daki faaliyetlerinde ise Muhbürüssaltana'nın vaktiyle Berlin'de tahsil görmüş olması ve Alman taraftarı olması işini kolaylaştırmıştır. Güneydeki Jandarma birliklerinin gün geçtikçe Alman yanlısı olmaları, ayrıca Lunderberg komutasındaki birliklerin askeri silahlar temininde sıkıntı çekmemeleriyle Buşir ve Şiraz'daki savunma savaşları başarılı olmuştur (Karadeniz, 2020, s. 506-508).

İran'daki Alman subay ve casusların faaliyetleri iç siyasette karşılık bulmuş, hangi devletin yanında savaşa girilmesi gerektiği konusunda meclisteki partiler arasında ihtilaflar çıkmıştır. O sırada Almanya'da bulunan Hasan Takizade, demokratlar üzerinde etkili olarak İran'ın Almanya ile birlikte İngiltere ve Rusya'ya savaş açmasını istemiştir (Takizade, 1390, s. 181-184). Almanya ile birlikte savaşa girme eğiliminin yoğunlaştığı sırada Rusya, 8.000 kişilik bir orduyu Kazvin'e göndermiş, bu ordu daha sonra İngilizlerin yardımıyla Tahran'a hareket etmiştir (İttihadiye, 1375, s. 68). Başbakan Mirza Hasan, meclisteki Demokrat Parti üyeleriyle görüşerek nasıl bir strateji belirleyeceklerini tartışmıştır. Milli Meclis'in bazı üyeleri Kum şehrine gidip *Millî Savunma Komitesi*'ni kurmuş, bu komite üzerinden İngiltere ve Rusya'ya karşı cihat ilan etmişlerdir (Meşkur, 1366, s. 377). Komite, daha sonra ilan ettiği bildiri ile şahın Tahran'ı terk etmesini ve başkentin İsfahan'a nakledilmesini gündeme getirmiştir (Şemim, 1379, s. 588).

İngiltere ve Rusya'nın I. Dünya Savaşı Sırasında İran Siyaseti

İran'ı I. Dünya Savaşı'nın başlarında kuzeyden işgal etmiş olan Rus ordusu, General Chernozubov komutasındaki birliklerle 1915'te taarruza geçerek Urumiye Gölü'ne doğru hareketle Tebriz'i de ele geçirmiştir. İngiltere ise Rusya, 1907'deki taksim anlaşmasında tampon bölge saydıkları Tahran ve çevresini işgal etmeye başlamışlardır (Mohdevi, 1381, s. 344). Fars Körfezi'ndeki İngiliz birliklerin komutanı General Arthur Barrett, harekete geçerek Bahreyn'de Osmanlı kuvvetlerini yendikten sonra Basra'yı ele geçirmiştir. Hintli askerler ise Huzistan'a gönderilmiştir. Çünkü Osmanlı kuvvetlerinden yaklaşık 12.000 kişilik bir askeri birlik, buradaki petrol boru hatlarını patlatmak için harekete geçmişti. Bu birliklerin Afganistan üzerinden Huzistan'a ulaşmaları halinde Afganlıların Osmanlı askerlerine yardım edeceği, Müslüman Hintli askerlerin yapılacak savaşta Osmanlı saflarına geçebilecekleri düşünülmüş, bunun gerçekleşmesi halinde sömürgelerin elden çıkacağı hesaplanmıştır. 1915'te General Nixon komutasındaki birlikler ise Huzistan petrollerini emniyete almak için buradaki Osmanlı kuvvetleri üzerine gönderilirken, başka bir İngiliz birliği ise Osmanlı ve Alman kuvvetlerinin Afganistan'a geçişini engellemek için Horasan ve Belucistan'a gönderilmiştir (Bakht-Alishahi, 2014, s. 187).

İngiltere, Kuttü'l-Amere'de Osmanlı kuvvetlerine karşı alınan yenilgi üzerine Asya'da büyük bir darbe almış, bu durum Almanya'nın işine yaramıştır. Almanya, bundan istifadeyle bütün İslâm alemini İngiltere aleyhine çevirmek, Afganistan ve Hindistan Müslümanlarını ayaklandırmak suretiyle bu devleti zor durumda bırakmak istemiştir. Almanya, İran'da bunu iki merhalede gerçekleştirmeye çalışmıştır. Birinci merhalede aşiretleri aynı hedefte birbirine yakınlaştırıp tek düşman sayılan İngiltere ve Rusya aleyhinde kışkırtmak istemiştir. İkinci merhalede ise bu iki devleti İran'dan çıkartmayı hedeflemiştir (Mohdevi, 1381, s. 344-346). Bu hedefler için 1915'te Alman Heinrich Von Reuss ve Avusturyalı Lagohetti, yanlarında bol

miktarda altın ve para olduğu halde İran'da aşiretler arasında dolaşmışlardır (Rahmani, 1384, s. 25-50). Buşir'deki Alman konsolosu Wassmus ise buradaki Kaşgay Türklerini kendi tarafına çekmeyi başarmış, bunlar aracılığıyla İngiliz birliklerine ağır kayıplar verdirmiştir (Sykes, 1330, s. 627-628). İsfahan'ı ele geçiren İran jandarma birlikleri ise buradaki Rus konsolos Kaver ve İngiliz konsolos Graham'ı etkisiz hale getirdikten sonra şehri işgalden kurtarmışlardır. Rusya, bunun üzerine harekete geçerek General Baratov vasıtasıyla başbakan Mirza Hasan'dan jandarma birliklerini Fars Eyaleti'nden çıkarmasını ve Enzeli'deki Almanların engellenmesini bildirmiştir (Mohdevi, 1381, s. 347).

Başbakan Mirza Hasan, Alman görevli Von Reuss tarafından ikna edilerek Rusların Tahran'a girmeleri halinde başkentin İsfahan'a taşınmasını kabul ettirmiş, Demokrat Parti'nin da bu teklifi kabul etmesiyle Mirza Hasan, Von Reuss ve Logueheti Kum'a gitmişlerdir. Ancak Tahran'daki İngiliz görevli Marling, şahın başkenti terk etmesi halinde tahtında olabileceğini söylemesi üzerine şahın fikri değişmiş ve başkentten ayrılmamıştır (Kazımzade, 1968, s. 514). Şah, bu tehdit üzerine Abdülhüseyin Mirza'yı başbakan tayin ederek Tahran'da kalmıştır. 1915'te kurulan yeni hükümet Marling ile görüşmelere başlamış ve 1916'da İngiltere ile bir ittifak anlaşması imzalanmıştır (Rızai, 1363, IV, s. 204). Bu anlaşmaya göre Rusya, İran'da 12.000 asker bulundururken, İngiltere ise mevcut jandarma birliğinin yerine İngiliz subayların görev yapacağı 8.000 kişilik İranlı ve Hintli askerlerden oluşan *Tüfenkdar-ı Cenûb-ı İran (Güney Polisi)*'i kurmuşlardır. Rusya ve İngiltere bu birliğin masrafları için ayda 200.000 tümeni İran'a vermeyi taahhüt etmişlerdir. Böylece Almanya'nın İran ve Afganistan yönündeki muhtemel tehlikesine karşı İngiltere-Rusya ittifakı oluşturularak önlem alınmıştır (Mohdevi, 1381, s. 348).

Ahmed Şah, İngiltere ve Rusya ile yapılan uzun görüşmeler neticesinde Tahran'da emniyet içerisinde kalacağı garantisini almıştır. İran dışına çıkması halinde iki devletin kendisine aylık 30.000 tümen maaş vermelerini ve onların istediği hükümeti kurmayı kabul etmiştir. Bu diplomatik manevra ile şahın tahtta kalması sağlandıktan sonra istenilen müdahale yapılmıştır (Devletabadi, 1330, III, s. 323). İki devlet, şaha imzalatırdıkları bir anlaşma ile bu defa İran'ı ikiye ayırıp aralarında paylaşmışlardır. Ayrıca İran maliyesi iki devletin idaresine verilmiştir (Meşkur, 1366, s. 377).

Ahmed Şah'ın başkenti terk etmemesi için yapılan görüşmelerde etkili olan Savaş Bakanı Muhammed Veli Han Tenkabeni ile Necef Kuli Han, İngiltere ile yaptıkları anlaşma ile Rus ordusunun Kazvin'de kalmasını ve Kum'a gitmiş olan meclis üyelerinden bir kısmının Tahran'a dönmesini sağlamışlardır (Şemim, 1379, s. 689). Ancak Rus kuvvetleri bu anlaşmaya uymamış, komite üyelerini dağıtmak için Kum şehrine saldırmış ve buradaki jandarma birliği de Kaşan ve İsfahan'a gitmiştir. Demokrat Parti ile birlikte hareket eden muhafazakâr taraftan Muhammed Sadık Tabatabai ve Hasan Müderris ise Kirmanşah'a gidip burada Hüseyin Kuli Han'ın başkanlığında *Kirmanşah Geçici Milli Hükümeti*'ni kurmuşlardır (Devletabadi, 1330, III, s. 323). Bu hükümeti destekleyen Almanya, aşiret ve milliyetçilerden oluşan 4.000 kişilik bir ordu kurmuştur. 1916'da Hüseyin Kuli Han ile Goltz arasında imzalanan anlaşma ile Alman askeri heyetinin Kirmanşah'a gelmesi ve Osmanlı subayları ile birlikte İran askerlerini eğitmeleri sağlanmıştır (Mohdevi, 1381, s. 348).

Hüseyin Kuli Han hükümetini destekleyen Almanya, Demokratlar ile Muhafazakârlar arasında ihtilafa sebep olunca Osmanlı Devleti'nin tepkisine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti, Almanların İran milli kuvvetleriyle temasını ve her şeye karışmasını istememiş, neticede İran ile Osmanlı Devleti arasında ihtilaf çıkmıştır (Şemim, 1379, s. 590). Zor durumda kalan Hüseyin Kuli Han hükümeti, dört ay devam ettikten sonra yerini 1916'da Muhammed Veli Han hükümetine bırakmıştır (Avery, 1363, s. 363). Bu sırada Osmanlı kuvvetlerinin Kazvin'e kadar gelip Tahran'a yaklaşmasını bahane eden İngiltere, Muhammed

Veli Han hükümetini feshettirerek Mirza Hasan Han'ı tekrar başbakanlığa getirtmiştir. İran'da İngiliz subayların idaresinde ve İranlı-Hintli askerlerden oluşturulan Güney Polisi de Kirman ve Belucistan'ı Alman unsurlarından temizleyerek İsfahan'a gelmiştir (Mehdiniya, 1377, s. 157). Güney Polisi komutanlığına getirilmiş olan Percy Sykes, Fars Eyaleti'ndeki aşiretleri etkisiz hale getirmiş ve eyaletin yeni valisi ile ittifak yaparak Şiraz'a girmiştir. Mirza Hasan Han hükümeti, Güney Polisi'ni resmen tanıyınca İngiltere tarafından kendisine *Hindistan Yıldızı* nişanı verilmiştir (Mohdevi, 1381, 349).

İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Ali İhsan Paşa'nın 20.000 kişilik ordu ile 1916'da Hemedan'ı aldıktan sonra Kazvin'e hareket etmesi üzerine İran'a karşı siyaset değişikliğine giderek bu defa şahın Tahran'dan çıkmasını istemiştir. Rusya'nın bu sırada Avrupa'da yenilgiye uğraması bunda etkili olmuştur. Ancak şahın bu teklifi kabul etmemesi üzerine 1917'de Kutü'l-Amare'ye saldıran İngiliz askerleri Bağdat'a kadar gelmişlerdir. Aynı tarihte Ruslar da Kirmanşah'ta bulunan Osmanlı askerlerini tazyik ederek buradaki geçici hükümet üyelerini ve Osmanlı ordusunu buradan çıkartmışlardır. Şehri terk eden komite üyeleri, yanlarındaki silahlar ile Almanların kendilerine verdikleri paraları Osmanlı askerlerine teslim etmişlerdir. Bu yenilgiyi gururlarına yediremeyen hükümet üyelerinin bir kısmı Almanya ve diğer Avrupa ülkelerine giderken bir kısmı da İran'da kalmıştır (Şemim, 1379, s. 589).

İngiltere, savaş süresince İran'ın güneyindeki petrol bölgelerinin kendi kontrolünden çıkmaması ve emniyetinin sağlanması için Güney Polisi de dahil buradaki aşiretler üzerinde elini çekmemiştir. 1901'de İran'ın güneyinde petrol ve maden arama imtiyazı Muzafferüddin Şah tarafından William Knox d'Arcy'ye verilmişti. Petrolün işletilmesi ve satılması için İran ortaklı bir şirket kurularak başına bir İngiliz tayin edilmişti (Mostevfi, 1371, III, s. 157-159). İngiltere'nin İran petrolünü kontrolüne almasından sonra İran'ın itiraz etmesiyle bir açıklama yaparak bu işlemin sadece petrol satışı ile ilgili olduğunu, şirketin işlerine karışmayacağını ifade etmişti. Ancak bu açıklamanın gerçekte hiçbir ilgisi olmamış ve şirketin işlerine müdahale etmişti. (Şemim, 1379, s. 591). İran gazeteleri, güney petrolü ve İngiltere'ye verilen imtiyazları ifşa edince halk, durumun vahametinden haberdar olmuştu. Bir meclis oturumunda bazı milletvekilleri, şirket temsilcilerinin İran ile olan ilişkilerini Maden Bakanı'na sorup bir açıklama yapmasını istemişler, Maden Bakanı da imtiyazı milletvekillerine okumak zorunda kalmış ve altı kişiden oluşan bir araştırma komisyonu kurulmuştu (Avery, 1363, s. 345).

Muhammed Heyebani, İngiliz William Knox d'Arcy'ye verilen imtiyazın halkın menfaatleri düşünülmeden, bu imtiyazın İngiliz emperyalizmini İran'da iyice yaydığını söylemiştir (Mostevfi, 1371, III, s. 159). 1914'te İngiliz parlamentosunda konuşan Churchill, şirketin mallarına ve araçlarına zarar verilmesi halinde çıkarılan petrolün İngiliz komutana teslim edileceğini ve İran'a müdahale edileceğini söylemişti. Churchill, ayrıca şirket siyasetinin İngiliz siyasetinin bir parçası olarak bilinmesi gerektiğini, petrol çıkarılan bölgedeki aşiretlere para dağıtıldığını ve İran hükümetinin kendi menfaatlerini korumaya çalıştığını söylemişti. Bu konuşmadan sonra İngiliz donanması Fars Körfezi'ne girmişti (Şemim, 1379, s. 593). Dışişleri Bakanı Grey, İran'ın iç işlerine müdahale etmediklerini, sadece şirketin araçlarını korumak için tedbir aldıklarını, bunun da bağımsızlığın hiçe sayıldığı anlamına gelmediğini söyleyerek İran'daki işgali gizlemeye çalışmıştı (Mostevfi, 1371, III, s. 170). Ancak İngiltere'nin İran'ı işgali sadece askeri olmakla kalmayıp bütün yeraltı kaynaklarını elde etmeye yönelik bir siyasete dönüşmüştür. İran petrolünün İngiltere tarafından sömürülmesi, halkın temel gıda maddelerini temin etmede sıkıntı yaşaması kıtlığa ve bunun neticesinde ölümlere sebep olmuştur (Müverihüddevle, 1362, s. 3). İngiltere, savaşın sonunda İran'a ödemesi gereken petrol gelirini ödemeyip savaş masraflarına saymıştır. İran, şirketin anlaşmayı ihlal ettiğini söylemişse de bir netice alamamış ve bu sorun 1919'a kadar gelmiştir (Şemim, 1379, s. 595).

I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği ve Rus birliklerinin Kirmanşah'da İngiliz askerleriyle birleştikleri sırada Rusya'da gerçekleşen Bolşevik İhtilali, işgal altındaki İran'ı da etkilemiştir. İhtilal'den sonra Rus çarı II. Nikola'nın tahttan çekilmesiyle önce Menşevikler, daha sonra Bolşevikler iş başına gelmiştir. Yeni rejim, ihtilalden sonra savaştan çekildiğini ilan etmiştir (Ademiyet, 1363, s. 253). Rus birliklerinin İran'dan çekilmesiyle iki devlet arasındaki savaş sona ermiştir. Rusların boşalttığı yerlere ise İngilizler yerleşerek savaşın sonuna kadar buralarda kalmışlardır (İttihadiye, 1375, s. 68).

İran Şura-yı Meclis-i Milli'nin üyeleri Rusya'daki Bolşevik İhtilali'nin akabinde *Duma Meclisi*'ne bir telgraf çekerek kutlamışlardır. İhtilalin sosyalist ilkelerinden habersiz olanlar bu ihtilâlî istibdat rejiminden kurtuluş olarak görmeye başlamış, ancak yeni Sovyet hükümetinin İngiltere ile olan ittifakı devam ettireceğini, Almanya ile olan savaşın süreceğini ve İran siyasetinin değişmediğini ilan etmesi üzerine sevincin yerini üzüntü almıştır (Avery, 1363, s. 374-376). Nitekim Sovyet Hükümeti çok geçmeden Baratov komutasındaki birlikleri İran'dan çekmeye başlamış, bu süreç 1918'de İran ile imzalanan Brest-Litovsky Anlaşması'yla tamamlanmıştır (Mohdevi, 1381, 352). Sovyet hükümetinin çarlık döneminde İran ile imzalanmış olan bütün anlaşmaları kaldırdığını ilan etmesi, İngiltere ile 1907 ve 1915'te imzalanan anlaşmaları da geçersiz kılmıştır. Alman imparatoru II. Wilhelm, İran'ın Sovyetler ile imzaladığı Brest-Litovsky Anlaşması'ndan dolayı Ahmed Şah'ı tebrik etmiştir (Karadeniz, 2020, s. 511-513).

Sovyet hükümeti işgal edilen yerlerden geri çekilince İngiltere siyaset değişikliğine gitmiştir. Siyaset değişikliğinin birinci merhalesinde, Rusya'nın İran'daki askerlere her ay verdiği 100.000 tümeni bundan sonra kendisinin vereceğini söyleyerek Rus askerlerinin İran'daki savaştan çekilmesini önlemeye çalışmıştır. İkinci merhalede ise Kazvin'deki merkez ordugâhını Bağdat-Kazvin-Reşt arasına naklederek buradan hem sosyalistleri kontrol etmek ve hem de batıdaki Osmanlı ilerleyişini önlemek istemiştir. Üçüncü merhalede Bolşeviklere set oluşturmak için Dunsterville komutasındaki bir orduyu Bağdat-Hemedan-Reşt üzerinden Bakü'ye göndermiştir. Ancak bu sırada Gilan'ı elinde bulunduran Küçük Han Cengeli'nin direnişiyle karşılaşmışsa da bu direnişi kıran Dunsterville, Enzeli yoluyla Bakü'ye giderek buradaki Müslüman Kafkas insanlarından oluşan milli bir ordu kurmaya çalışmıştır (Mohdevi, 1381, s. 353).

İngiltere'nin Azerbaycan'daki faaliyetlerini tehlikeli gören Osmanlı Devleti, 1918'de karşı teşebbüse geçerek Nuri Paşa komutasında bir orduyu buraya göndererek Azerbaycan'da bir hükümeti iş başına getirmiştir. Ancak Mondros mütarekesiyle geri çekilince bu teşebbüs neticeye ulaşmamıştır. İngiltere, bunu fırsat bilerek Thampson komutasındaki orduyu bölgeye göndermiş ve Bolşeviklerin aksine liberalleri iş başına getirmiştir. Bu dönemde Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmeleri İngiltere'ye yaramış, Bolşeviklere set olabilecek bir alan oluşturma fırsatı doğmuştur (Sykes, 1330, s. 682). Sovyet askerlerinin boşaltmış olduğu Türkistan ve Asya'nın merkezine Wilfred Maleson komutasında bir ordu gönderen İngiltere, mukavemetle karşılaşmadan bölgeyi işgal etmiştir. Norris komutasındaki deniz kuvvetleri de Hazar Denizi'ndeki Rus gemilerini ele geçirmiştir. Böylece Sovyetlerin etrafında stratejik açıdan önemli ve kendi deyimiyle *Sağlık Kemer*i adını verdiği yerleri kontrol altına almıştır. İngiltere, Sovyetlere karşı askeri teşebbüslerin yanında diğer diplomatik hamleleri de devreye sokmuştur. Bolşeviklerle mücadele halindeki muhaliflerden Koltchak, Denikine, Yudenitch ve Vrangel'e para ve silah yardımı yaparak Bolşeviklerin yıpratılmasını istemiştir (Mohdevi, 1381, s. 354).

Sovyet lideri Lenin, daha önce İran'dan alınan bütün imtiyazları kaldırdıktan sonra işgal ettikleri toprakları tahliye için İran ile müzakereleri başlatmışsa da Kafkas Cephesi komutanı Baratov'un sosyalist hükümeti tanımaması yüzünden neticeye ulaşmamıştır. Bunun

üzerine Nicolai Brawine müzakereler için Tahran'a gönderilmiştir (Mostevfi, 1371, s. 131). Ancak bu defa başka bir sıkıntı ortaya çıkmış, Tahran'daki çarlık elçisi görevi bırakmak istememiştir. İran ise Rusya'daki iç savaşın neticesini beklemeye koyulduğu için hangi elçiyi resmen tanıyacağını kararlaştıramamıştır. Brawine, anlaşmazlığın devam ettiği sırada Afganistan'a gitmiş ve burada İngilizler tarafından yakalanarak katledilmiştir (Mohdevi, 1381, s. 355).

İran'da bu dönemde görev yapan Necef Kuli hükümeti, Sovyetler ile 1918'de eski anlaşmaları kaldırmak için müzakereleri başlatmıştır. Ancak İngiltere bu teşebbüse karşı çıkmış, İran'ın sınırlarını sosyalistlere kapatmasını ve güneyde kendi himayesinde kurduğu Polisi Teşkilatı'nın tanınmasını istemiştir. İngiltere, İran'dan istediği bu şartların yerine getirilmesi halinde bağımsızlığını tanıyacağını, 1907'de imzalanmış olan Tilsit Anlaşması'nı kaldıracağını ve mali yardım yapacağını vaadettmiştir (Avery, 1363, s. 363). Necef Kuli hükümeti bu şartların bağımsızlığa ters düştüğünü söyleyince görevden alınmış, yerine ise Curzon'un himayesinde Mirza Hasan Han hükümeti kurulmuştur (Devletabadi, 1331, s. 123).

Sovyetler Birliği, İran ile ilişkilerin devamı için bu defa Ivan Kolomitsev'i 1918'de İran'a göndermiştir. Mirza Hasan Han hükümeti her ne kadar Kolomitsev'in elçiliğini resmen tanımamışsa da gayr-ı resmi olarak sınırlar ve İran'daki Rus askerler meselesini görüşmüştür. Kolomitsev'in Tahran'daki faaliyetlerini engellemeye çalışan İngiliz görevliler, elçiyi Moskova'ya kaçmak zorunda bırakmışlardır (Mohdevi, 1381, s. 356). Bolşevik hükümeti, bir yıl sonra Kolomitsev'i tekrar Tahran'a göndermiştir. Kolomitsev, Lenin'in İran'dan alınan imtiyazları kaldırdığı, borçları bağışladığı ve demiryolu hatlarının tesis edileceğine dair güven mektubunu İran hükümetine sunmuştur. Sovyetlerin bu taahhütleri 1921'deki İran-Sovyet Anlaşması'nda kayıt altına alınmıştır (Devletabadi, 1331, s. 124-125). Kolomitsev'in İran ile ilişkileri düzeltme çabalarını istemeyen İngiltere, Başbakan Mirza Hasan Han üzerinde baskıyı arttırmıştır. Bunun üzerine Sovyetler ile olan görüşmeler askıya alınmış ve Kolomitsev tutuklanıp Sarı şehirde öldürülmüştür. Bundan sonra Sovyet-İran ilişkileri çıkmaza girmiştir (Mohdevi, 1381, s. 358).

Mirza Hasan Han hükümeti de İngiltere'nin müdahalesi sonucu kısa ömürlü olmuş, meydana gelen siyasi karışıklıklara iktisadi ve içtimai sıkıntılar da eklenince yeni hükümetler uzun ömürlü olmamıştır (Mostevfi, 1371, s. 123). İngiltere, İran'daki işgalini devam ettirirken bu dönemde meydana gelen kıtlık ve hastalıklarda birçok insan ölmüş, güneydeki Kaşgay Türkleri ve bazı yerel aşiretlerin Alman Wassmuss ve Nidermayer'in faaliyetlerine karşı kullanılması ise çok sayıda insanın ölümüne sebep olmuştur (Devletabadi, 1331, s. 125). Kaşgay reislerinden bazıları ise Almanların etkisiyle İngilizlere cephe almıştır. Kaşgayların Şiraz'da İngilizlere saldırması ve Fars halkının Almanların kışkırtmasıyla isyana kalkışmaları, yabancılara karşı olan nefreti arttırmıştır. İsmail Kaşgayı, Şiraz'ı almak için şah ile haberleşip yardım isterken, bir yandan da ulema diliyle halkı yabancılara karşı çıkmaya teşvik etmiştir (Şemim, 1379, s. 604-607). 1918'de Şiraz'da İngiliz ve Güney Polisi kuvvetlerine saldıran Kaşgaylar, başarılı olmuşlarsa da içlerinde İngiliz tarafına geçenlerin olması sebebiyle çok kan dökülmüştür. Bu savaşta İngiliz kuvvetlerinin başında bulunan Sykes, yazdığı eserde olayları ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır (Sykes, 1330, s. 596).

I. Dünya Savaşı döneminde İran'da yaşanan 1917-1919 yılındaki kıtlık şüphesiz tarihte yaşanmış en şiddetli kıtlıklardan biri olarak yayıldığı alan ve şiddeti oldukça fazla olmuştur. Bazı kaynakların aktardıklarına göre 1914'te İran'ın nüfusu 20-21 milyon civarında iken, 1919'da azalarak 11 milyona düşmüştür. 1917-1919 yıllarında yaşanan kıtlığa sebep olan İngilizler, depolarda sakladıkları buğdayları Bakü'deki askerlerine göndermişlerdir. İngiltere Mezopotamya ve Hindistan gibi yakın yerlerden askeri ihtiyaçlar için buğday getirebilecek imkanlara sahip olmasına rağmen daha ucuza mal etmek için buğdayı İran'dan götürmüştür (Pordeli, Abavysany, Mollashahi, Sanchooli, 2017, s. 298).

Ahmed Şaha tarafından ikinci defa göreve getirilen Necef Kuli Han hükümeti, Sovyetler Birliği'nin eski anlaşmaları kaldırmasına dayanarak Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarıyla Ruslara verilen imtiyazları kaldırdığını bakanlar kurulu kararı olarak açıklamıştır. Hükümetin bu kararı meclisteki özgürlükçü ve demokratları memnun etmiştir. Çarlık döneminde Ruslara verilen imtiyazların kaldırılmasından sonra diğer batılı devletlerin de bu karara dahil edilmesi hükümetin sonunu getirmiştir (Şemim, 1379, s. 608).

1919 İran-İngiltere Anlaşması ve Bağımsızlığın Kaybedilmesi

İran, Paris Konferansı'nda durumunu galip devletlere anlatmak ve bağımsızlığını kurtarmak için bir heyeti konferansa göndermiştir (Devletabadi, 1331, s. 89). Heyet, yabancı sermayedarlara verilmiş olan imtiyazlar, Duyun-u Umumiye, 1907 Anlaşması ve sınırların tespit edilmesini görüşmek istemişse de İngiltere'nin engellemeleri sonucu konferansa alınmamıştır. Bunun üzerine isteklerin yazılı olarak bildirilmesi kararlaştırılmıştır. İran'daki yabancı elçilik ve konsolosluk muhafızlarının ülkelerine dönmeleri, İran'dan koparılmış olan Merv, Hive, Türkistan ve on yedi Kafkas şehrinin geri verilmesi, İran'ı savaştan önce ve savaş sırasında işgal etmiş olan İngiltere ve Rusya'nın savaş tazminatı ödemeleri de yazılı istekler arasında yer almıştır (Mohdevi, 1381, s. 358). İran heyetinin konferansa dahil olması için dönemin Amerika Dışişleri Bakanı George Lousing çaba göstermişse de muvaffak olamamıştır (Avery, 1363, s. 376).

İngiltere'nin Paris Konferansı'nda İran'a karşı takındığı tavır tamamıyla diplomatik bir manevradan ibaret olmuştur. Konferansta kontrolü elinde tutarak İran'da tesis ettiği nüfuzun devamına başka bir devletin müdahil olmasını istememiştir. Bunun için İran'ı sadece kendisiyle imzalayacağı bir anlaşmaya zorlamıştır. Çünkü İran'ın isteklerinin konferansta gündeme gelmesi halinde başka devletlerin meseleye müdahil olacaklarını hesaplamıştır. Nitekim İngiltere'nin karşı çıkması sebebiyle İran heyetinin bildirdiği yazılı istekler gündeme alınmadığı gibi başbakan Mirza Hasan Han da İngiltere'nin baskılarına boyun eğmiştir. İran heyetini konferansta eli boş gönderen İngiltere, İran'ın bağımsızlığını ortadan kaldıracak hareketlere girişmiştir (Olson, 1370, s. 69).

İngiltere, Almanya'nın Karadeniz üzerinden İran ve Hindistan'a yaklaşma ihtimaline karşı Belucistan'dan Horasan taraflarına askeri kuvvetler sevk etmişti. Hemedan, Kazvin ve Reşt'e kadar ilerleyen Dunsterville komutasındaki İngiliz askerleri Enzeli yoluyla Bakü'ye vararak İran istilasını tamamlamışlardır (İttihadiye, 1375, s. 68). Rusya'nın bu dönemde ihtilal ile uğraşması ve İngiltere'ye karşı yeterli askeri güce sahip olamaması, Curzon'u bütün Asya'yı istila hevesine sevk etmiştir. Curzon, kızılırduya karşı Kafkas unsurların desteklemesini ve böylece karşı karşıya gelmelerini ve bir set oluştuktan sonra Azerbaycan'daki hükümeti kullanmak istemiştir. Bunun için de İran'ı elde tutmayı zaruri görmüştür (Mohdevi, 1381, s. 358-359). İran siyasi hayatında etkili olan Mirza Hasan Han ve Ahmed Kavam'ın yetersiz oluşları işleri kolaylaştırmıştır. İran tarafından Paris Konferansı'na gönderilen sadrazam Hasan Vusuk Firuz Mirza ve Ekber Mirza'nın müzakerelerde etkili olmaları beklenirken rüşvetlere tevessül etmeleri, Curzon'un işine yaramış, savaş tazminatı ve sınırlar meselesinin hallolacağını, ayrıca 200.000 lira borç para vereceğini söyleyerek heyeti oyalamıştır (Şemim, 1379, s. 617).

İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon, İran ile imzalanacak anlaşmanın kapsamı içerisinde İran maliyesinin İngiliz görevlilerin denetimine verilmesini, ordunun İngiliz subaylarca idare edilmesini dahil etmiştir. Buna karşılık ise her zaman söylendiği gibi 2.000.000 lira borç parayı İran'a taahhüt etmiştir. Anlaşma imzalanmadan önce İran elçiliğine Charles Marling'in yerine Percy Cox tayin edilmiş ve müzakereler bu yeni elçiyle dokuz gün devam ettikten sonra 1919'da İran-İngiltere Anlaşması imzalanmıştır (Mekki, 1362, s. 90).

1919 İran-İngiltere Anlaşması, altı madde ve bir mukaddimeden oluşmuş ise de daha sonra İngiltere'nin isteğiyle ek gizli maddeler eklenmiştir. İngiltere, anlaşmanın giriş kısmında İran'ın bağımsızlığını tanıdığını kabul etmişse de anlaşmanın kendisi İran'ın bağımsızlığını ortadan kaldırdığı için bu maddenin hiçbir hükmü olmamıştır. İngiliz maliyecilerin İran maliyesinde görev almaları ve demiryolu şebekesinin İngiliz sermayedarlar tarafından yapılması İran'a kabul ettirilmiştir. Anlaşmanın esas maddelerinde, İran maliyesi ve ordusunda görev alacak İngiliz subay ve müsteşarların İran bütçesinden maaş alacakları, Kazak birliklerinin kaldırılarak yerine İngiliz subayların denetiminde birliklerin kurulacağı, gümrük tarifesinin İngiltere lehine düzenlenmesi ve sınırların tespit edilmesi İran'a kabul ettirilen önemli maddeler olmuştur. İran'ın istediği savaş tazminatı ise savaş sırasında İngiliz askerlerinin İran'ı koruduğu gerekçesiyle reddedilmiş ve İran'ın tazminat ödemesi gerektiği söylenmiştir (Avery, 1363, s. 536-538). İngiltere, bu madde ile savaş süresince İngiliz askerlere gıda temin etmek için halkın temel gıda maddelerine el koyduğunu ve binlerce insanın açlıktan ölmesine sebep olduğunu unutturmak istemiştir (Mekki, 1361, s. 21-27).

Paris Konferansı'nda hiçbir varlık gösteremeyen Başbakan Hasan Vusuk, halk nezdinde kendisini haklı çıkarmak için *İran* ve *Rad* gazeteleri aracılığıyla siyasi manevralara yönelmişse de muhalefeti önleyememiştir. Ahmed Şah'ın anlaşmadan hemen sonra ve üstelik İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon'un istememesine rağmen bu ülkeye gitmesi İran'daki muhalefet tarafından nefretle karşılanmıştır. İran'daki tepkilerin artmasından endişe duyan Percy Sykes, Londra'ya mektup yazarak anlaşma maddelerinin yumuşatılmasını ve sınır meselesinin tekrar görüşülmesini istemiştir (Semi, 1375, s. 69). Ancak muhalefet gün geçtikçe artmış, Tahran'daki ulema halk ile beraber Abdülhüseyin Mescidi'nde toplanıp hükümetin anlaşmayı iptal etmesini istemişlerdir (Avery, 1363, s. 380). Başbakan Hasan Vusuk, muhalefeti bastırmak için sıkıyönetim tedbirlerine başvurmuş, din adamlarını Kaşan'a sürerken, *Setare-i İran* gazetesi müdürü Hüseyin Han Saba'yı da Kazvin'e sürmüştür. Halkın tepkisine rağmen anlaşmayı uygulamaya koymaya çalışan hükümete meclis onay vermemiştir (Şemim, 1379, s. 621). Bu sırada Avrupa seyahatine çıkan Ahmed Şah, anlaşmanın kabul edilmesinin meclis iradesine bağlı olduğunu söyleyerek sorumluluk almak istememiştir (Avery, 1363, s. 382). Ancak Hasan Vusuk, meclis onayını beklemeden İran'daki mali ve askeri kurumlarda istihdam edilecek İngiliz müsteşarları görevlendirmeye başlamıştır. Sydney Armitage Smith, 1920'de İran maliyesi ve gümrüklerini idare etmek, Dixon ise askeri sahada çalışmak için işe başlamışlardır (Şemim, 1379, s. 622). İran'a gelen İngiliz subaylar, Jandarma Birliği'nin başına geçtikten sonra Kazak birliklerini de kendilerine bağlamak istemişlerdir. Ancak Kazak askerlerin Rus Bank-ı İstikrazi'den maaş aldıkları ve şahın şahsına ait oldukları söylenerek karşı çıkmıştır (Mohdevi, 1381, s. 360).

İran-İngiltere Anlaşması'nın ifşa olmasından sonra halk ve ulema, devletin İngiliz nüfuzuna girdiğini ve bu yüzden geçersiz olduğunu ilan etmişlerdir (Rızai, 1363, s. 207). Anlaşma, Fransa ve Amerika tarafından da kabul edilemez bulunmuştur. Amerika tarafından Curzon'a gönderilen mesajda anlaşmayı kabul etmeyecekleri, konferansta hiçbir ülke karşı çıkmadığı halde İngiltere'nin İran heyetine karşı çıktığı ve bunun da İran'ın bağımsızlığını ortadan kaldırmaya yönelik bir hareket olduğu söylenmiştir. Aynı şekilde Fransa da anlaşmaya karşı çıkmış ve İran'daki milliyetçi unsurları desteklemiştir (İttihadiye, 1375, s. 69).

Başbakan Hasan Vusuk'un Ahmed Şah'ı Abdülhüseyin Mirza ile birlikte Avrupa gezisine gönderdiğini söylemiştik. Ahmed Şah, seyahatin İstanbul kısmında babası Muhammed Ali Mirza ile görüşmek için beklerken, Dışişleri Bakanı Abdülhüseyin Mirza beklemeden Londra'ya gitmiştir. Ahmed Şah, İstanbul'dan Fransa'ya giderek Cumhurbaşkanı Raymond Poincare ile görüşmesinde İran'ın İngiltere ile imzaladığı bu anlaşmayı zoraki imzaladığını söylemiştir. Şah'ın bu sözlerinden rahatsız olan Abdülhüseyin Mirza,

Fransa'daki İran elçisini görevden almaya teşebbüs etmişse de Fransız makamları buna karşı çıkmıştır. Ahmed Şah, buradan İngiltere'ye gitmiş, ancak Londra'da yapılan görüşmelerle ilgili hiçbir resmî açıklama yapılmamıştır. Şah, 1920'de Tahran'a geri dönmüştür (Avery, 1363, s. 384).

İngiltere ile İran arasında bu sırada çıkan en önemli ihtilaf, İngiliz petrol şirketinin petrol borularına verilen 500.000 İngiliz lirası zararı ödememesi olmuştur. Abdülhüseyin Mirza, Londra'ya giderek Armitage Smith'in şirketi ile petrol hissesinin verilmemesini görüşmeye çalışmıştır. Görüşme sırasında görevlendirilen Mc Clean, şirketin İran'a 535.000 lira ödeme yapması gerektiğini tespit etmiştir. Ancak istediği sonucu alamayan hükümet istifa etmiştir. Yerine 1920'de Mirza Hasan Han Pirniya hükümeti kurulmuştur (Şemim, 1379, s. 623).

İngiltere, İran'a verdiği taahhütleri yerine getirmemek için diplomatik manevralarla zaman kazanmaya çalıştığı sırada kuzeydeki Sovyet tehlikesi iyice hissedilmeye başlanmış, çok geçmeden Kafkas cumhuriyetleri işgal edilmiştir (Mohdevi, 1381, s. 364). Kirov komutasında 1920'de Bakü'ye işgal eden Sovyet ordusu, Azerbaycan petrolerini ele geçirdikten sonra Ermenistan ve Gürcistan'a girerek mevcut hükümetlerin yerine sosyalist idareler tesis etmiştir (Avery, 1363, s. 420). Sovyet ordusu, Kafkaslardaki işgallerden sonra İran'ı tehdit etmek için Enzeli'ye asker çıkarmışlardır. Buradaki İngiliz birlikleri Gilan'dan Reşt'e çekilince Kızılordu birliklerinin işgali de kolaylaşmıştır. Raskolnikov komutasındaki ordunun ihtilal karşıtı güçleri takip etmek bahanesiyle 1920'de İran topraklarına girmesi, Ahmed Şah'ı Tahran'ı terk etme fikrine götürmüştür. Sovyet Dışişleri Komiseri Tchitcherine, her ne kadar işgalin geçici olduğunu İran'a bildirmişse de bunun gerçekçi olmadığı ortaya çıkmıştır. İran, bu durumu Milletler Cemiyeti'ne şikâyetle bulunmuştur. Sovyetler, İran ile müzakerelere oturacaklarını söylemişlerse de Gilan'da isyan eden Mirza Küçük Han Cengeli'ye yardım ederek sözlerinde durmamışlardır (Mohdevi, 1381, s. 365). Cengeli, Gilan ve Mazenderan'ı içerisine alan bölgede bağımsız bir hükümet kurduktan sonra bir demeç vererek 1919 İran-İngiltere Anlaşması'ndan dolayı İran hükümetini gayr-ı resmi ilan etmiş ve kendisini tek idareci olarak ilan etmiştir. (Devletabadi, 1331, s. 141).

Sovyetler Birliği'nin Kafkas cumhuriyetlerini ve Bakü petrolerini ele geçirmesi ve Gilan'da Cengeli'nin sosyalist bir hükümet kurması, bu dönemde iç siyasette sıkıntılı olan İngiltere'yi endişelendirmiştir. İngiltere'de Liberaller ile İşçi Partisi'nin hükümete muhalefet etmeleri hükümeti zor durumda bırakmıştır. Ancak Sovyetlerin İran, Afganistan ve Hindistan'a doğru işgallere girişme tehlikesi karşısında İngiliz emperyalizmi kendisine çeki düzen vermek zorunda kalmıştır. İç sıkıntılar bir kenara atılarak dikkatler İran ve Hindistan'a çevrilmiştir. (Mohdevi, 1381, s. 366).

İran ise bu dönemde iç karışıklığın içerisine sürüklenmiş, Gilan'da Cengeli'nin sosyalist hükümeti ve Tebriz'deki Muhammed Hıyabani'nin isyanı önemli bir gaile olarak ortaya çıkmıştır. İngiltere, İran'da zayıf da olsa kendi nüfuzundaki mevcut hükümeti istediği için isyancılardan yana olmamıştır (Avery, 1363, s. 417). Hıyabani isyana kalkıştığında etrafında sadece kendi taraftarları, serbest bırakılan siyasi tutuklular, milliyetçi kesimler ve medrese öğrencileri yer almıştır. Tebriz'de İsmail Emir Hizi, Hıyabani'nin isyanına yardım ederek Azerbaycan isminin *Azadistan* olarak değiştirilmesini, Bakü ve Şirvan'ın kendilerine ilhak olmalarını teklif etmiştir. Hıyabani de yazışmalarda Azadistan tabirini kullanarak devlet olma unsurlarının tanınmasına gayret göstermiştir. Hıyabani'nin Sovyetler iş birliği teklifi Ahmed Kesrevi ve Demokratlar tarafından tepkiyle karşılanmış, bu tepkiden istifade eden İngilizler, gazetelerde Hıyabani aleyhtarı yayınları desteklemişlerdir (Şemim, 1379, s. 632-633).

Sovyetlerin Hiye-bani ve Cengeli isyanlarındaki rollerini İran'daki menfaatleri için tehlikeli gören İngiltere, Sovyetler ile Moskova'da diplomatik görüşmeler yapmıştır. Yapılan görüşmelerden sonra Bolşeviklerin İran'da İngiltere aleyhine propaganda yapmaması ve İran'ın bağımsızlığının tanınması kabul edilmiştir. İngiltere ise Rusya'da ihtilal karşıtı unsurlara yardım etmemeyi ve kuvvetlerini Asya'dan çekmeyi kabul etmiştir. Neticede İran ile ilgili görüşmeler yerine, İngiltere'nin Sovyetleri istediği çizgiye çekme üzerine görüşmeler yapılmıştır (Mohdevi, 1381, s. 366).

Hükümet Darbesi

İngiltere, Pirniya hükümetinin Sovyetler Birliği ile irtibat kurmasını kendi menfaatlerine aykırı görmüş ve İran'ı borç para verme meselesi ile tehdit etmiştir. Halbuki bu zamana kadar iki devlet arasında yapılan anlaşmalarda sürekli İran'a vaadedilen borç para hiçbir zaman verilmemiştir. Bu görüşmelerde aynı siyaset uygulanmış, Bank-ı Şahinşahi'nin üç ay içerisinde borç parayı kredi şeklinde yapacağını söylenmiştir. Bu şartların kabulü ise 1919 İran-İngiltere Anlaşması'nın İran meclisi tarafından onaylanmasına bağlanmıştır (İttihadiye, 1375, s. 69-70). Bunları yerine getiremeyen Pirniya hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştır. Ahmed Şah, bu defa askeri kesimden Fethullah Ekber'e hükümeti kurma görevini vermiştir (Süleymani, 1379, s. 80). Muhammed Taki Bahar, bu hükümeti hülle ıstılahı içerisinde değerlendirmiş ve darbenin hazırlık devresi olarak görmüştür (Bahar, 1387, s. 28-29). İngiltere, Tahran elçisi Normann'ın da gayretiyle iktidara getirdiği Fethullah Ekber'i, kendilerinin İran'dan çekilmesinden sonra bir diktatör olarak kalmasını istemiştir. Ancak bu proje tutmayınca alternatif çareler aranmıştır (İttihadiye, 1375, s. 69). Taki Bahar'a göre Rad gazetesi müdürü Ziyaeddin Tabatabai, İngiltere menşeli diktatörlük fikrini desteklemiştir (Bahar, 1387, s. 201-210). İngiltere, çok geçmeden İran tarihinde *Üçüncü Hut* ismiyle geçen askeri darbeyi yaparak Fethullah Ekber hükümetini görevden uzaklaştırmıştır. Bu darbe, Hemedan'da Kazak Birliği komutanı olarak görev yapan Rıza Han Mirpençe (Şemim, 1379, s. 642), Seyyid Hasan Müderris ve milliyetçi kadrolar tarafından olumlu karşılanmıştır (Devletabadi, 1331, s. 220). 1921'deki darbeye yardımcı olan Rıza Han Mirpençe ve Seyyid Ziyaeddin, Tahran'a girip askeri hükümeti kurmuşlardır (Mostevfi, 1371, s. 202-208).

Rıza Han ve Seyyid Ziyaeddin'in kurduğu hükümetin beklenmedik bir şekilde Sovyetlerle yirmi altı maddelik bir anlaşma için müzakereleri başlatmaları İngiltere'yi yeni diplomatik arayışlara sevk etmiştir (Mostevfi, 1371, s. 224). İngiltere, İran'daki vatandaşlarının Bank-ı Şahinşahi şubelerinde bulunan paralarını çektikten sonra ülkeyi terk etmelerini istemiştir. Bu gelişmeden endişelenen Ahmed Şah, 1919 İran-İngiltere Anlaşması'nı yeni oluşturulan IV. Meclis'ten geçirtmeye çalışmıştır. Ancak Tebriz seçimlerinde on bir adayın vazgeçmesi durumu güçleştirmiştir. Meclis üyelerinden otuz dokuz kişi de anlaşmaya karşı olduklarını Ra'd gazetesi aracılığıyla ilan etmişlerdir (Aştiyanizade, 1370, s. 104). Bu gelişmeler yaşandığı sırada askeri hükümetin anlaşmanın kaldırıldığına dair bir mektubu Tahran'daki İngiliz elçiliğine vermesi ve akabinde verilen cevapta, anlaşmanın İngiltere tarafından da kaldırıldığına söylenmesi şaşkınlıkla karşılanmıştır. İngiltere, bu kararı ile İran'a doğru sarkan Sovyet tehlikesini azaltmak istemiştir (Şemim, 1379, s. 644). Çünkü Sovyetler Birliği, İran'daki İngiliz emperyalizmini zayıflatmak ve bölgedeki Müslüman halkın desteğini almak istiyordu. Sovyetler Birliği, bunun 1920'de *Kongre-i Milliye-i Sitemdide-i Şark (Doğu Mazlumları Milli Kongresi)* kongresini toplamış, toplantıya Rusya'daki Müslümanlar, Anadolu, İran, Afganistan, Hindistan ve Çin temsilcilerinden oluşan 2.000 kişinin katılımını sağlamıştır (Avery, 1363, s. 432).

İngiltere destekli askeri darbe hükümetinin başbakanı Seyyid Ziyaeddin Tabatabai ve Rıza Han Mirpençe (Rıza Şah), bir hafta boyunca hiçbir bakanlığa atama yapmadan bütün işleri ellerinde tutmuşlardır. İhtilali haklı göstermek için halktan ve devlet görevlilerinden bir kısmı tutuklanmış, gazeteler kapatıldıktan sonra devlet daireleri tatil edilmiştir. Kendilerine

muhafif insanların bir araya gelerek toplanmalarını yasaklamışlardır (Devletabadi, 1331, s. 225).

Sovyetlerle Fethullah Ekber döneminde başlatılmış olan görüşmeler İngiltere'nin tepkisine rağmen bir anlaşmayla neticelenmiştir. 1921'de İran'ın içinde bulunduğu siyasi ve iktisadi olumsuzluklara rağmen böyle bir anlaşmanın yapılması bazı çevrelerce başarı telakki edilmiştir (Avery, 1363, s. 470). Bu anlaşmayı Londra'ya bildiren Daily Herald Gazetesi muhabiri, Sovyet diplomat Kara Han ile görüştüğünü ve bu devletin İran'ın bağımsızlığını tanıdığını bildirmiştir (Devletabadi, 1331, s. 242). Anlaşmanın imzalandığı günlerde İran topraklarındaki İngiliz askeri garnizonları faaliyetlerini devam ettiriyordu (Mohdevi, 1381, s. 368). 1921'de İran ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan anlaşmaya göre İran'ın Çarlık döneminde Ruslara verdiği imtiyazların iptal edilmiştir. Ayrıca İran'a yönelik Rus saldırılarının durdurulması, İran'ın ödemesi gereken savaş tazminatından vazgeçilmesi, İran demiryolu ve şose yollarının Ruslar tarafından yapılması ve gümrük idarelerinin İran'a bırakılması Kabul edilmiştir. İran'daki Bank-ı İstikrazi'ye müdahale edilmemesi ve telgraf hatları imtiyazlarının geçersiz sayılması önemli bir gelişme olmuştur. Aşurâde ve Esterabad'daki adaların İran'a verilmesi ise Hazar Denizi'ne olan çıkışı sağlamıştır (Mohdevi, 1381, s. 370). İran, iptal edilen imtiyazları üçüncü bir ülkeye vermemeyi, Beyaz Rusların İran'da askeri üs kurmaya müsaade etmeyeceğini ve üçüncü bir devletin İran toprağını kullanarak tehdit oluşturmaya izin vermemeyi kabul etmiştir. İran, anlaşmaya uyulmadığı takdirde Rus ordusunun İran'a girmesini kabul etmiştir. İran, anlaşmadan sonra Çarlık döneminde tayin edilmiş olan elçiyi ülkeden ihraç etmiş ve Theodore Rothstein'i Sovyet elçisi olarak kabul etmiştir (Karadeniz, 2013, s. 296-300).

İngiltere, Sovyet Birliği hamlesine karşı desteklediği işbaşına getirdiği hükümetin başbakanı Seyyid Ziyaeddin'in elini rahatlatmak ve halka farklı görünmek için diplomatik manevralara başvurmuştur. Seyyid Ziyaeddin, çok geçmeden bir demeç vererek kendilerinden önce İngiltere ile yapılmış olan anlaşmaların kaldırıldığını ilan etmiştir. İngiliz askerlerinin İran'ı tahliye süreci başlatılmıştır. Güneyde İngiltere himayesinde kurulan polis teşkilatı da kaldırılmıştır. Rus askerlerinin Enzeli ve Gilan'dan çekilmesiyle buradaki sosyalist hükümet sona ermiştir. (Mohdevi, 1381, s. 371). Ancak Ahmed Şah, Ziyaeddin'in kendisini tahttan indirerek yerine Muhammed Hasan Mirza'yı getireceği şaiyası üzerine Kazak subayı Rıza Han'a yaklaşmıştır. Şah'ın bu hareketi Ziyaeddin ile arasını açmıştır (Şemim, 1379, s. 652). Rıza Han'ı makam düşkününü bir muhteris olarak düşünen Ziyaeddin, onun yetkilerini kısırak halk nezdinde itibarsızlaştırmaya çalışmıştır. Ancak İngiltere'nin İran'da başlattığı sürecin sonunda askeri diktatör olarak düşünülen Rıza Han Mirpençe himaye edilmiş, Seyyid Ziyaeddin ise 1921'de başbakanlıktan alınmış, yerine Ahmed Kavam hükümeti kurulmuştur (Meşkur, 1366, s. 381).

Ziyaeddin hükümetinin sükûtundan on gün sonra zindandan çıkarılarak başbakan yapılan Ahmed Kavam, bir önceki hükümette yer alan Rıza Han Mirpençe'ye görev vermiş ve Savaş Bakanlığı'na getirmiştir. Hükümet programında, halkın refahının sağlanmasına ve çiftçilerin durumunun düzeltilmesine önem verilmiştir. Programın devamında, 1921'de Sovyetler Birliği ile imzalanan anlaşma ile İran'ın mülkiyetine geçen Bank-ı İstikrazi'nin kapatılması, madenlerin işletilmesi, alınan borçların iktisadi sahada kullanılması, hazineye yapılan karşılıksız harcamaların önlenmesi, askeri birliklerin ıslahı, kültürel faaliyetlerin artırılması, adliyenin ıslahı, kapitülasyonların kaldırılması ve ülkedeki sağlık merkezlerinin artırılması gibi konular da yer almıştır. Hükümet programı IV. Meclis'ten güvenoyu almıştır (Şemim, 1379, s. 654). Ancak Küçük Han Cengeli ve Horasan'da Muhammed Taki Pesiyân'ın hükümete karşı olan muhalefetlerinin devam etmesi, yeni hükümetin önünde önemli bir mesele olarak durmuştur (Karadeniz, 2013, s. 301-304).

Mirza Küçük Han Cengeli, I. Dünya Harbi sırasında Gilan'da bir hükümet kurduktan sonra Dr. Haşmet Takani, Hacı Ahmed Kesmai ve Sultan Davud Han gibi jandarma subaylarının yardımı ve Almanların teşvikiyle harekete geçmişti. Cengeli, isyanın hedeflerini zamanla ülkedeki bütün yabancı güçlere karşı mücadeleye teşmil edince durum değişmiş, kuzeyde Sovyet tehlikesini menfaatlerine bir tehlike olarak gören İngiltere, isyana yardım etmeye başlamıştır. İran'ın kuzeyindeki İngiliz kuvvetleri komutanı Dunsterville, 1919 ve 1920'de isyanını genişleten Cengeli'yi idealist, şerefli ve gerçek bir vatansever olarak gördüğünü söyleyerek teşvik etmiştir. Ancak Cengeli, İngiltere'nin bütün teşviklerine rağmen Kazak birliklerine karşı koyması başarısızlıkla sonuçlanmış ve ormanlık bölgeye kaçmak zorunda kalmıştır (Mostevfi, 1371, s. 276).

Ahmed Kavam hükümeti, isyanı bastırmak için Mazenderan'daki kuvvetlerle harekete geçmiş ve isyanın elebaşlarından İhsanullah Han'ı yenilgiye uğratarak Bakü'ye kaçmak zorunda bırakmıştır (Devletabadi, 1331, s. 242). İsyancıardan Halu Kurban ve Haydar Amuoğlu'nun kuvvetlerinden bir kısmı Cengeli'den ayrılırken, bir kısmı da hükümet güçleri tarafından öldürülmüştür. Gilan'da isyanın bastırılması için Rıza Han görevlendirilmiş ise de yapılan çarpışmalarda başarılı olamamış ve 1921'e kadar devam etmiştir (Devletabadi, 1331, s. 251). Küçük Han Cengeli'nin Sovyetlere sığınma ihtimali üzerine bu ülke ile temasa geçilmiş ve sonunda Cengeli'nin merkezi hükümete teslim edileceği üzerinde mutabakat sağlanmıştır. Ancak Sovyetler bu taahhüdü yerine getirmemiş, topraklarına kabul ettiği bu isyancıyı ileride İran'a karşı bir koz olarak kullanmak istemiştir. Ancak Cengeli, samimi olduğu bir Alman dostu ile 1921'de gittiği Taleş ve Halhal civarında soğuktan donarak ölmüştür (Avery, 1363, s. 410).

Horasan'daki Muhammed Taki Pesiyân'ın merkezi hükümete karşı çıkarttığı isyan devam etmiştir. Seyyid Ziyaeddin tarafından Horasan Jandarma Birliği'nin başına getirilen Pesiyân, Ahmed Kavam tarafından görevden alınmış ve Tahran'a getirilmişti. Pesiyân, görev değişikliğini kabul etmeyerek isyan etmişti. Pesiyân isyanı, bünyesinde barındırdığı düzenli ve silahlı adamlar sebebiyle Cengeli'nin isyanından farklı olmuş, mevcut hükümeti sistemli bir şekilde zorlamıştır. Pesiyân, Horasan'da görevi sırasında halkın teveccühünü kazandığından kendi yerine tayin edilen Mirza Sadra'dan daha itibarlı olmuştur. Hakkında soruşturma yapmak için kurulan altı kişilik komisyonun göreve iade edilmesi kararına rağmen şah tarafından kabul edilmemiştir (Şemim, 1379, s. 658-659).

Muhammed Taki Pesiyân, görev yaptığı Horasan'da jandarma bütçesinde kesintiye gidilmemesini, askeri terfilerin ihtilal hükümeti dönemindeki gibi olmasını ve kendisinin iki yıllığına Avrupa'ya gönderilmesini şahtan istemiştir. Ahmed Şah, görevinde kalabileceğini bildirmişse de o yerinde durmayarak Meşhed'e gitmiştir. Ahmed Kavam, bu hareketi halletmek için Samsamü's-saltana'yı görevlendirerek görüşmeleri başlatmıştır (Şemim, 1379, s. 660-661). Ancak görüşmelerden bir netice alınamayınca Pesiyân'ın bir asi olduğu bölgedeki halk, mahalli beyler ve eşrafa anlatılarak yardım etmemeleri istenmiştir. Silahsız teslim olması halinde Avrupa'ya gidebileceği söylenmişse de kabul etmemiştir. İsyanın başlamasından sonra İngiltere'nin Meşhed konsolosu ile ilişkileri bozulmuştur (Devletabadi, 1331, s. 334). Hükümet isyanı bastırmak için harekete geçerek Pesiyân'ın Kuçan Kürtleri ile çarpışması için ortamı hazırlamış ve meydana gelen çarpışmada öldürülmüştür (Şemim, 1379, s. 662).

İran hükümetinin iç isyanlarla uğraştığı sırada Amerikan petrol şirketleri de kuzeydeki petroler için harekete geçmiş ve anlaşmalarla imtiyazlar almışlardır. Hükümetin Amerika'nın *Standart Oil* şirketi ile 1921'de yapmış olduğu ve Azerbaycan, Horasan, Gilan, Esterabad ve Mazenderan'da petrol çıkarma ile alakalı beş maddelik anlaşma, iç ve dış basında yankı yapmış, bunu çıkarlarına aykırı bulan Rusya ve İngiltere'yi telaşlandırmıştır. Sovyetler, daha önce Khostcharia'ya verilen kuzey petrolerini imtiyazının iptal edilemeyeceğini ve başkalarına

verilemeyeceğini iddia etmiştir. İngiltere ise Khostcharia imtiyazının daha önce iki devlet arasında akdedilen protokol gereği İran-İngiltere ortaklı petrol şirketi *Anglo Persian Oil Company*'ye verildiğini, bu anlaşmaya uygun davranmayan İran hükümetinin kuzey petrol havzasını başka şirketlere veremeyeceğini iddia etmiştir (Azizi, 1330, s. 106).

İran, İngiltere'ye verdiği cevapta, Khostcharia imtiyazının meclis tarafından kabul edilmediğini ve dolayısıyla resmiyet kazanmadığını, İngiltere'nin resmi olmayan bir imtiyazı satın alamayacağını bildirmiştir. İngiltere ve Sovyetlerin imtiyaza itirazlarının duyulmasından sonra meclis ve gazeteler yoluyla tepki gösterilmeye başlanmış, mecliste en fazla üyeye sahip Demokrat Parti bunu kullanarak halkın yabancı müdahalesine olan tepkisini desteklemiştir. İngiltere, anlaşmadan bir netice elde edemeyince siyaset değişikliğine gitmiş ve kuzey petrolü için Standart Oil'in yetkilileriyle Amerika'da görüşmelere oturmuştur. 1921'deki görüşmelerde İngiliz diplomasinin kurnazlığı yine kendisini göstermiş, Amerika petrol şirketi yetkilileri yapılan görüşmelerde, imtiyaza dahil edilen bölgelerde İngiltere'nin maden arayabileceği kabul edilmiştir (Mostevfi, 1371, s. 399).

İngiltere, masada şirket yetkilileri ve siyasetçileri ikna ettikten sonra petrol şirketine ortak olmayı başarmıştır. İran, her ne kadar bu anlaşmaya karşı çıkmış ve İngiltere petrol şirketinin kuzey petrolerine müdahale etmemesini istemişse de Amerika'nın takip ettiği *Kapıları Açma* iktisadi siyasetine kurban gitmiştir (Şemim, 1379, s. 665-666). Ancak bu anlaşma, İran Meclisi tarafından iktisadi bağımsızlığın elden çıktığı gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Amerika'nın Morgan Bankası aracılığıyla imtiyazlara karşılık vermeyi taahhüt ettiği borç paradan vazgeçilerek imtiyazın birinci maddesine göre kuzey petrolüyle ilgili verilen imtiyazın, ancak meclisin tasvibiyle geçerli olabileceği söylenmiştir. *Standard Oil*'in aldığı imtiyazın başka bir şirket veya şahsa verilemeyeceği ve meclisin kararının esas alınacağı şirkete bildirilmiştir. İran meclisinin bu tavrı, Amerika'daki petrol şirketleri arasında rekabete sebep olmuştur (Mostevfi, 1371, s. 399).

Sinclair Oil Company, 1922'de İran'a bir temsilci göndererek kuzey petroleri için hükümetle görüşmelere başlayınca, Standard Oil'in temsilcileri aldıkları imtiyazı kaybetmemek için bu şirket ile rekabete girişmişlerdir. İki şirket arasındaki rekabette Sovyet elçiliği ve gazeteleri de kullanılmıştır. Sinclair Oil, petrol arama imtiyazını almak için Sovyetlerle görüşmelerde Harding'i devreye sokarak Amerika'nın Sovyet rejimini tanımasını, Rusya'nın da İran'ın kuzey petroleri için Sinclair'e yardım etmesini istemiştir. Fakat bu sırada Harding ölmüş, şirketin sahibi Sinclair de sahte muamelelerden dolayı hapsedilmiştir. Rusya, bu yüzden Sinclair ile yaptığı anlaşmayı feshetmiştir (Avery, 1363, s. 495).

İran petroleri için yabancı şirketler arasında rekabetin devam ettiği bu dönemde kabinedeki Rıza Han Mirpençe (Serdar Sipah)'nin muhalifleri, iktisadi ve mali bunalımı sebep göstererek seslerini yükseltmeye başlamışlardır. Ahmed Kavam hükümeti devletin içinde bulunduğu mali bunalımı aşmak için borç para aramaya koyulmuştur. Neticede mecliste kabul edilen kanun ile kuzey petrol imtiyazının verilmesi karşılığında Amerika'dan 10.000.000 dolar borç alınması ve petrol havzasının Gilan, Mazenderan ve Gurgan ile sınırlı tutulması kabul edilmiştir. 1923'te Sinclair temsilcisi ile yapılan görüşmede Horasan, Azerbaycan, Mazenderan ve Gurgan bölgelerinde petrol arama imtiyazı bu şirkete verilmiştir (Şemim, 1379, s. 668). Aynı yıl Amerika'nın Tahran konsolosu Robert Whitney İmberi'nin öldürülmesi İran'ı zor durumda bırakmıştır (Devletabadi, 1331, s. 252). İran, Amerika'dan aldığı borç paranın 40.000 dolarını konsolosun mirası, 110.000 dolarını ise cenaze masrafı olarak geri ödemiştir. İmberi'nin İngiliz veya Amerikalı sermayedarlar tarafından öldürüldüğünün iddia edilmesi durumu iyice karmaşık hale getirmiştir (Şemim, 1379, s. 669).

İran'ın yarı sömürge durumuna düşürüldüğü bu dönemde Avrupa seyahatinde ısrar eden Ahmed Şah, Ahmed Kavam hükümeti tarafından engellenmeye çalışılıyordu. Ancak

seyahate karşı olan bu muhalefet hükümetin düşmesine sebep olmuş ve yerine kurulan Mirza Hasan Han Pirniya hükümeti şahı seyahate çıkartma kararı almıştır. Şah'ın seyahate çıkacağı sırada Savaş Bakanı Rıza Han Mirpençe (Serdar Sipah)'nin karşı çıkması ve sert muhalefeti yüzünden bu hükümet de istifa etmek zorunda kalmıştır. Bundan sonra başlayan hükümet bunalımları ve şahın Avrupa'ya gönderilmesi ısrarı Kaçar Hanedanı'nın inkırazına sebep olmuştur (Bahar, 1387, s. 201-202). Halbuki Ahmed Kavam hükümeti, bu dönemdeki en çalışkan hükümet olarak kabul edilmiştir. Ahmed Kavam hükümeti, kuzeydeki petroleri Amerikalı şirketlere vermemek için meclisten kanun çıkartmış, Afganistan ve Çin ile anlaşmalar yapmıştır. Başbakan Ahmed Kavam'ın bu gayretlerine sosyalist gruplar ve Rıza Han Mirpençe (Serdar Sipah) sürekli muhalefet ederek engellemek istemiştir (Avery, 1363, s. 509).

Ahmed Şah'ın 1921'de Avrupa seyahatine çıkmasını bir fırsat olarak gören Savaş Bakanı Rıza Han Mirpençe, devlet işlerine müdahale ederek kontrolü eline geçirmiştir. Kendisine karşı oluşan muhalefeti güç kullanarak bastırmış, kabinedeki görevinin dışında bir diktatör gibi davranmıştır. Bu sırada Tahran'ın bir mahallesinde meydana gelen Yahudi ve Müslüman anlaşmazlığının gerginliğe dönüşmesi, Rıza Han için bahane olmuş, beklenen askeri baskıyı arttırarak halkı kendi uygulamalarına tabi olmaya mecbur tutmuştur (Bayat, 1370, s. 319).

Rıza Han Mirpençe, Ahmed Şah'ın Avrupa'da bulunduğu 1922'de hükümet aleyhinde yapılan gösterileri sürekli tahrik etmiştir. Şah'ın seyahate çıkarken saltanat mücevherlerini yanında götürdüğünü sürekli gündeme getirmiş ve hükümeti istifaya çağırmıştır. Neticede hükümetin istifası bir telgrafla Avrupa'da bulunan şaha bildirilmiştir. Hükümetin istifasından sonra bütün yetkileri ele geçiren Rıza Han, bakanlıklara atamalar yapmıştır (Bahar, 1387, s. 212). Bundan sonra Kaçar Hanedanı'na olan muhalefeti yerli gazeteler yoluyla dile getirmeye başlamış, hanedanın yerine kendisinin yetkili olacağı bir cumhuriyet rejiminin getirileceğini söylemiştir. 1923'te *Morning Post* gazetesinde yayınlanan bir haberde, Sovyetlerin Berlin elçisi Radek'in, Dışişleri Bakanı Thitcher'in'e gönderdiği telgrafta, İran'da cumhuriyetin kurulacağı ve şahın tahttan uzaklaştırılacağı şayiasının çıktığını bildirmiştir. Rıza Han, bu türden haberlerin yaygınlaştığı sırada ikinci hükümetini kurmuş ve şehirlerde yükselen cumhuriyet taraftarı gösterileri izlemeye başlamıştır. İngiliz Lordlar Kamarası'nda konuşan Curzon, İran'ın içinde bulunduğu siyasi karışıklığı ve yaşanan süreci vekillere anlatarak kendi lehlerine bir sonuç beklediğini söylemiştir (Devletabadi, 1331, s. 306).

Rıza Han Mirpençe, İngiltere'nin desteği ile devletin bütün işlerini uhdesine almak için meclisten tam yetki istemiştir (Mekki, 1361, s. 195). Buna gerekçe olarak da Huzistan ve Gürgan'da devam etmekte olan isyanları ve şahın devlet işlerine müdahalesini göstermiştir. V. Meclis, muhalefetin bütün itiraz ve çabalarına rağmen yetkiyi vermiştir. Ahmed Şah'ın yerine vekâlet eden veliahdın hiçbir tasarrufu kalmayınca o da Avrupa'ya gitmiş, şahın da İran'a dönmesi tartışılmaya başlanmıştır (Şemim, 1379, s. 679). Bu sırada Rıza Han'ın teşvikleriyle şaha karşı gittikçe artan gösteriler ve gazetelere verilen demeçler, 1925'te meclisin şahı tahttan indirmesiyle neticelenmiştir. V. Meclis'te alınan bir karar ile şahın bütün yetkileri *Meclis-i Müessesan*'a devredilmiştir. Ayrıca alınan başka bir kararda ise Rıza Han'ın geçici hükümeti kurabileceği ilan edilmiştir (Avery, 1363, s. 509).

Muhammed Rıza Aştiyanizade, yazdığı hatıratında darbe dönemini yaşayan Reşidiyan ile Tahran'ın İstanbul Caddesi'ndeki çayhanede sürekli bir araya geldiklerini ve Reşidiyan'ın darbe dönemini kendisine anlattığını kaydetmiştir. Reşidiyan, Hindistan'da yaşayan Zerdüşt Ardeşir'in Aynülmülk'ün yanına geldiğini, Şii olmayan Zerdüşt bir kazak subayı bulunmasını istediğini ve Aynülmülk'ün Rıza Han'ı Ardeşir'e tavsiye ettiğini kaydetmiştir. Reşidiyan, Ardeşir'in Rıza Han'ı yanına alarak İngiliz görevli ve konsoloslardan Godfrey Thomas

Haward, Vesmayes ve Gardner'e tanıtarak darbenin Rıza Han ile yapılacağını söylemiştir (Aştiyanizade, 1307, s. 107-112).

Aştiyanizade, Reşidiyan'ın kendisine anlattıklarının devamında, Lisanülmülk ile İngiliz konsolos Haward'ın baş başa konuştuklarını, konuşmalarından sonra Lisanülmülk ile Rıza Han'a geldiklerini ve onun da İngiliz elçinin ne emrettiğini sorduğunu kaydetmiştir (Vezzaret-i Umur-ı Hariciye, 1365, s. 174). İngilizlerin kendisine bahsedeceği İran tahtının gecikmesinde Lisanülmülk'ü suçlayan Rıza Han, daha sonra onu darp ettirerek işine son vermiş ve işsiz bir halde hastalıktan ölümüne sebep olmuştur. İngiliz elçi Haward ise daha sonra hatıralarında Rıza Şah'dan bahsederken, Hollanda elçiliğinin o sıralarda şehzade Zilelüssultan'a mücevher işlemeli bir at eyerini hediye ettiğini, hediyeinin o gece Kazakhane'de tutulduğu sırada burada görevli olan Rıza Han'ın atın eyeri üzerindeki mücevherleri sökerek çaldığını söylemiştir (Aştiyanizade, 1307, s. 112-115).

Sonuç

İran, I. Dünya Savaşı öncesinde her ne kadar tarafsız kalacağını ilan etmişse de toprakları İngiltere ve Rusya tarafından işgal edilmiştir. İngiltere, 1907'de Rusya ile imzaladığı ve İran topraklarının taksimini içeren anlaşmayı bahane ederek savaş öncesinde mali, askeri ve siyasi olarak nüfuzuna aldığı İran'ı güneyden işgal etmiştir. Rusya ise aynı anlaşmaya dayanarak kuzeydeki işgallerini devam ettirmiştir. İngiltere, savaş sırasında petrol bölgelerine ve Fars Körfezi'ne Rusya'nın yaklaşmaması için bütün diplomatik manevraları devreye sokmuş, kendisine karşı direnmeye çalışan halkı açlığa mahkûm etmiştir.

Kaçar idaresinin kendi milletinin kaynaklarını muhafaza etmede aciz kalması ve mali açıdan İngiltere'ye bağımlı kalması, savaş sürecini idare eden bu devletin işini kolaylaştırmıştır. Rusya'nın savaş sırasında Bolşevik İhtilali iç karışıklığa sürüklenmesi ve sonrasında kurulan sosyalist rejimin de İran'dan çekilmesiyle meydan İngiltere'ya kalmıştır. Kuzeyde başlangıçta yabancılara karşı, daha sonra ise sosyalist bir karaktere evrilen Cengeli İsyanı iç karışıklığı devam ettirirken, İngiliz petrol şirketleri de sömürdükleri petrolün alanlarını genişletmeye devam etmiştir. 1919 İran-İngiltere Anlaşması ile İran'ın bağımsızlığını ortadan kaldıran İngiltere, kendilerinden sonra menfaat bekçiliği yapacak olan Pehlevileri iktidara getirmiştir. Bu süreçte en büyük desteği de meşrutiyetçilerden bulmuş, kendi halkı ve ülkelerinin menfaatlerini yabancı elçiliklerin kapısında peşkeş çeken bazı devlet ve fikir adamları, kendilerine vaat edilen şahsi menfaatlerine nail olamamışlardır. Rıza Han Mipençe (Rıza Han Pehlevi), en sadık kişi olarak Ardeşir'in tavsiyesi ile Iron Side tarafından keşfedilmiş, yirmi altı yaşına kadar okuma-yazma bilmeyen bu Kazak askeri İran tahtına getirilmiştir.

Kaynakça

- Ademiyet, F. (1363), *Fikr-i demokrasi-i içtimai der nühzet-i meşrutiyet-i İran*, Tahran: Agâh.
- Aştiyani, A. İ. (1378), *Tarih-i İran pes ez İslâm*, Tahran: İntişarat-ı Per.
- Aştiyanizade, M. R. (1370), *Sevabık-ı Rıza Han ve kudta-yı sevvom 1299 (tash. Sehil Ali Mededi)*, *Tarih-i muasır-ı İran III*, Müessese-i mütalaaat ve pejuheşha-yı siyasi.
- Atabeki, T. (2010), *İran ve I. dünya savaşı*, İstanbul: Tarih vakfı yurt yayınları.
- Avery, P. (1363), *Tarih-i muasır-ı İran* (terc. M. Refi Mihrabadî), Tahran: Atai Aşiyane-i Kitab.
- Azizi, M. (1330). *Coğrafya-yı ktisadi*, Tahran: Müessese-i ferhengi medrese-i burhân.
- Bahar, M. T. (1387), *Tarih-i muhtasar-ı ehzâb-ı siyasi -i İran*, Tahran: Zevvar.
- Bayat, K. (1370), *Pervende-i nizami-i Rıza Han Serdar Sipih*, *Tarih-i muasır-ı İran III*, Tahran: Müessese-i mütalaaat ve pejuheşha-yı siyasi.
- Devletabadi, Y. (1331), *Tarih-i muasır ya hayat-ı Yahya IV*, Tahran: İntişarat-ı Atâr.

- Ensari, A. M. (1356), *Zendegâni-i men ve nigâhi-i be tarih-i muasır-ı İran*, Tahran: İntişarat-ı İbn-i Sina.
- Grantosky, E. A. ve Petrofesky, P. (1359), *Tarih-i İran ez zaman-ı bastan ta imrûz* (terc. Keyhüsrev Kişaverzi), Tahran: Mervârid.
- Haas, W. S. (1946), *İran*, Columbia university press.
- İttihadiye, M. (1375). Ahmed Şah Kacar, *Dairetü'l maarif-i buzurg-u İslâmî VII*, Tahran: Merkez-i dairetü'l buzurg-ı İslâmî.
- Karadeniz, Y. (2017). 1907'deki İngiliz-Rus Anlaşması'nın İran siyasetine etkisi, *Route educational and social science journal*, voluma 4/2, march 2017, s. 222-236.
- Karadeniz, Y. (2020). *İran Tarihi (1700-1925)*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Karadeniz, Y. (2013). "İngiltere'nin İran'da Askeri Darbe ile Rıza Han Pehlevi'yi İktidara Getirmesi (1921)," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 27, Yaz 2013, s. 292-306.
- Kayabalı, İ.-Arslanoğlu, C. (1990), *İran'ın Anadolu'ya uzanan gölgesi*, İstanbul: Set Ofset.
- KazıMZade, F. (1968), *Russia and britain in persia 1864-1914*, Yale university.
- Mansoor-Baht, G. Alishahi, F. K. (2014), The impact of the world war I on Iran's external trade, *Journal of applied enviromental and biological sciences*, 4 (11), s. 186-191.
- Mehdiniya, C. (1377), *Heft bar işgal-ı İran der 23 kurn IV*. Tahran: Panus.
- Mekki, H. (1361), *Tarih-i Bist Sale-i İran*, Tahran: Kaviyan.
- Mekki, H. (1362), *Zendegâni-i siyasi -i sultan Ahmed Şah*, Tahran: Emir-i Kebir.
- Meşkûr, M. C. (1366), *Tarih-i İran-ı zemin*, Tahran: Eşraki.
- Mohdevi, A. H. (1381), *Tarih-i revabıt-ı harici-i İran ez ibtida-yı devran-ı safeviye ta payan-ı ceng-i cihani-i dovzum*, Tahran: Emir-i Kebir.
- Mostevfi, A. (1371), *Şerh-i zendegani-i men ya tarih-i içtimai ve idari devre-i kacariye III*, Tahran: Zevar.
- Müverihüddeve, S. (1394), *İran der Ceng-i Buzûrg*, Tahran: Pejvak-ı Keyvan.
- Olson, W. J. (1270), Çegunegi-yi tekvin-i karardad-ı 1919 İngiliz ve İran, *Tarih-i Muasır-ı İran III*, Tahran: Müessese-i Mütalaaat ve Pejuheşha-yı Siyasi.
- Pordeli, M. R., Abavysany, M., Mollashahi, M., Sanchooli, D. A. (2017). A Study of the Causes of Famine in Iran during World War I, *Review of European Studies*, Vol. 9, No. 2; 2017, s. 298.
- Rahimi, A. (1985), *Tarihü'l hareketü'l İslamiye fi'l-Irak*, Beyrut.
- Rahmani, A. (1384), *Alman, menafi-i milli ve emniyet-i cumhuri-i İslami-i İran I*, Tahran: Müessese-i Ferheng-i Mütataalat.
- Rızai, A. (1363), *Tarih-i deh hezâr sale-i İran IV*, Tahran: İkbâl.
- Ruzname-i Haver*. Sal-ı Nohustin, Şomare: 19, 4 Rebiü'l-evvel 1333 Hicri Kameri, s. 2.
- Safai, İ. (1352), *Bergha-yı tarihî*, Tahran: Ruzigâr.
- Salihi, N. (1385), *Zeminehayi Şiklgiri-yi hizb-i demokrat der meclis-i d-uvvum*, *Tarihpejuhan*, Şomare: 7, s. 109-129.
- Semi, M. (1375), Ahmed Şah Kacar, *Dairetü'l-Maarif VII*, Tahran: Merkez-i Dairetü'l Buzurg-ı İslâmî.
- Sipihir, A. A. (1399), *İran Der Ceng-i Bozurg (1914-1918)*, Tahran: Behzad.
- Süleymani, K. (1379), *Elkab-ı rical-ı devre-i kacariye*, Tahran: Neşereni.
- Sykes, P. (1330), *Sefername* (terc. Hüseyin Saadet Nuri), Tahran: Efsûn.
- Şemim, A. A. (1379), *İran der devre-i saltanat-ı kacar*, Tahran: Behzad.
- Tahiri, E. K. (1356), *Tarih-i revabıt-ı bazarganî ve siyasî-yi İran ve İngiliz II*, Tahran: İkbâl.
- Takizade, H. (1390), *Zendegi-i tufâni*, Tahran: İntişarat-ı Tus.

Rusya'nın Orta Doğu Politikası: Putin Dönemi

Russia's Middle East Policy: The Period of Putin

Soner DOĞAN*

Alaeddin YALÇINKAYA**

Öz

Rusya, Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra iç sorunlarla uğraştığı için Orta Doğu başta olmak üzere küresel sorunlara yeterli ilgiyi gösterememiştir. 2000'li yıllarda iktidarı ele geçiren Vladimir Putin, ülke içerisindeki sorunları kısa süre içerisinde çözerek, Rusya'nın SSCB dönemindeki etkinliğine ulaşması için dış politikada aktif arayış içerisinde olmuştur. Amerika'da yaşanan 11 Eylül saldırıları nedeniyle uluslararası arenada da kaos durumunun ortaya çıkmasıyla Putin, eski Sovyet Cumhuriyetleri başta olmak üzere SSCB'nin nüfuz kurduğu ülkeler ile ikili ilişkileri yeniden canlandırmaya çalıştı. Putin, SSCB'nin yıkılmasıyla başlayan ABD'nin tek kutuplu süper güç modelini etkisiz hale getirmek ve Rusya'nın yeniden süper güç olduğunu hatırlatmak için çevre ülkelerde askeri operasyonlara başlamıştır. Bu kapsamda 2008 Gürcistan müdahalesi ve 2014'te Kırım'ın işgal edilmesi ile somut adımlar attı. Putin'in Orta Doğu politikası, Sovyetler dönemindeki etki alanını genişletmek ve pasifleşen ilişkilerin yeniden canlanması için aktif diplomasi atağına dayanır. 2011 yılında başlayan Arap Baharı olayları ile Rusya, Suriye, Mısır, Irak, Libya ve Körfez ülkeleriyle ikili ilişkileri yakınlaştırmıştır. Rusya'nın bu ülkelerde, iktidardaki isimleri desteklemesi, ilgili devletler tarafından memnuniyetle karşılanmış, ikili ilişkilere pozitif katkı sağlamıştır. Bu durum ise Putin'in Orta Doğu'daki nüfuzunu güçlendirmiştir. Bu çalışmada Putin'in Orta Doğu'da yeniden etkinlik kurma politikası incelenmiştir. Rusya, 1993'ten itibaren söylemsel olarak benimsediği yakın çevre doktrininde, Orta Doğu'da siyasi, askeri ve ekonomik etkinliğini geliştirmesi, yeni üsler kurması, vekâlet savaşları veya doğrudan müdahalelerle yeni dönemin belirleyici aktörleri arasına girmesi, Sovyet sonrası Avrasyacı yaklaşımın genişletilmesi olarak değerlendirilmektedir. Putin izlediği politikalarla, Rusya'nın jeopolitik avantajlarını bu süreçte ustaca kullanarak stratejik dönüşümünü ve realist büyük güç politikasını yeniden gündeme getirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Putin, Orta Doğu, Arap Baharı.

Abstract

Since Russia was dealing with domestic problems after the collapse of the Soviet Union, it could not show sufficient attention to global problems, especially the Middle East. Vladimir Putin, who seized power in the 2000s, has been in an active search in foreign policy for Russia to reach its effectiveness in the USSR period by solving the problems in the country in a short time. With the emergence of chaos in the international arena due to the September 11 attacks in the United States, Putin began to revive bilateral relations with the countries where the USSR had influence, especially with the former Soviet Republics. Putin started military operations in the surrounding countries to neutralize the unipolar superpower model of the USA, which started with the collapse of the USSR and to remind Russia that it is a superpower again. In this context, it started to take concrete steps with the Georgian intervention in 2008 and the occupation of Crimea in 2014. Putin's Middle East policy initiated an active diplomatic attack to expand the sphere of influence during the Soviet era and to revive pacified relations. With the Arab Spring events that started in 2011, Russia has brought closer bilateral relations with Syria, Egypt, Iraq, Libya, and Gulf countries. Russia's support of the names in power in these countries was welcomed by the relevant states and contributed positively to bilateral relations. This situation strengthened Putin's influence in the Middle East. In this study, Putin's re-establishment policy in the Middle East has been examined. Russia's development of its political, military, and economic activity in the Middle East, establishing new bases, and becoming one of the decisive actors of the new era through proxy wars or direct interventions, after strengthening its near-periphery policy, is considered primarily as an expansion of the post-Soviet Eurasian approach. It is concluded that the strategic transformation of Putin's Russia, which skillfully used its geopolitical advantages in this process, brought the Realist great power policy back to the agenda.

Keywords: Russia, Putin, Middle East, Arab Spring.

Extended Abstract

This study evaluates Putin's policy of re-establishing activity in the Middle East without going into details about the relations with each country. The approach adopted by the

* Doktora Öğrencisi, sonerdgn@gmail.com / ORCID: [0000-0002-8696-3136](https://orcid.org/0000-0002-8696-3136)

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, alaeddinyalcinkaya@gmail.com / ORCID: [0000-0001-5553-0314](https://orcid.org/0000-0001-5553-0314)

study is analytical. This study also will utilize a mixed qualitative method approach to the chosen topic for a holistic approach. Russia's main policy in the Middle East is based on strengthening its influence in the near environment; it is primarily considered as the expansion of the post-Soviet Eurasian approach to the development of its political, military, and economic activity in the Middle East, the establishment of new bases, proxy wars or direct interventions and becoming among the determining actors of the new era.

It is concluded that the strategic transformation of Putin's Russia, which skilfully uses its geopolitical advantages in this process, brought the Realist great power policy back on the agenda. After the dissolution of the Soviet Union, the Russian Federation could not put its global activities and claims on its political agenda, especially in the Middle East, as it focused on solving internal problems throughout the 1990s. It did not even react effectively to the policies of the disintegrated Warsaw Pact and some former Soviet republics away from Moscow. We see that Putin effectively opposes the relations of such countries with the West, previously in the Socialist bloc, resulting in membership in NATO or the EU.

In 2000, with Putin's presidency, internal problems were first put to solution by means of centralization. Using the advantages of the September 11, 2001, conditions strengthened its effectiveness in the former Soviet republics within the framework of the "Near Abroad Policy". In a sense, with the 2000s, strategies for transforming into a superpower started again. The 2008 Georgian intervention and the annexation of Crimea as a result of the 2014 Ukrainian crisis are the concrete stages of this transformation process. Thus, the Moscow administration has revealed that it is an actor to be considered in regional and global policies. The next stage of this strategy was international competition areas. In this context, the relations inherited from the Soviet era in the Middle East, which became highly passive after the disintegration, started to be revived.

The Arab Spring process, which started in 2011, was considered as a great opportunity, close relations were established with Syria, Egypt, Iraq, Libya and Gulf countries, and activity areas were established. With Putin's presidency, tensions with the USA and the EU have significantly impacted Russia's effective return to the Middle. After the dissolution of the Soviets, Russia's Middle East policy had become quite ineffective and passive. However, especially after 2011, policies that prioritize effective and proactive expansionist approaches have been implemented. The conflict of interest that deepened with the West, the invasion of Crimea in 2014, and the sanctions that followed intensified Russia's activities in the Middle East. Maintaining good relations with the monarchs in the Middle East has helped Moscow neutralize international isolation and partially compensated for the effects of Western countries' sanctions on Russia.

Putin's administration went on to improve its relations related to Middle Eastern organizations, especially the Organization of Islamic Cooperation. Thus, he tried to prevent more countries from participating in the pressure and sanctions imposed by Western countries. However, it may be a wrong approach to completely link the situation that caused Russia to be effective in the Middle East to the tensions experienced with the West. With Putin's personality and the policies he pursues, the idea of the Russians becoming a superpower again by using the Eurasian strategy should also be taken into account in implementing and adopting these policies. In addition to the political relations of Russia with the Middle Eastern countries, new economic connections have an important place. In this context, economic relations have been intensified with Saudi Arabia, Iraq, and Gulf countries in many fields, such as natural resources, arms sales, industry, and infrastructure.

New Middle Eastern policies have been developed in line with economic targets that partially compensate for the damage of sanctions on the Russian economy, secure income

sources and protect the interest of energy companies and their share in different markets. It is an important fact that Western countries have yet to have any common preventive policy in the Middle East against the increase of Russia's influence. This makes it easier for Russia to deepen its effectiveness. In this context, Russia is seen as a balancing factor between different regional players. Its influence in Syria, rapprochement with Iran, strengthening relations with Egypt and improving dialogue with Israel and the Gulf Cooperation Council have put Russia in a more influential position than it can be. It is important to prioritize Eurasianism or geopolitical factors in the strategic basis of Putin's re-establishing activity in the former Soviet geography, especially in the Caucasus and Central Asia. In this context, the experience of the failure of the ideologically based policies of the Soviet period has been taken into account. It is seen that the southern axis of Russian Eurasianism or the Middle East and African components of Eurasianism come to the fore in Middle East policies. As a result of all these factors, realist great power policies in the Middle East have entered the field of application.

Giriş

Rusya, Soğuk Savaş döneminden beri Orta Doğu'nun en etkili jeopolitik aktörlerinden biridir. Yüzyıllar boyunca Rusya, sıcak denizlere inmek ve etkin bir güç olmak için Osmanlı İmparatorluğu ile siyasi ve ticari ilişkiler kurdu, birçok çatışmalara girdi. Çar Deli I. Petro'dan itibaren St.Petersburg yönetimi, jeopolitik konumunu derinleştirmek ve küresel bir imparatorluk yolunda güneye, sıcak denizlere inme politikasına büyük önem verdi. Bu konuda öncelikli engel durumundaki Osmanlı Devleti ile birçok savaş yaptı. Özellikle Türk Boğazlarını kontrol etmek isteyen Rusya, bu yöndeki amaçlarını gerçekleştirmek için I. ve II. Dünya Savaşlarında bazı girişimlerde bulunmuştur. Rusların I. Dünya Savaşı'nda güneye inme stratejisinin ayrıntıları, Basili, Nemitz ve Sazanov raporlarında da görülmektedir (Armaoğlu, 2019, s. 84).

II. Dünya Savaşı'ndan sonra ABD ile birlikte süper güç durumuna gelen Sovyet Rusya, egemenlik alanını genişletmek için Doğu Blok'unda uygulama alanı bulan Sosyalist politikaların merkezi olmuştur. Bu kapsamda Liberal ve Kapitalist düşünce ve politikalara karşı Sosyalist siyasetin geliştirilmesi ve yaygınlaşmasını temel strateji edinmiştir. 1956 Macaristan ve 1968 Çekoslovakya müdahalesindeki başarılarına karşın 1979'da başlayan Afganistan müdahalesindeki başarısızlıklar, iç ekonomik ve idari çıkmazlar, diğer yapısal sorunlar karşısında SSCB'nin 1991 yılında ABD ile girdiği rekabeti kaybederek dağılmasına neden olmuştur. SSCB mirası üzerine kurulan Rusya Federasyonu ise 1990'lı yıllarda Batılı ülkelerle Sovyet dönemindeki gibi yarışa girmemiş, öncelikle Çeçenistan ve benzeri sorunları çözerek Federasyonun dağılmasını önlemeye yoğunlaşmıştır. Fakat etkin olmamakla birlikte 1990'lar boyunca da diğer ülkelerle ikili ilişkileri geliştirme politikalarını izlemiştir. Bu dönemde Rusya'nın Orta Doğu ülkeleriyle olan politikaları Sovyetler dönemine göre oldukça geri planda kalmıştır. Esasen Rusya'nın kendi iç sorunları, bölgesel ve küresel konulara aktif katılımına fırsat vermemiştir.

Putin'in 2000'de iktidara geçmesiyle birlikte Rusya'da yeni bir dönem başlamıştır. Esasen daha önce kısa başbakanlığı döneminde Çeçenistan sorununa kendi yöntemleriyle çözüm bulmuş, daha sonra başta eski Sovyet cumhuriyetleri olmak üzere etki alanını genişletme yoluna gitmiştir. 11 Eylül şartlarının getirdiği fırsatları da değerlendiren Putin, benimsediği strateji ve doktrinler Rusya'nın SSCB dönemindeki coğrafyada yeniden hegemonik güç olma temeli üzerine kurulmuştur.

Avrasyacı stratejilerin ön planda olduğu Putin yönetiminde 1990'larda sadece telaffuz edilen veya kâğıt üzerinde kalan birçok politikalar veya örgütlenmeler 2000'lerden itibaren hayata geçirilmiştir (Tuğlu, 2019: 21). Sovyetler Birliği'nin dağılma belgesi durumundaki Aralık 1991 Almatı Deklarasyonu ile Bağımsız Devletler Topluluğu kurulmuş, bu örgüt eski

Sovyet cumhuriyetleriyle ilişkilerde gevşek bir zemin olarak kalmıştı. Daha 1992'de imzalanan Kolektif Güvenlik Antlaşması, 2002'de Rusya önderliğinde askeri bir örgüt olan Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'ne dönüşmüştür (Kara, 2019: 109). İlk defa 1994'te Nazarbayev'in gündem getirdiği eski Sovyet cumhuriyetleri arasında ekonomik işbirliği örgütü ise yine Putin'in öncülüğünde Avrasya Ekonomik Topluluğu, Avrasya Gümrük Birliği gibi aşamalardan sonra 2015'te Avrasya Ekonomik Birliği haline gelmiştir (Katıtaş, 2019: 53-54). 1996'da Rusya, Çin, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında oluşturulan Şanghay Beşlisi, 2001'de Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) haline gelmiştir. Belirtmek gerekir ki ŞİÖ, Rusya'nın etkinliğinde Avrasyacı bir örgütten ziyade Çin'in öncülüğünde sınırları garanti altına alma ve Çin stratejilerine uygun şartlar oluşturma görevini benimsemiştir. ŞİÖ sözleşmesinde ekonomik konular yer almakla birlikte örgüt bünyesinde ekonomik işbirliği kapsamındaki ilişkiler oldukça zayıftır (Aslan, 2019).

Moskova'nın büyük güç olma iddiası doğrultusunda iki kilit gelişme öne çıkmıştır: Bunlardan biri, 2007 Münih Güvenlik Konferansında Putin'in açıkladığı Rusya'nın "Yakın Çevre Politikası"dır (Noll, 2020). Diğeri ise iki önemli olayda şekillenmiş olup bunlar 2008'deki Gürcistan savaşı ile Avrupa'da Soğuk Savaş sonrası güvenlik düzenini kabul etmeyi reddetmesi ve 2014'te Kırım'ı işgal ederek çevresel jeopolitik projesini hayata geçirmeye başlamasıdır. Daha sonraki adımlarda Moskova'nın, Afrika, Latin Amerika, Orta Doğu ve dünyanın diğer bölgelerinde yeni ilişki ağları kurma girişimleri söz konusudur. Bu girişimler, Rus dış politikasının yeni jeopolitik aracı olarak şekillenmiştir. Sovyet dönemindeki etki alanına ulaşmak isteyen Rusya, mevcut dış politikasını öncelikle jeopolitik araçları üzerine, Avrasyacı yaklaşım çerçevesinde inşa etmektedir. Bu yüzden günümüz Rus dış politikası, Moskova'nın uluslararası arenadaki pozisyonunu yeniden etkili kılmaktadır. Bu süreçte Rusya'nın stratejik derinlik arayışı ve ülkenin coğrafi genişlemesi, dış tehditlere karşı güvenli tampon bölgeler oluşturularak sağlanmaktadır.

Putin dönemiyle yükselişe geçen Rusya, Çarlık döneminden itibaren çok önem atfedilen sıcak denizlere inme hedefine bir dereceye kadar ulaşmıştır. 2015 yılında Suriye iç savaşına müdahalede bulunarak savaşın tarafı olmuştur. SSCB döneminde Suriye'nin Tartus limanını 49 yıllığına kiralayan Rusya, günümüzde Suriye'nin hem enerji kaynaklarına hem de limanlarına çeşitli yollarla erişim sağlamaktadır. 2020 itibariyle Suriye'nin önemli bir kısmının ABD kontrolü altında bulunması, Rusya'nın askeri ve siyasi olarak bölgede son derece etkin olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Soğuk Savaş döneminin iki süper gücünden birinin varlığı, bir anlamda diğerinin varlık gerekçesini oluşturması ayrı tahlil konusudur.

Rusya, Şam rejimini ayakta tutmak üzere birçok ikili anlaşmayla Suriye'ye yerleşti ve Doğu Akdeniz'de önemli bir güç oldu. Ayrıca, Kırım'ı işgal etmesi nedeniyle Karadeniz'de Türkiye için de önemli bir rakip haline gelmiştir. Rusya'nın sıcak denizlere inme hedefi yanında uygulamaya koyduğu nüfuz alanı kurma politikaları, uluslararası arenada Moskova'yı önemli bir oyuncu haline getirmektedir. Suriye üzerinden Doğu Akdeniz'i kontrol altına almaya çalışması ve diğer Orta Doğu ülkeleriyle geliştirdiği yakın ilişkiler, Rusya'yı SSCB dönemindekine benzer etkin aktör durumuna yaklaştırmıştır. Doğu Akdeniz coğrafyasının bir diğer önemli devleti olan Mısır ile olan ilişkileri ve Libya konusunda uyguladığı politikalar, Moskova'yı güçlendirmektedir. Sıcak denizlere inme ve kontrol altına alma stratejisi kapsamında Libya'ya paralı askerleri, Wagner'i göndermesi bu yönde atılan adımlardandır.

Bu çalışmada Putin dönemi ile Rusya'nın Orta Doğu'ya yönelik politikaları analiz edilecektir. Putin'in uygulamaya koyduğu stratejiler özetlenerek yeniden süper güç olma stratejisi tahlil edilecek, bu kapsamda Rusya'nın Orta Doğu eksenindeki politikaları incelenecektir. Putin'in Orta Doğu politikalarının teorik veya kavramsal çerçevesini, Avrasyacılık ve jeopolitik imkanların değerlendirilmesi oluşturmaktadır. Özellikle 2010'larla

birlikte bu alanda ortaya çıkan fırsatların kaçırılmaması, bu süreçte tali konularda oldukça esnek politikalar uygulanması, dönem stratejisinin temel özelliklerdendir. Çalışmada, Rusya'nın Suriye üzerinden Orta Doğu coğrafyasında etkin bir güç olarak ortaya çıkması, uluslararası ilişkilerde oyun değiştirici unsur olarak ortaya çıktığı tespit edilmiştir.

Rusya için gerek Çarlık dönemi emperyalist politikalarının gerekse Sovyet rejiminin ideoloji temelli uygulamaları, bölgesel ve küresel güç olma, yeniden süper güç olma hayallerinin gerçekleşmesine engel teşkil ettiği her fırsatta hatırlanmıştır (Dugin, 2005:294). Bunun yerine Atlantikçi yayılmacılığa karşı ortak çıkarları koruma, bölgesel ve kıtasal dayanışmayı sürdürme, başka ülkelerin içişlerine karışmama, inanç, kültür ve siyasal alanda olabildiğince saygılı olmanın, Orta Doğu'da da birçok kapıların Putin'e açılmasıyla sonuçlandığı ele alınmaktadır.

SSCB Dönemi Orta Doğu Politikası

Rusya'nın Orta Doğu hesapları ve bölgede nüfuz kurma stratejileri 18.yüzyılın ikinci yarısından sonra Rus dış politikasının ayrılmaz parçası haline gelmiştir. Rus Çarı 1. Petro (Deli Petro) döneminde devletin temel hedefi sıcak denizlere inme ve Türk boğazlarını ele geçirme idi (Mirzaliyeva, 2017:2). Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne açtığı savaşların arka planında boğazları ele geçirmek ve sıcak denizlere inerek büyük bir imparatorluk olma hedefi bulunmaktaydı. Günümüzde boğazlar meselesi geri planda tutulsa da Rusya sıcak denizlere artık rahatça inebilmektedir. Suriye üzerinde kurduğu nüfuz ve elde ettiği deniz, kara ve hava üsleri sayesinde Orta Doğu'da etkin bir güç haline gelmiştir. Rusya'nın sıcak denizlere yerleşme kapsamında başta İran olmak üzere başka ülkelerle de uygulamaya geçmiş olan birçok anlaşması bulunmaktadır.

II. Dünya Savaşından sonra küresel sistemde yaşanan Soğuk Savaş, dünyanın iki süper güç etrafında şekillenmesine neden olmuştu. Bu dönemde Sovyet Rusya, Varşova Paketi'ndeki konumu ile de Doğu Bloku'nun lideri durumunda iken, ABD ise NATO'nun üstün gücü olarak Batı'yı temsil etmekteydi. Dünyanın birçok bölgesinde olduğu gibi Orta Doğu coğrafyasında da ABD-Sovyetler Birliği rekabeti çerçevesinde kutuplaşma süreci yaşanmaktaydı. Buna karşın her iki blok ile de mesafeli olma stratejisi olarak Bağlantısızlar Hareketinin başarısı sınırlı kalmıştır. Bununla beraber Orta Doğu'dan Mısır, Irak, Libya, Güney Yemen örneklerinde olduğu gibi bu hareketin önderi durumundaki birçok ülke Moskova ile ittifak benzeri yakın ilişkilere sahipti.

1950'li yıllardan itibaren Sovyetler Birliği, Mısır, Libya, Suriye, Yemen, Cezayir ve Irak gibi ülkeleri kendi eksenini ve nüfuzu altına almayı başardı. Bu ülkelere yönelik Batılı güçlerin silah ambargosunu delerek her türlü silah satışını gerçekleştirdi ve askeri destek verdi. Bu arada söz konusu ülkelerin alt yapı ve sanayileşme alanlarında etkin rol aldı. Ayrıca askeri eğitim kapsamında birçok ülkenin öğrencilerine eğitim vererek, ilerleyen dönemlerin subay kadrosunun Sovyet bağlantılı olanlardan şekillenmesinde etkin rol oynadı. Sovyet Rusya tüm bunların yanında ideolojik olarak komünist rejimin unsurlarını ihraç etmekten geri kalmıyordu. Düşünce, kurumlaşma ve yapı olarak kendi ideolojisini de ihraç etmekteydi. Fakat Sovyet Rusya'nın Orta Doğu'ya yönelik politikası daha çok silah satmak olup bundan büyük kazançlar sağlamaktaydı. İslam, Arap ve diğer Orta Doğu devletlerinin Batılı ülkelere yönelik tepkileri, esasında Sovyet Rusya'nın etki alanını genişletmesine yardımcı olmuştur. Arap-İsrail savaşlarında Araplara silah satması ve destek açıklamaları, Moskova yönetiminin etkinlik alanının genişlemesinde önemli gelişmelerdi. Sovyetler, Arap müttefiklerine İsrail ile mücadelelerinde genellikle destek vermiştir. İran-İrak savaşında her iki ülkeye de silah satarak, bir şekilde askeri ve ekonomik bağımlılık olarak gerçekleşen çıkarını korumayı başarmıştır (Antonenko, 2001:27-32).

Belirtildiği üzere Sovyetlerin Orta Doğu'ya yerleşmesindeki etkenlerin başında silah satışı ve İsrail'e karşı Arapları desteklemesi gelmekteydi. Bu bağlamda İran'la stratejik işbirliği, siyasi, ekonomik ve teknolojik desteği de İsrail açısından rahatsızlık nedenidir. Bu desteğin karşılıksız olmadığını, Sovyet yönetiminin mutlak olarak İsrail düşmanlığı veya Arap-İslam dostluğunun söz konusu olmadığını, çıkar temelli bir ilişkinin olduğunu belirtmek gerekir. İran veya başta Filistin olmak üzere diğer Arap ülkeleriyle birlikte Rusya-İsrail ilişkilerinin dengede götürülmesi, önceki dönemlerde olduğu gibi Putinli yıllarda da Rusya'nın Orta Doğu politikasının temel özelliklerindedir (Ermağan, 2015:668).

Rusya'nın Avrasya stratejisinde İran, kilit konuma sahip bir ülkedir. İran'ın güney vektörünün merkezi olarak seçilmesinde birçok jeopolitik avantajları söz konusudur. Başta Suriye iç savaşı olmak üzere Putin'in Orta Doğu politikasında da İran eksenini, önemini korumaktadır (Dugin, 2005:74-75).

Sovyetler Birliği dönemi Orta Doğu ve sıcak denizlere inme politikaları önemli ölçüde Suriye üzerinden gerçekleştirilmiştir. Özellikle SSCB'nin 1971'de Hafız Esad ile anlaşması sonucu yerleştiği Tartus limanı, Rusya'nın en önemli kazanımlarından birisi olmuştur. Tartus deniz üssü Sovyetler için sadece bir üs değil, aynı zamanda sıcak denizlere inmek ve bölgedeki etkisini genişletmesi için önemli bir politik araçtı. Ayrıca, Tartus üssünün elde edilmesi Rusya için önemli bir jeopolitik kazanç sağlamaktadır. Günümüzde olduğu gibi enerji ve deniz taşımacılığında Doğu Akdeniz'in kontrol edilmesi, Rusya'nın enerji dağıtım pazarında elini güçlendiren gelişmeler arasında sayılmaktaydı (Katz, 2015:2-3).

Genel olarak Sovyet Rusya'nın Orta Doğu politikasında nüfuz alanını genişlettiği dönüm noktalarını şu şekilde saymamız mümkündür:

- 1957'de ABD'den önce Sovyetlerin uzaya ilk uyduyu göndermesiyle teknolojik bakımdan bir adım önde olduğunun bilinçaltına yerleşmesi;
- Bu gerçeğin de etkisiyle Orta Doğu'da, Sovyet silah sanayinin Batılı ülkelere göre ileride olduğu kanaati;
- Süveyş Kanalı Krizinde açıkça Mısır'ı destekleyerek Arap ülkelerin sempatisini kazanması;
- Arap-İsrail savaşlarında Arapları desteklemesi ve lojistik sevkiyat yapması;
- Filistin sorununda İsrail karşıtı tutum alması;
- Orta Doğu ülkelerine son teknoloji silah satışları yapması.

Rusya'nın 2000'lerde Orta Doğu Politikası

1990'lı yıllarda Sovyetlerin dağılması ve yeni Moskova yönetiminin zorunlu olarak Batı yanlısı -en azından açıkça Batı karşıtı olmayan- politikalar izlemesi, Rusya'nın uluslararası ve özellikle de Orta Doğu coğrafyasında nüfuzunun azalmasına neden olmuştur. Bu dönemde sorun, Moskova'da neo-liberal politikaların tek çıkış yolu olarak görülmesinden çok federasyonun dağılmasına yol açabilecek gelişmelerin kontrol edilememesiydi. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önce Kremlin'deki yöneticiler Arap ülkeleri ve İran'la verimli işbirliği konusunda sağlam temeller oluşturmuşlardı. Bununla beraber Rusya 1991'den itibaren bu ilişkileri koruma ve şartlara göre geliştirme yeteneğini büyük ölçüde kaybetmiştir.

Sovyet Rusya'nın dağılmasından sonra devlet başkanlığı koltuğuna oturan Boris Yeltsin görev yaptığı 1992-1999 yılları arasında Orta Doğu'ya yönelik izlediği politikalarda pasiflik bir durum söz konusudur. Yeltsin'in Batıyla eşgüdüm içerisinde hareket etme isteği, Rusya'nın genel olarak dış politikada bağımsız ve aktif hareket etmesini engellemiş, ABD ile paralel politikalar benimsemiştir (Freedman, 2001:361-362). Sovyetlerin bir dereceye kadar

başarılı olarak izlediği politikalar, maddi ve ideolojik unsurların bileşkesi olarak ortaya çıkmıştı. 1990'ların ekonomik, sosyal ve siyasi çalkantıları, Rusya'nın üretim ve ihracat kapasitesini sınırladı ve yöneticilerin dikkatini daha çok iç politik sorunlara yoğunlaştırmasına neden oldu. Sovyetler Birliği'nin Akdeniz'e uzanan Karadeniz'deki ana ticaret kapıları durumundaki Ukrayna limanlarını kaybetmesi de Orta Doğu ile bağlantılarına zarar verdi. 1990'ların ortalarında, Arap ülkeleriyle olan ticaret, Rusya'nın yıllık ticaret hacminin sadece yüzde 1'ini oluşturuyordu (Üren, 2019:248-252). Bu bağlamda, 2014'te Kırım'ın ilhakıyla sonuçlanacak gelişmelerin önemli ölçüde Akdeniz ve Orta Doğu boyutu da bulunmaktadır.

1990'ların sorunlarını bir şekilde atlatan Rusya, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra önemini kaybeden Orta Doğu'daki nüfuzunu yeniden güçlendirmek için etkili politikalar izlemeye başladı. 2000 yılında Putin'in iktidara gelmesiyle birlikte, Rusya'nın temel politikası küresel güç olma hedeflidir. Putin'in Rus dış politikası, 'çok kutuplu dünya düzenini' ortaya çıkarmak, nihai olarak da Rusya'nın Sovyetler döneminde olduğu gibi süper güç olmasını sağlamaktır. Bu nedenle temel stratejisini, Soğuk Savaş düzenine dönerek Amerika'nın hegemonyasını kırmak üzerine inşa etmiştir. Bu strateji çerçevesinde 2000-2012 yılları arasında bazı Orta Doğu ülkeleri ile daha yakın ilişkiler kurmak üzere birçok girişimlerde bulundu. 2003 yılında, Rusya'nın İslam dünyası ile daha yakın işbirliği yapmayı amaçladığı duyuruldu. Bu kapsamda 2005 yılında İslam İşbirliği Teşkilatına¹ (İİT) gözlemci üye oldu. Belirtmek gerekir ki Putin'in asıl amacı İİT'na tam üyelik olduğu halde, örgüt birçok sebepten dolayı Rusya'ya ancak gözlemci üye statüsü verdi. Bu statü dahi Moskova açısından önemli bir kazanımdır. Bundan sonra İslam ve Arap ülkelerinin Rus dış politikasındaki önemi her fırsatta dile getirildi (Kaczmarek, 2011:2).

Putin, hedeflediği politikalara ulaşmak için 2003-2008 arasında Orta Doğu ülkelerine yönelik birçok resmi ziyaret gerçekleştirdi. Bunlar arasında Mısır, Cezayir, Ürdün, İran ve bazı Körfez ülkeleri yer almaktadır. Putin yönetimi, Sovyetler Birliği döneminde işbirliği yapılan ülkeler yanında diğer bölge ülkeleriyle de yakın temas içerisine girmiştir. Bu kapsamda 2007'de Suudi Arabistan, Katar ve BAE'ni ziyaret ederek ikili ilişkilerin geliştirilmesi ve işbirliğinin genişletilmesi konusunda temaslarda bulundu (Lo, 2020). Diğer taraftan Rusya, 2011 yılında Arap Baharı sürecindeki gelişmeler üzerine özellikle Suriye konusunda bölgede Amerika'ya en büyük rakip haline geldi. Bölge ülkelerinin içişlerine karışmama prensibini her fırsatta deklare edip çıkarlarını arttırmaya yönelik politikalar izleyerek hem uluslararası arenada hem de bölgede etkin bir güç olmaya çalıştı.

Rusya, Arap Baharı kapsamındaki olayların hızla yayıldığı dönemde, bölgesel sorunların olabildiğince geniş kapsamlı ve bölgesel güçlerin önderliğinde çözülmesi için öneriler sundu. Diplomatik temaslarını arttırarak Arap Baharı olaylarının yaşandığı ülkelerde taraflar ile diplomatik ilişki kurdu. Ana amaç ülkelerin doğrudan içişlerine karışmayarak, kendi çıkarını maksimize etmeye çalışmaktı ki bu amaç hedef ülkeler için de son derece kabule şayan idi. Mısır, Suriye, Yemen, Irak ve Lübnan gibi ülkelerde çok taraflı bir diplomasi yürüttü.

Putin yönetimi, işaret edildiği gibi Sovyet Rusya'dan farklı olarak Körfez ülkeleriyle ikili ilişkileri geliştirmeye yönelik yoğun politikalar izlemiştir. Bu bağlamda Körfez sermayesini Rusya'ya çekerek, ülkesinde yatırım yapılmasını sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca, ABD politikalarına karşı Körfez'deki monarşi yönetimleri içinde Rusya, bir denge unsuru olarak öne çıkmayı başarmıştır. Rusya-Körfez İşbirliği Konseyi Stratejik Diyalog mekanizması kurularak, Basra Körfezi'nde nüfuzunu genişletmeye yönelik politikalar izledi. Bu kapsamda 2013 yılında, üst düzey temsilcilerin siyasi, ekonomik ve kültürel işbirliğinin

¹ Örgütün Önceki Adı, İslam Konferansı Teşkilatı(İKT) idi, 2010 yılında İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) olarak değiştirilmiştir.

geliştirilmesine yönelik ilişkileri tartışabilecekleri Arap-Rus İşbirliği Forumu kuruldu (Shumilin, 2016:15-18). Böylece, iki tarafın da üst düzey yetkilileri belirli aralıklarla toplanarak, ilişkilerin geliştirilmesine yönelik planlamalar yapması hedeflendi.

Rusya'nın Orta Doğu kapsamındaki ilişkilerinin geliştirilmesinde şüphesiz Batıyla yaşadığı sorunların da etkisi bulunmaktadır. Özellikle Ukrayna'daki gelişmelerle birlikte Batılı ülkeler tarafından kendisine karşı yürütülen izolasyon ve ambargo uygulaması bu bakımdan önemlidir. Diğer taraftan Rusya'da bulunan Müslüman azınlıkları kontrol altına alma ve İslam ülkelerinden bu yönde gelebilecek tepkileri engellemek için İİT ve Arap Birliği gibi kuruluşlara gözlemci üye olarak, olası tepkileri asgari düzeye indirmek amaçlanmıştır. Ayrıca, İsrail-Hamas ilişkilerinde taraf tutmayarak, her iki tarafla da iletişim halinde kalmıştır (Trenin, 2017). Bu kapsamda Rusya, uyguladığı politikalar ile İsrail ve Araplar arasında dengeleyici unsur olarak öne çıkmayı hedeflemiştir. Putin'in uyguladığı bu politikalar esasında ABD ve AB ülkelerine de bir mesaj taşımaktadır. Böylece bölgeyi ABD'ye terk etmeyerek, hegemonik gücünü göstermek istemektedir. Sonuç olarak uluslararası sistemde etkin bir güç olarak yerini almaya çalışmaktadır.

1990'larda dağılma sorunlarıyla uğraşan Rusya Federasyonu'nun uluslararası arenadaki etkin aktörlük iddiası, öncelikle 2008 Gürcistan müdahalesiyle başlamıştır. Putin'in başkanlığından itibaren BM Güvenlik Konseyi'nin daimî üyeliği, ABD veya Batı tepkisi kaygısı olmaksızın daha etkin bir şekilde kullanılmış, Rusya'nın nükleer güç olduğu hatırlatılmıştır. Daha sonra her fırsatta Rusya'nın yeni nükleer silah ve teknoloji çalışmalarındaki gelişmeler, mevcut silahların yeni versiyonları denemeleri kapsamında meydan okuyan mesajlar verilmiştir (Herken, 2019). Gürcistan müdahalesinden sonra ise Rusya'nın bir anlamda süper güç olma yolundaki ilerleyişi, 2014 Ukrayna olaylarına müdahale ve Kırımın ilhakı ile 2015'ten itibaren Suriye'ye yerleşmesinde devam etmiştir.

Putin iktidarıyla, iç sorunları önemli ölçüde çözen Moskova yönetimi, 11 Eylül şartlarını stratejik avantaja dönüştürerek iç ve yakın çevredeki gücünü tahkim etmiştir. 2008 Gürcistan ve 2014 Ukrayna müdahalesinden sonra birçok zeminde Çin ile de işbirliği yaparak Suriye'deki nüfuzunu güçlendirmesi, bu bağlamda müttefik ilişkilerini sağlamlaştırdığı Şam rejiminin ayakta durmasını sağlaması, uluslararası sistemdeki ABD hegemonyasına meydan okumasıyla sonuçlanmıştır. Bu süreçte Rusya'nın jeopolitik avantajlarını da kullanarak nüfuz alanını genişletmesi ve derinleşmesi, Realist büyük güç politikasının yeniden gündeme gelmesi olarak değerlendirilmektedir (Ekşi, 2017:118-120). Böylece Orta Doğu bölgesel sistemi yeni bir döneme girerken, Suriye merkezli gelişmeler, uluslararası sistemin de tek kutuplu sistemden bir anlamda iki veya çok kutuplu sisteme evrilme sürecine girmesine yol açmıştır. Bu anlamda uluslararası şartlar, Orta Doğu'nun sosyal, siyasal ve ekonomik olarak yeniden dizaynını zorunlu kılarken aslında Orta Doğu'daki gelişmeler de uluslararası sistemin dönüşümüne temel teşkil etmiştir.

Arap Baharı Sonrası Rusya'nın Orta Doğu'da Etkinlik Kurma Stratejisi

Rusya, Arap Baharının ilk evrelerinde sessiz kalarak olayların arkasındaki gerçek saikleri çözmeye ve gelişmelerin nereye varacağını anlamaya çalıştı. Demokratik olmayan yönetimlere karşı halk hareketleri başarı kazandıkça bunun Rusya veya Rusya'nın müttefiki durumundaki ülkelere de sıçrayacağı endişesi bulunmaktaydı. Bu bağlamda ülkelerin iç işlerine karışmama prensibiyle kenarda beklerken gerekli hazırlıkları yaptı ve uygun ortamı bekledi.

Moskova yönetiminin bir sonraki aşamada müdahaleleri ve bu süreçte işbirliği kurarak nüfuz alanı kurduğu ülkelere önde gelenleri aşağıda özetlenmektedir. Avrasyacı stratejilerin Orta Doğu ve Afrika'ya uzanan boyutu kapsamında birçok ülke ile benzer ilişkiler kurulmuş, bir şekilde o ülkenin iç ve dış politikasında dikkate alınması gereken aktör haline gelmiştir.

Diğer taraftan başta Suriye olmak üzere ilgili her ülke ile kurulan ve ilerleyen ilişkilerin 2020 itibariyle ulaştığı aşama, farklı boyutlarıyla müstakil tez konuları olmaya adaydır. Esasen şimdiden bu ilişkiler kapsamında birçok çalışmalar yapılmıştır. Aşağıda ise seçilen ülkelerle kurulan ilişkilerin, Rusya'nın bölgesel ve küresel etkinliğini anlama açısından analiz edilmektedir.

Suriye Politikası

Moskova'nın Suriyeli muhaliflere karşı doğrudan sahada yer alması ve Esad rejimine desteğini ortaya koyması, isyanların tırmandığı Arap monarşilerinde koltuklarını kaybetmekten korkan yönetimler için umut verici bir aktör haline getirmiştir. Rusya'nın Suriye'de Şam rejimi yanlısı izlediği askeri politikalar bazı Arap ülkeleriyle ilişkilerini olumlu etkilediyse de başta Suriyeli muhalifler ve mülteciler olmak üzere monarşilere karşı olan kitlelerin olumsuz tepkisine yol açtı. Bununla beraber Arap monarşileri açısından Rusya, söz konusu politikaları sayesinde güvenilir bir ortak haline gelirken aynı zamanda bölgeye daha fazla etkin bir şekilde yerleşmiş oldu, nüfuz alanını genişletti. Bu nedenle ABD'nin izlediği politikalar karşısında ikilem içerisinde olan Suudi Arabistan ve bazı Körfez ülkeleri, Rusya'ya yaklaştı.

Rusya'nın Suriye'deki askeri taktikleri, kendisinden ümit kesilen Esad rejimini çöküşten kurtarmıştır. Belirtmek gerekir ki bu süreçte İran'ın da gittikçe etkinlik kazanması, Putin yönetimi açısından artı değer taşımaktadır. Diğer taraftan Rusya'nın Suriye'deki başarısı, Irak, Libya, Yemen gibi ülkelerde de etkisini genişletmiştir. Libya'da BM'nin tanıdığı Milli Mutabakat Hükümeti yerine General Hafter'i doğrudan desteklemesi, bir şekilde bu bölgede de var olma, etki alanını genişletme stratejisinin parçasıdır. Bu politika çoğunluğu Hafter yanlısı diğer Arap devletleri tarafından da memnuniyetle karşılanmış, bu anlamda temel strateji istikametinde duruş ortaya çıkmıştır. Başta Suriye'deki olmak üzere 2015 itibariyle Putin'in Orta Doğu politikası dönüşüm geçirecek proaktif bir stratejiye dönüşmüştür. Farklı ülkelere karşı aynı temel strateji etrafındaki politikaların somut başarısı, Suriye sorununun çözümü konusunda Rusya ve Esad'ın öne sürdüğü şartların önemli ölçüde uygulama alanına geçmesi sürecinde şekillenmiştir (Wormuth, 2019).

Rusya, 2011 yılında başlayan Arap Baharından sonra proaktif bir dış politika izleyerek, bir bakıma Soğuk Savaş döneminde olduğu gibi Orta Doğu da yeniden nüfuz kurmaya çalıştı. Şüphesiz Rusya'ya bu alanı açan öncelikle Suriye konusunda izlenen politikalarlardır. Bununla beraber 2020 şartlarında etkinlik alanının Suriye ile sınırlı kalmadığı görülmektedir. Suriye politikasının diğer önemli bileşeni ise Rusya'nın genel olarak İslam dünyasında önde gelen müttefiki İran'dır. Suriye rejimi yıkıldığı takdirde İran'ın birçok bakımdan zor durumda kalacağı dikkate alınarak Moskova yönetimini aynı zamanda İran gerçeğinden dolayı Şam rejimini desteklemek zorunda bırakmıştır. Öte yandan İran ve Türkiye ile birlikte yürütülmüş olan Astana süreci de bu açıdan daha anlamlı hale gelmektedir (Yalçınkaya, Heyle, 2019:137).

Rusya'nın Suriye'de başarılı olması ve diğer ülkeler üzerinde nüfuzunu genişlemesinde diğer Batılı ülkeler yanında ABD'nin de etkisi söz konusudur. Başta AB olmak üzere genel olarak Batılı ülkelerin Orta Doğu'ya yönelik politikalarının belirsiz ve etkisiz olması, bölgenin Rusya'nın nüfuz alanı içerisine girmesine neden olmuştur. Sonuç olarak Rusya elde ettiği başarıları, ekonomik olduğu kadar siyasal olarak da kazanca çevirmeye çalışmıştır (Çalışkan, 2020). Bu çerçevede Suriye üzerinde denediği birçok yeni silahlarını Orta Doğu ülkelerine kolaylıkla pazarlayabilmiştir. Arap ülkeleriyle petrol, doğalgaz, alt yapı, sanayi tesisleri ile nükleer enerji santrallerinin yapılması gibi önemli projelerin hayata geçirilmesi konusunda imzalar atılmıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin yarım asra yakın devam eden nükleer enerji santralının nihayet Rusya tarafından gerçekleştirilmesi

veya yıllarca süren müzakerelerden sonra füze savunma sisteminin Rusya'ya ihale edilmesini hatırlamak gerekmektedir. NATO üyesi olan Türkiye'nin bu ölçüde Rusya'ya yaklaşması, Rusya'nın Türkiye'de önemli yatırımlara imza atmasının birçok Orta Doğu ülkesinde, özellikle 2010'larla birlikte benzerlerini görmek mümkündür.

Genel olarak Rusya'nın Orta Doğu bölgesinde izlediği stratejilere bakıldığında bölgedeki her devletle temas kurabildiği dikkat çekmektedir. İdeoloji, rejim veya ittifak bağlantılarının dikkate alınmadığı bu esnek politika, Putin yönetiminin belirli bir başarı gerekçesi olarak görülebilir. Orta Doğu'nun mevcut gerçekleri göz önüne alındığında, Rusya'nın bölgedeki oyuncular arasında dengeleme ve iletişim mekanizmasını etkili bir şekilde kullanabilme kapasitesine sahip olduğu görülmektedir. Burada Putin yönetimini etkili, bir dereceye kadar başarılı kılan diğer bir sebep ise bölge ülkelerinin başta ABD olmak üzere Batıdan istediği desteği bulamamasıdır. Bunun yanında Rusya'nın Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) daimi üyeliği nedeniyle veto hakkına sahip olması, Orta Doğu ülkeleri için önemli bir işbirliği sebebi oluşturmaktadır ki bu durum bir dereceye kadar Çin için de geçerlidir. Arap Baharının başında BMGK'nde Libya'ya müdahale konusunda bir anlamda "oyuna getirilmiş" olduğunu ileri sürerek daha sonraki oylamalarda Batı karşıtı duruşları Orta Doğu ülkelerine güven vermiştir. Örneğin, Suriye'ye müdahale konusunda birçok tasarıyı veto ederek Esad'ın iktidarda kalmasını sağlarken diğer monarşiler açısından da güvenilir, iş birliği yapılabilir ortak haline açmıştır.

Putin yönetiminin Orta Doğu'da etkili olmasının bir diğer nedeni ise Sovyetlerin yaptığı ideolojik söylemleri ön plana çıkartma yanlısına düşmemesidir. Moskova yönetimi, bölgeyle genellikle askeri silah satışı ve doğal kaynaklar üzerinden açılım yapmaktadır. Bu konuda da herhangi bir ideolojik yaklaşım sergilememektedir (Kozhonov, 2018). Belirtmek gerekir ki ideoloji temelli politikanın Sovyetlerin yıkılmasında etkenlerden biri olduğu, Rusya'nın yeniden süper güç olması için ideoloji yerine jeopolitik gerçekleri ön plana çıkartan, uzlaşmaya dayanan, siyasal hassasiyetleri dikkate alan Avrasyacı stratejiyi benimsemesi gerektiği, başta Dugin olmak üzere Avrasyacıların temel yaklaşımıdır (Dugin, 2005:358). Putin de Avrasyacılık kapsamındaki stratejisini önemli ölçüde Orta Doğu'da da uygulamıştır.

Suudi Arabistan ile İlişkiler

Rusya'nın Orta Doğu'da Sovyet döneminde olduğu gibi 2010'larla birlikte öncelikle Suriye üzerinden nüfuz alanını güçlendirdiğine işaret edildi. Bunun yanında Suudi Arabistan ile de yakınlaşma politikası izlenmiştir. Putin'in Suudi Arabistan'ın veliyet prensi Muhammed bin Selman ile olan kişisel yakınlığı, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinde kolaylık sağlamıştır. Belirtmek gerekir ki Soğuk Savaş döneminde birçok nedenden dolayı iki ülke ilişkileri pek gelişmemiştir. Çünkü iki ülkede izlenen ideolojik yaklaşımlar farklı olup mesela Afganistan savaşında da Sovyetlerin karşısında ABD desteği ile önemli ölçüde Suudi Arabistan'ın yönlendirdiği gruplar bulunmakta idi. Sovyetler komünizmi bölgeye getirmek isterken Suudi Arabistan, Vahhabilik üzerinden selefi düşünceleri yaymak istemekteydi. Ayrıca, Suudi Arabistan, Batılı ittifak sistemi içerisindeydi. Bu yüzden Soğuk Savaş döneminde iki ülkenin diplomatik temsilcileri bile yoktu (Mirzaliyeva, 2017:2-4).

Suudi yönetiminin, Sovyetlerin Afganistan'ı işgaline karşı doğrudan Afgan mücahitleri desteklemesi ve onları finanse etmesi, iki ülke arasındaki rekabeti göstermektedir. Sovyetlerin Afganistan savaşında yenilmesinin arkasında ABD'nin desteklediği ve CIA'nın silah-egitim desteği sağladığı mücahitler ve bunların finansını karşılayan Suudi yönetiminin etkisi vardır.

Ayrıca, Suudi Arabistan'ın ve Rusya'nın petrol üretimi yapan iki önemli devlet olmasından dolayı, uluslararası enerji piyasasını yönlendirmede doğal olarak bu iki güç

rekabet halindedirler. Bununla beraber günümüzde her ne kadar iki ülke arasında anlaşmazlık noktaları olsa da aralarındaki işbirliği de gelişmektedir. Özellikle Körfez ülkeleriyle Suudi Arabistan'ın Batılı ülkelere satın alamadıkları silahları ve nükleer teknolojiyi, Rusya'dan kolaylıkla temin edebilmektedirler. Diğer taraftan Suudiler için, Rusya ile ilişkiler dış politikada ABD'ne aşırı bağımlılıktan kurtulmanın, bir anlamda alternatif ittifaklarla daha özgür politikalar izlemenin gereği olarak değerlendirilmektedir (Trenin, 2017).

Putin'in Avrasyacı stratejiyi benimsediği halde, gerektiğinde Avrasyacılığı da aşan esnek politikaları uygulayabildiği ilginç örneklerden biri de Suudi Arabistan'dır. Çünkü Dugin'e göre Suudi Arabistan Atlantikçilerin -bir dönem İngiltere'nin, günümüzde ABD'nin- birçok açıdan merkez üssüdür. Bundan dolayı güney vektörü olarak İran karşısında en uygunsuz ülke durumundadır. Bu kapsamda Suudi Arabistan ile işbirliği yapılamayacağı her fırsatta dile getirilir. Hatta ABD stratejileri lehine eski Sovyet coğrafyasında Vehhabiliği yayma görüntüsü altındaki faaliyetleri olabildiğince engellenmelidir (Dugin, 2005:75). Dugin'in birçok önerisini uygulama alanına koyan Putin, Suudi Arabistan konusunda işbirliğini tercih ederek bu önemli ülkenin bütünüyle ABD'ye bağımlı kalmasını önlemeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda Avrasyacı öncelikler, gerektiğinde reelpolitığe feda edilebilmektedir.

Mısır ile Yakınlaşma

1950'lerin ortalarından 1972'ye kadar Mısır, Orta Doğu'daki Sovyet jeopolitik yapısının temelini oluşturuyordu. Cemal Abdülnasır liderliğindeki Arap Sosyalizmi, Mısır'ı Sovyetlerin Arap dünyasındaki ideolojik ve siyasi kalesi durumuna getirmişti. Fakat Enver Sedat döneminde Sovyet askeri uzmanlarının 1972 yılında ülkeden çıkartılmasından sonra iki ülke arasındaki ilişkiler zayıflamıştır. Mısır'ın İsrail ile ABD Başkanının gözetiminde 1978 Camp David Sözleşmesini imzalaması, gittikçe daha yoğun olarak Amerikan eksenli politikalar izlemesi, Sovyetlerin Orta Doğu'daki en önemli müttefikini kaybetmesine neden oldu.

2011 Arap Baharı sonrası Mısır'da iktidarın değişmesi ve Müslüman Kardeşler üyesi Muhammed Mursi'nin iktidarında iki ülke arasında ilişkiler normalleşmeye başladı. Fakat, General el-Sisi'nin Mursi'yi darbe ile düşürmesi ve iktidarı ele almasından sonra Rusya-Mısır ilişkileri hızla gelişmeye başladı. Putin, Mısır'ın darbeci liderini Arap dünyasına istikrar getirecek potansiyel aday olarak görüyordu. Ayrıca Sisi'nin darbe sürecine, BAE ve Suudi Arabistan'ın sağladığı finansal destek yanında Rusya'dan büyük miktarda silah alımlarının da önemli katkısı oldu. Geçen süre zarfında iki ülke arasında silah sanayiinde ilişkiler hızla gelişme göstermiştir. Ekim 2015'te Rus yolcu uçağının Sina üzerinde iken bombalanmasına ve 224 kişinin ölümüne yol açan Şarm El-Şeyh havaalanındaki zayıf güvenlik tedbirleri bile ilişkilerin soğumasına yol açmadı (BBC, 2015).

2020 itibariyle Mısır-Rusya ilişkileri gelişmeye devam etmektedir. Rusya, Mısır'dan deniz üssü elde etmeye yönelik çalışmalarını ilerletmiştir. Böylece Suriye'den sonra Mısır'a da yerleşecek olan Rusya, Akdeniz bölgesinde egemen güç olma hedefine daha da yaklaşacaktır. Bunun yanında enerji geçiş yollarını ve kaynaklarını kontrol etme yönünde çalışmalar da yapmaktadır (Sladden, Wasser, Connable, Clement, 2017).

Mısır ile ilişkilerin aynı zamanda Rusya'nın Libya politikası ayağı da söz konusudur. Rusya, Libya'daki Milli Mutabakat Hükümeti'ne karşı hareket eden General Hafter'e silah ve uzman ile özel kuvvetler (Wagner) desteği vermektedir. Mısır yönetiminin de Hafter'in yanında yer alması, Rusya'nın Mısır politikası açısından dikkate alınması gereken önemi haizdir.

Irak Politikası

Irak-Rusya ilişkileri tarihinde de iki ülkenin Sovyet döneminde yakın işbirliği içerisinde olduğu önemli bir gerçektir. Sovyet Rusya özellikle Irak-İran savaşında her iki tarafa silah satarak çıkarını üst düzeye ulaştırmayı başarmıştır. Saddam Hüseyin'in iktidarı döneminde Rusya, Irak'ın en önemli silah satıcısı idi. Silah satımıyla beraber, teknik ve uzman eleman, askeri eğitim, istihbarat işbirliği alanındaki ilişkiler de ilerlemiştir.

2003 yılında Irak'ın ABD tarafından işgalinden sonra oluşturulan yeni Irak yönetimi, Rusya ile ilişkileri geliştirmeye yönelik adımlar attı. Bununla beraber Putin'in ilk yıllarında izlediği Batıyla yakınlaşma politikası nedeniyle Irak-Rusya ilişkileri pek gelişmedi. Burada öne çıkan bir diğer husus ise Rusya'nın Irak'ın petrol ve doğalgaz ihraç etmesini engellemek için BMGK'nin çıkarttığı Irak'a yönelik ambargoların uzatılmasını desteklemesidir. Böylece, enerji piyasasında önemli bir oyuncunun devre dışı kalması ile Rusya'nın enerji piyasalarını kontrol etmesi daha kolaylaşmıştı.

Rusya'nın Arap Baharı sonrası Orta Doğu'ya ilgisinin artmasından sonra Putin'in benimsediği proaktif politikalar içerisinde Irak da yer almaktadır. Moskova yönetimi, silah, enerji gibi alanlarda Irak'ta doğrudan yatırım yaparak kazancını arttırmaya çalışmaktadır. Ayrıca, Irak'ta bölünmüş toplum üyelerini kolay bir şekilde kullanabilmektedir. Bu bağlamda Irak Kürt yönetimi ve diğer Şii unsurlar ile yakın ilişki içerisinde (Salem, 2013:7-9).

2018'de Putin bir konuşmasında Modern Rus tarihini değiştirme şansının olması durumunda Sovyetler Birliği'nin çöküşünü tersine çevirmek istediğini ifade etmiştir. Bu bağlamda, Sovyet döneminde olduğu gibi Rusya, Irak'taki Rus nüfuzunu yeniden kurmak istemektedir. Rusya, Irak'ta ABD'ye karşı bir denge olarak İran'la pragmatik bir ittifakı desteklemekte ve Irak'ın daha küçük devletlere bölünmesine karşı çıkmaktadır. Dolayısıyla Rusya, Irak makamlarının ülkenin egemenliğini ve toprak bütünlüğünü yeniden tesis etmeye yönelik politikalara destek vermektedir. Ayrıca Rusya, Irak'ta NATO, Avrupa Birliği ve ABD'nin genişlemesi karşısında güç dengesini yeniden tesis etmeye çalışmaktadır (Bonesh, 2022).

İsrail ile Denge Politikası

Orta Doğu coğrafyasında İsrail-Rusya ilişkileri ve iş birliğinin son derece önemli ve ilginç boyutları bulunmaktadır. Putin döneminde iki ülke arasındaki ticari ve diğer ilişkiler derinleşerek bölgedeki gelişmeleri etkilemektedir. Öte yandan İsrail ile olan ilişkiler, Rusya'nın Suriye üzerindeki politikasını da şekillendirmektedir. Rusya, İsrail'e yönelik İran tehdidini ciddiye alarak en azından öyle görünerek bu konuda İsrail'e alan açmaktadır.

İsrail'in nüfusunun önemli bir kısmının Rusya'dan giden Yahudilerin oluşturduğunu ve halkın yaklaşık beşte birinin Rusça konuşanlardan oluştuğu göz önüne alındığında iki ülke arasındaki ilişkilerin daha derin olduğunu belirtebiliriz. İran, kısmen Hamas ve Hizbullah gibi reel politik boyutu olan alanlarda Rusya-İsrail arasında denge temelli politikalar söz konusudur. Rusya, her platformda Orta Doğu bölgesinde İsrail'in güvenlik tehdidi endişelerini dikkate almaktadır. Bu kapsamda İran'a yönelik silah satışında üst düzey teknolojik silahların satışını geciktirmekte ya da önemli bilgileri İsrail ile paylaşmaktadır. İsrail'in Suriye'deki İran, Hizbullah ve Esad rejimi unsurlarına kolay bir şekilde hava saldırısı düzenlemesinde Rusya'nın izlediği politikanın etkisi bulunmaktadır (Çiçekçi, 2018).

Rusya'nın Suriye ve Irak'ta nüfuzunu güçlendirmesi sürecinin başta İsrail ve ABD olmak üzere Batı ile ilişkiler açısından diplomatik gerekçesi de önemlidir. Terörle mücadele. Arap Baharı sürecinde Irak ve Suriye'de belirli bir kontrol bölgesi oluşturan, Irak'taki ABD silahlarını ele geçirerek bölge bazında etkili bir ordu kuran IŞİD, katliam, tecavüz, sivil halka saldırı, kafa kesme ile sembolleşen cinayetleri, bölgenin enerji kaynaklarını kullanma gibi

faaliyetleriyle sadece bölge ülkeleri açısından değil 2014'ten itibaren uluslararası toplumun son derece önemli bir ortak sorunu ve gündem maddesi haline gelmiştir. IŞİD'in Batılı istihbarat örgütlerinin ortak projesi olduğu iddiaları ayrı bir konu olduğu halde başta ABD olmak üzere birçok ülkenin, IŞİD ile mücadele gerekçesiyle bölgeye müdahale ettiği veya yerleştiği önemli bir gerçektir. Rusya'nın aynı yıllarda bu coğrafyada daha güçlü bir şekilde etkinlik kurmasının öncelikli gerekçesinin de IŞİD ile mücadele olduğu her fırsatta dile getirilmiştir. Öte yandan Rusya açısından genel olarak Orta Doğu ve İslam ülkeleri politikalarında olduğu gibi DAEŞ ile mücadelesinin de Çeçen ayrılıkçıların yeni zemin bulmasını önleme boyutu bulunmaktadır (Shlapentokh, 2015).

Sonuç ve Öneriler

Özellikle 2010'lar boyunca Rusya'nın Orta Doğu politikasına bakıldığında, mevcut durumun Rusya'ya büyük bir alan açtığı görülmektedir. Bu dönemdeki gelişmelerin ana eksenini olan Arap Baharı kapsamındaki olaylar, çatışmalar, yönetim değişiklikler, IŞİD'in yükselişi, eylemleri ve uluslararası sorun haline gelmesi; Suriye, Yemen ve Libya'daki iç savaşlar, bölünmüşlük, merkezi yönetim sorunları; İran ile nükleer anlaşma ve Trump yönetiminin mutabakattan çekilmesi gibi örnekler, Rusya için Orta Doğu'da yeni fırsat zeminleri oluşturmuştur. Özellikle de Suriye'deki askeri faaliyetleri ve kazanımları bölgesel etkinliğini büyük ölçüde arttırmıştır.

Fakat bu durum birçok tartışmalı konuyu da beraberinde getirmiştir. Rusya'nın insan haklarını dikkate almadan yerleşim yerlerini bombalaması, çocuk ve kadınlara yönelik şiddet eylemlerinde Esad rejimine destek vermesi gibi ihlalleri görmezden gelmesi, yeni sorunların kaynağını oluşturmaktadır. Rusya'nın insan hakları konusundaki kayıtsızlığı her ne kadar Orta Doğu'daki monarşi rejimleri açısından sorun teşkil etmese de uluslararası kamuoyu nezdinde olduğu gibi Orta Doğu halkları nezdinde de büyük tepki toplamıştır.

Putin'in birçok kez açıkladığı gibi Suriye'nin Rus silah sistemleri için deneme alanı olarak kullanılması, zihinlerde olumsuz etki bırakmıştır. Bu bağlamda Rus savunma planı doktrini, acımasız olarak başta Suriye ve Libya olmak üzere Orta Doğu coğrafyasında 2020 itibarıyla kullanılmaktadır. Moskova yönetiminin benimsediği bu riskli stratejiler uluslararası hukuk açısından suç teşkil etse de BMGK üyesi olmasının ayrıcalıklarına Rusya bu süreçte oldukça fazla güvenmektedir. Buna karşın Moskova yönetimi açısından, gerek Orta Doğu'da rekabet halinde olduğu güçlerin gerekse insan hakları ve insancıl hukuku ön planda tutan devletlerin bir şekilde yaptırım veya baskı politikaları sıkıntı kaynağı olmaya devam edecektir.

Putin'in başkanlığıyla Rusya'nın Orta Doğu'ya etkili bir şekilde dönmesinde ABD ve AB ile yaşanan gerginliklerin etkisi büyüktür. Sovyetlerin dağılmasından sonra Rusya'nın Orta Doğu politikası oldukça etkisiz ve pasif hale gelmişken özellikle 2011'den sonra etkili ve proaktif yayılmacı anlayışı ön planda tutan politikalar uygulama alanına geçmiştir. Batı ile derinleşen çıkar çatışması, Kırım'ın işgali ve arkasından gelen yaptırımlar da Rusya'nın Orta Doğu'daki faaliyetlerinin yoğunlaştırmasına neden oldu. Orta Doğu'daki monarşilerle iyi ilişkilerin sürdürülmesi Moskova'nın uluslararası izolasyonu etkisiz hale getirmesine yardım etti ve Batı ülkelerinin Rusya'ya uyguladıkları yaptırımların etkilerini kısmen telafi etti. Rusya, Orta Doğu ülkeleriyle ve başta İslam İşbirliği Teşkilatı olmak üzere diğer ilgili örgütlerle ilişkilerini geliştirme yoluna giderek, Batılı ülkeler tarafından gelen baskı ve yaptırımlara bu ülkelerin de katılmasına engel olmaya çalıştı. Fakat, Rusya'nın Orta Doğu'da bu kadar etkili olmasına neden olan durumu tamamen Batıyla yaşanan gerilimlere bağlamak hatalı bir yaklaşım olabilir. Putin'in kişiliği ve izlediği politikaları ile Rusların yeniden süper güç olma idealinin de, bu politikaların uygulanmasında ve benimsenmesinde dikkate alınması gerekmektedir.

Rusya'nın Orta Doğu ülkeleriyle olan siyasi ilişkilerinin yanında ekonomik ilişkileri de önemli bir yer tutmaktadır. Bu kapsamda Suudi Arabistan, Irak, Suriye ve Körfez ülkeleriyle doğal kaynaklar, silah satışı, sanayi ve alt yapı gibi birçok alanda ekonomik işbirliğine gidilmiştir. Rusya ekonomisi üzerindeki yaptırımların zararını kısmen telafi eden, gelir kaynaklarını güvence altına alan ve enerji şirketlerinin çıkarlarını ve farklı pazarlardaki paylarını koruyan ekonomik hedefler doğrultusunda 2010'larla birlikte yeni Orta Doğu politikaları geliştirilmiştir.

Batılı ülkelerin Orta Doğu coğrafyasında Rusya'nın nüfuzunun artmasına yönelik herhangi bir engelleyici ortak politikasının olmaması Rusya'nın işini kolaylaştırmaktadır. Bu bağlamda Rusya, farklı bölgesel oyuncular arasında bir denge unsuru olarak görülmektedir. Suriye'deki etkisi, İran'la yakınlaşma, Mısır'la ilişkilerin güçlendirilmesi ve İsrail ve Körfez İşbirliği Konseyi ile diyalogun geliştirilmesi, Rusya'yı olabildiğinden daha etkin pozisyona getirmiştir. Jeopolitik açıdan parlak dönemlerinden birisini yaşayan Rusya, etki ve nüfuz alanını her geçen gün genişletmektedir. Suriye üzerinden girdiği Orta Doğu coğrafyasına Libya, Irak, Yemen gibi bölgenin diğer sorunlu ülkeleriyle de ikili ilişkilerini geliştirmeye devam etmektedir. Sıcak denizlere inme hedefini Rusya'nın devlet politikası haline getiren Çar I. Petro'nun amacına 2020 itibarıyla daha fazla yaklaşılmıştır. Putin'in benimsediği strateji ile AB ve ABD ile yaşanan gerilimler, Orta Doğu bölgesinde Rusya'ya alan açmıştır.

Putin'in Kafkasya ve Orta Asya başta olmak üzere eski Sovyet coğrafyasında yeniden etkinlik kurmasının kavramsal temelinde Avrasyacılık veya jeopolitik faktörlerin ön planda tutulması önem arz etmektedir. Bu bağlamda Sovyet döneminin ideolojik temelli politikaların başarısızlığı tecrübesi dikkate alınmıştır. Orta Doğu politikalarında da Rus Avrasyacılığının güney eksenini veya Avrasyacılığın bir anlamda Orta Doğu ve Afrika bileşenlerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Bütün bu unsurların bileşkesi olarak Orta Doğu'da Realist büyük güç politikalarının uygulama alanına geçtiği söylenebilir.

Kaynakça

- Antonenko, O. (2001). Russia's military involvement in the Middle East. *Middle East Review of International Affairs Journal*, Vol. 5, No. 1, 2001. 27-48.
- Armaoğlu, F. (2019). *Türk Dış Politikası Tarihi*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Aslan, N. (2019). Şanghay İşbirliği Örgütü: İç İhtilaflar ve Türkiye'nin Olası Konumu. *Avrasya Stratejileri*, ed: A. Yalçınkaya, D. Tuğlu. Ankara: Astana Yayınları, 261-304.
- BBC, (2015). Mısır'da düşen Rus yolcu uçağından 'kurtulan yok' https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/10/151031_misir_rus_ucak
- Bonesh, F., R. (2022). Russia's goals and approach to Iraq, <https://www.bayancenter.org/en/2022/06/3338/>
- Çalışkan, B. (2019), 'Vladimir Putin'in Dış Politika Felsefesi'. *İnsamer Analiz*. https://insamer.com/tr/vladimir-putinin-dis-politika-felsefesi_2192.html (Erişim: 08.06.2020)
- Çiçekçi, Ceyhan, 'İsrail-Rusya ilişkileri ve Türkiye için imkanlar', *Anadolu Ajansı* (2018). <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/israil-rusya-iliskileri-ve-turkiye-icin-imkanlar/1264069> (
- Dugin, A. (2005). *Rus Jeopolitiği, Avrasyacı Yaklaşım*. Tercüme: V. İmanov. İstanbul: Küre Yayınları.
- Ekşi, M. (2017). The Syrian crisis as a proxy war and the return of the realist great power politics', *Ankasam, Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*. Hybrid Warsare Special Issue, 1(2), 106-129.
- Ermağan, Y. (2015). Rusya'nın Orta Doğu politikaları. Putin'in Ülkesi: Yeni Yüzyıl Eşiğinde Rusya Federasyonu Analizi. Ed.: İ.K. Ülger. Ankara, Seçkin, 651-675.

- Freedman, R. (2001). 1990'larda Rusya-İran İlişkileri, çev. E.Banu Tepe, Avrasya Dosyası Rusya Özel Sayısı, 6:4, 356-374.
- Goldenberg İ.,- SMİTH J. (2017). U.S.-Russia competition in the Middle East is back'. Foreign Policy. <http://foreignpolicy.com/2017/03/07/u-s-russia-competition-in-the-middle-east-is-back/>
- Herken, G. (2019). Russia's mysterious 'new' nuclear weapons are not really new', <https://www.washingtonpost.com/outlook/2019/08/15/russias-mysterious-new-nuclear-weapons-arent-really-new/>
- Kaczmarek, M. (2017). Russia's Middle East after Arab revolution. Center for Eastern Studies, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/commentary_59.pdf
- Kara, Ö. (2019). Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü ile NATO'nun Karşılaştırılması. Avrasya Stratejileri, ed: A. Yalçınkaya, D. Tuğlu. Ankara: Astana Yayınları, 107-128.
- Katıtaş, G. (2019). Avrasya Ekonomik Birliği: Beklentiler ve Gerçekleşenler. Avrasya Stratejileri, ed: A. Yalçınkaya, D. Tuğlu. Ankara: Astana Yayınları, 47-82.
- Katz, M (2015). Conflicting aims, limited means: russia in the Middle East'. Norwegian Ministry of Foreign Affairs, Policy Brief. No. 201.
- Kozhanov, N. (2017). Russian policy across the middle east motivations and methods. Chatham House: The Royal Institute of International Affairs. <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2018-02-21-russian-policy-middle-east-kozhanov.pdf>
- Lo, B. (2018). Going legit? the foreign policy of Vladimir Putin. <https://www.lowyinstitute.org/publications/going-legit-foreign-policy-vladimir-putin>
- Mirzaliyeva, F. (2017). Putin dönemi rus dış politikası. İnsamer. Araştırma-43.
- Noll, A. (2007). Konferansa Rusya ve İran damgası <https://www.dw.com/tr/konferansta-rusya-ve-iran-damgas%C4%B1/a-2519771>
- Salem, P. (2015). Iraq's tangled foreign interests and relations. Carnegie Middle East Center. 2013.
- Shlapentokh, V (2015). Russia's approach to ISIL: The hidden benefit of evil'. <https://www.nato.int/docu/review/articles/2015/10/30/russias-approach-to-isil-the-hidden-benefit-of-evil/index.html>
- Shumilin, A. (2016). Russian's Diplomacy in the Middle East: Back to Geopolitics. IFRI, Russia Center.
- Sladden, J.- Wasser, B.- Connable, Ben-G. (2017). Russian Strategy in the Middle East. Rand Corporation.
- Suyundikov, S. (2017). Rusya silah yaptırımlarının gözden geçirilmesini istiyor. <https://21yyte.org/tr/fikir-tanki/rusya-silah-yaptirimlerinin-gozden-gecirilmesini-istiyor>
- Trenin, D. (2017). Russia in the middle east. Moscow's objectives, priorities and policy drivers. The Chicago Council on Global Affairs.
- Tuğlu, D. (2019). Avrasyacılığın Tarihsel Gelişimi. Avrasya Stratejileri, ed: A. Yalçınkaya, D. Tuğlu. Ankara: Astana Yayınları, 11-22.
- Üren, M. (2019). Orta Doğu'daki yeni jeopolitik ortamda Rusya'nın Suriye Politikası'. Avrasya İncelemeleri Dergisi, VII/II, 231-275.
- Wormuth, C. (2019). Russia and China in the Middle East: Implications for the United States in an ERA of Strategic Competitions, Rand Corporation.
- Yalçınkaya, A., Heyle, A. (2019). Rusya'nın Orta Doğu ve Kuzey Afrika politikası. Avrasya Stratejileri: İlişkiler, Örgütler, Politikalar. Ed.: A. Yalçınkaya, D. Tuğlu. Ankara: Astana Yayınları, 2019, s. 129-146.

Ankara Numune Hastanesi'nde Alman Bilim İnsanları ve Albert Eckstein*

German Scientists and Albert Eckstein at Ankara Numune Hospital

Zeynep YILDIZ ÖZLÜ**

Süleyman ÜNÜVAR***

Öz

Kurtuluş Savaşı tamamlandıktan sonra Mustafa Kemal Atatürk Türkiye'yi çağdaş medeniyetler seviyesine yükseltmek istemiştir. Toplumun ekonomik, kültürel ve sosyal alanda ilerleyebilmesinin ilk şartı ise sağlıklı bireylerin olmasıdır. Cumhuriyet kurulduktan sonra halka sağlık hizmeti vermek için eski Gureba Hastanesi Ankara Numune Hastanesi'ne dönüştürülmüştür. Ancak bu hastane için alanlarında uzman profesörlere ihtiyaç duyulmuştur. Anadolu uzun yıllar savaş halinde olduğu için nitelikli eleman sıkıntısı yaşanmıştır. Hükümet çözüm olarak Almanya'dan profesörleri Türkiye'ye davet etmiştir. Ankara Numune Hastanesi'nde Eduard Melchior, Alfred Marchionini, August Laqueur, Max Meyer, Ernst Magnus- Alsleben ve Albert Eckstein gibi önemli profesörler gelmiştir. Albert Eckstein, Ankara Numune Hastanesi'nde çocuk kliniğini kurmakla görevlendirilmiştir. Türk Pediatriisinin temelini atmıştır. Ülkedeki salgın hastalıkların ve çocuk ölümleri üzerine çalışmıştır. Eckstein, Türkiye'de kaldığı dönemlerde çocuk ölümleri büyük oranda azalmıştır. Anadolu'yu ve köylerini gezmiştir. Süt çocuğu ölümleri ve salgın hastalıklar hakkında incelemelerde bulunmuştur. Bu incelemelerini raporlaştırarak Sağlık Bakanlığına sunmuştur. Köylülere hastalıklarla mücadele yöntemlerini anlatmıştır. Türkiye'de önemli çocuk doktorlarının yetişmesini sağlamıştır. 1949 yılında Türkiye'den ayrılıp, Almanya geri dönmüş ve Hamburg Tıp Fakültesi Çocuk Kliniğinde göreve başlamıştır. Bu makale Ankara Numune Hastanesi'ne gelen Alman Bilim Adamlarının hem hastaneye hem de ülkenin sağlık politikasına katkıları anlatılmak istenmiştir. Özellikle çocuk doktoru Albert Eckstein'in Türkiye'deki çalışmaları, pediatri alanındaki başarıları dile getirilmiştir. Alman bilim insanların çalışmaları sayesinde önemli Türk doktorları yetişmiştir. Türk tıbbi çalışmalarından dolayı her zaman minnettar olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kelime bir Ankara Numune Hastanesi, Kelime iki Alman Bilim İnsanları, Kelime üç Albert Eckstein, Kelime dört Pediatri

Abstract

After the War of Independence was completed, Mustafa Kemal Atatürk wanted to raise Turkey to the level of modern civilizations. The first condition for the society to progress in the economic, cultural and social fields is to have healthy individuals. After the establishment of the Republic, the former Gureba Hospital was transformed into Ankara Numune Hospital to provide health services to the public. However, professors who are experts in their fields were needed for this hospital. Since Anatolia has been at war for many years, there has been a shortage of qualified personnel. The government invited professors from Germany to Turkey as a solution. Important professors such as Eduard Melchior, Alfred Marchionini, August Laqueur, Max Meyer, Ernst Magnus-Alsleben and Albert Eckstein came to Ankara Numune Hospital. Albert Eckstein was assigned to establish the pediatric clinic at Ankara Numune Hospital. He laid the foundation of Turkish Pediatrics. He worked on epidemic diseases and child deaths in the country. During Eckstein's stay in Turkey, child mortality has greatly decreased. He toured Anatolia and its villages. He made investigations about infant deaths and epidemic diseases. He reported these examinations and presented them to the Ministry of Health. He explained to the villagers the methods of combating diseases. He has enabled the training of important pediatricians in Turkey. He left Turkey in 1949, returned to Germany and started to work at the Hamburg Medical Faculty Pediatric Clinic. This article aims to explain the contributions of German Scientists who came to Ankara Numune Hospital to both the hospital and the country's health policy. Especially the studies of pediatrician Albert Eckstein in Turkey and his achievements in the field of pediatrics were mentioned. Thanks to the work of German scientists, important Turkish doctors have been trained. Turkish medicine has always been grateful for his work.

Keywords: Keyword a Ankara Numune Hospital, Keyword b German Scientists, Keyword c Albert Eckstein, Keyword e Pediatrics

* Bu makale "Yabancı Uzmanların Türkiye'nin Çalışma Hayatındaki Yeri ve Önemi (1930-1945)" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, zynpyldz27@outlook.com / ORCID: [0009-0003-6156-1928](https://orcid.org/0009-0003-6156-1928)

*** Dr. Öğrt. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, unuvar@gantep.edu.tr / ORCID: [0000-0003-0213-3483](https://orcid.org/0000-0003-0213-3483)

Extended Summary

The Republic of Turkey is a state built on the Ottoman Empire. The first aim of the state was to modernize and develop the old institutions left from the Ottoman Empire. In this target, the health of the society was prioritized first. Because a healthy society would catch up with the era by making important strides in the economic and cultural field. For this reason, Numune Hospital was opened in Ankara in 1924. After the establishment of the Republic, one of the biggest problems of the country has been qualified personnel who are experts in their fields. Because Anatolia has struggled with wars for many years, and this has caused many people to lose their lives, including qualified people. Professors were needed for Ankara Numune Hospital. Philipp Schwartz, President of the German Scientists Assistance Society abroad, was contacted to bring German scientists to Turkey. Minister of Health Refik Saydam requested that German Professors be brought to Ankara Numune Hospital. As a result of the interviews, German professors who will be the founders of many departments came to Ankara Numune Hospital. Incoming German doctors ensured the establishment of clinics in their own branches. They did Eduard Melchior: Director of the Department of Surgery, Alfred Marchionini: director of the dermatology clinic, August Laqueur: director of physical therapist, Max Meyer: head of the department of ear nose and throat, Ernst Magnus-Alsleben: head of internal medicine department, Albert Eckstein: Head of the pediatrics department. Thanks to these German professors, Ankara Numune Hospital has become the largest hospital in the country.

Among them was a doctor who touched the hearts of the Turkish people: Albert Eckstein. Born in 1891 in the city of Ulm. He graduated from the Freiburg/Breisgau Medical School in 1914. He participated in World War I as an officer. After the war Prof. He worked as an assistant at the Institute of Physiology alongside Kries. In 1925, he became an associate professor at the Düsseldorf Medical Academy, a professor in 1926, and an ordinary professor in 1932. He was a professor at the Pediatric Clinic at the Medical Academy of Düsseldorf. He was fired because of his Jewish descent. He came to Turkey in 1935 and was appointed as a professor to the Children's Department of Ankara Numune Hospital. Albert Eckstein made important studies on child health during his stay in Turkey. He visited Anatolia village by village, examining child deaths and epidemic diseases. He told the Turkish people about the methods of combating this epidemic disease. He reported his observations during these trips and presented them to the interested parties. He told the newspapers about his investigations. He explained the cases he encountered as an example to his students. He was a well-liked teacher by his students. He helped train important doctors such as İhsan Doğramacı, Bahtiyar Demirağ and Sabiha Cura. Thanks to his work, there has been a great reduction in diseases such as child mortality, noma, tuberculosis, malaria, trachoma. Albert Eckstein laid the foundation of Turkish pediatrics. His reputation became so widespread that the clinic continued to overflow with each passing day. Especially the Germans working in Turkey were showing the children of consulate employees to him. Eckstein loved Anatolia and its people very much. He traveled every inch of the country, from village to village, treating children. He toured Anatolia with his wife Erna Eckstein and his assistant Selahattin Tekand. His humble demeanor made the Turkish people embrace him. He organized the first Turkish Pediatrics Congress in Ankara in 1938. He wrote the first two books on pediatrics in Turkey, titled "Population Politics and Normal Turkish Breast Children".

He enabled the establishment of the pediatric department of Ankara Medical Faculty in 1945. It provided the training of important pediatricians in Turkey. In 1949 he went to Hamburg Medical School. Hundreds of people gathered at the station to bid farewell to Eckstein and his family. He died a few months later. Turkish Pediatrics and Ankara Medical Faculty Department of Pediatrics achieved significant success thanks to Albert Eckstein's

---

devoted efforts. We can summarize the purpose of this article under two headings. First of all, it is the development and renewal of a newly established state in the field of health. Secondly, the contributions of German scientists in the field of health of our country were tried to be revealed. Turkey has found a solution to the problem of qualified personnel in the field of health, especially by inviting these important scientists who were dismissed as a result of Germany's Nazi pressure to our country. These German scientists opened clinics and treated thousands of patients. They have trained important doctors who will benefit our country. In many fields in the field of health, they have laid the foundations in our country and ensured the awareness of the public. In this article, the archive of the Republic of Turkey has been scanned. Foreign memoirs were studied. Books and articles were used. We wanted to reveal what these German scientists and especially Albert Eckstein did for our country. Eckstein revealed the demographic structure of Turkey by examining the birth and death of women and children.

Giriş

Her canlının sağlıklı yaşama hakkı vardır. Bu hak devletlerin temel görevleri ve değerleri arasına girmiştir. Birçok uluslararası anlaşmalarda en temel insan hakkı sağlıklı yaşam olarak tanımlanmıştır. İnsanların sağlığının korunması, hastalıkların tedavi edilmesi devletlerin sorumlulukları arasında yer almıştır. (İleri, Seçer, Ertaş, 2016, s.167) Osmanlı Devleti döneminde sağlık hizmetleri genel olarak devlet, vakıf ve özel kişiler aracılığıyla yapılmıştır. Hükümet tarafından yapılan sağlık hizmetleri ise saray ve orduya yönelik olmuştur. Halka ise genel olarak maaş karşılığı serbest çalışan doktorlar hizmet vermiştir. Fatih Sultan Mehmet döneminde Hekimbaşılık Kurumu oluşturulmuştur. Bu kurum önceleri sadece padişahın ve saray çevresinin sağlık işleri ile ilgilenmiştir. Devletin zamanla büyümesiyle sağlık işlerinin yürütüldüğü bir kuruma dönüşmüştür. Tanzimat'tan sonra Hekimbaşılık Kurumu kaldırılmış yerine 1850 yılında Tıbbiye Nezareti kurulmuştur. 1862 yılında hekimlik uygulaması için yasa çıkarılmıştır. 1870 yılında ise Sivil Tıp İşleri Bakanlığı kurulmuştur. Bu bakanlık hekimlerin ataması, muayenelerin açılması, bulaşıcı hastalıklarla mücadele gibi görevleri vardır. 1914 yılından itibaren Dâhiliye Nezaretine (İç İşleri Bakanlığı) bağlı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesin de hizmete devam etmiştir. Böylece sağlık konusu devletin görevi haline gelmiştir. TBMM açıldıktan sonra oluşturulan hükümette Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı kurulmuş ve sağlık alanında önemli hizmetlerde bulunmuştur. (Kökcü, 2014, s.99; Gürsel, 1998, s.3-27).

Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikası

Mustafa Kemal Atatürk, Türk halkını çağdaş medeniyetler seviyesine ulaştırmak istemiştir. Bu ideoloji sağlık alanında yapılan çalışmalarını da etkilemiştir. Sağlık hizmetleri, uzun süren savaşlar sonucunda toplumun geleceği ve refahı için bir araç olarak görülmüştür. Mustafa Kemal Atatürk 1924 yılında TBMM'de yaptığı konuşmasında;

Nüfusumuzun muhafaza ve tezyidi gagesini ehemmiyetle nazarı dikkate vazederim. Sıhhati umumiye için esaslı olarak derpiş edilen tedabir aled devam ikmal ve tevsi olunmaktadır. Feyyaz ve velüd olan Türk Milleti mütemani fenni takayüdatı sıhhiyeye mazhar olunca Türk Vatanının süratle dolduracak ve şenlendirecek kuvvette olduğuna kimsenin şüphesi yoktur.

diyerek sağlık hakkında düşüncelerini ortaya koymuştur. (Karataş, 2021,s.264)

Cumhuriyet ilan edildikten sonra Sağlık Bakanı olarak Dr. Refik Saydam atanmıştır. Saydam, ülkenin sağlık hizmetlerinin kuruluşunda ve gelişmesinde büyük katkı sunmuştur. Türkiye'de sosyal devlet anlayışına uygun sağlık hizmetleri açmış ve ileriki dönemlerde sağlık hizmetlerinin temelini oluşturmasını sağlamıştır. (İleri, vd.,2016, s.179) Özellikle bu

dönemde sıtma, frengi ve verem gibi hastalıklar çocuk olmak üzere birçok vatandaşın ölümüne sebep olmuştur. Salgın hastalıkların yayılmasıyla halk, ziraat ve zanaatla uğraşamaz hale gelmiştir. Cumhuriyet hükümetinin de amacı, öncelikle sağlıklı insan yetiştirmek olmuştur. Hükümet, bu salgın hastalıkların önüne geçmek için ilaçları temin etmek ve halka ulaştırmaya çalışmıştır. Sağlık alanında özellikle;

- Sağlık kurumlarının iyileştirilmesi
- Çocuk ölümlerinin azaltılması,
- Sağlık personel sayılarının artırılması
- Salgın hastalıklarla mücadele gibi çalışmalara öncelik verilmiştir.

Doktor ihtiyacını karşılamak amacıyla tıp okulları ve yurtları açılmıştır. Doğu illerinde doktor göndermek için de “Zorunlu Hizmet Yasası” çıkarılmıştır. (Özpekcan, 1999, s.98-99)

Atatürk, “Türk vatandaşının sağlığı ve sağlamlığı, her zaman üzerinde durulacak ulusal sorunumuzdur.” diyerek sağlık konusunu milli bir mesele olarak görmüştür. (Akar,2008,s.38) Bu yüzden Türkiye Cumhuriyeti sağlığının anayasası olan “Umumi Hıfzısıhha Kanunu” yürürlüğe girmiştir. Bu kanun 309 maddeden oluşmuştur. Bu kanunla sağlık hizmetlerini vatandaşa ulaştırmak hükümetin ilk görevlerinden biri olarak görülmüştür. Özel sağlık sektörünü de geliştirmek için de Özel Hastaneler Kanunu çıkarılmıştır. Ayrıca doktor ve hemşire yetiştirmeye özen gösterilmiştir. Hıfzısıhha Enstitüsü 1928 yılında kurulmuştur. Bu enstitü özellikle salgın hastalıkların aşılarını üretmiş ve hastalıkların önlenmesi için çalışmalar yapmıştır. Ankara başta olmak üzere Diyarbakır Erzurum, İstanbul, Sivas gibi şehirlerde Numune Hastaneleri açılmıştır. (Karataş, 2021,s.269)

Ankara Numune Hastanesi'nin Kuruluşu

Ankara Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olarak seçilmiştir. Ankara'nın bilim ve kültür merkezi haline gelmesi Türkiye'de çağdaşlaşmayı temsil edecekti.(Sarioğlu, 2001, s.26-31) Cumhuriyet'in ilk yıllarında doktor ve sağlık çalışanı yetersizliği yaşanmıştır. Ülke nüfusu savaştan yeni çıktığı için azdı ve çocuk ölüm hızı ise yüksekti. İlerleyen yıllarda verem, frengi, sıtma ve trahom gibi salgın hastalıklarda ülkede yayılmaya başladı. Şehir merkezleri ve taşrada hastane ve sağlık merkezleri yeterli değildi. Bu sebeplerden dolayı 1924 yılında Ankara'da Numune Hastanesi açılmıştır.(Nesipoğlu, 2018, s.171) Bu hastane, 1881 yılında II. Abdülhamit döneminde Cebeci Namazgâh tepesinde kurulan 100 yataklı Gureba Hastanesi üzerine inşa edilmiştir. (Arda, Kurtuğlu, 2021, s.205)

Gureba Hastanesi, Milli Mücadele döneminde Merkez Mülkiye Hastanesi ismini almış ve askeri hastane olarak kullanılmıştır. O dönemde dâhiliye, asabiye, göz hastalıkları bölümlerinde hizmet vermiştir. 1 Mayıs 1924 tarihinden itibaren Ankara Numune Hastanesi adıyla hizmet vermeye başladı. Kurulduktan itibaren merkez, taşra ve hariciye adlarında 3 bölümden oluşan binalarda sağlık hizmetini vermeye başladı. Mevcut binalar onarıldı. Şartların düzenlenmesi ve modernleştirilmesi, hastaneye yeni binalar yapıldı. Ameliyathanedeki yatak takımları, zemini, tavanı tamamen yenilenerek değiştirildi.

Sağlık Bakanı Refik Saydam, Numune hastanesine kendi adıyla bir bina da yaptırmıştır. Bu bina tamamlandıktan sonra resmi törenle açılışı gerçekleşmiştir. Saydam, törende davetlilere yaptığı konuşmasında

Malum olduğu üzere Numune Hastanesi 1339 senesine kadar Ankara Guraba Hastanesi ismini taşıyor, Vilayet İdare-i Hususiyesi tarafından idare ediliyordu. Sıhhiye Vekâletimiz merkez hükümette mükemmel bir hastanenin lüzumu hissederek derhal Numune Hastanesi unvanıyla kendi emirlerine aldı. Ve her hususta tekmilini temin için hiç bir fedakârlıktan çekinmeyerek noksanlarını ikmale uğraşmıştır. Sıhhiye Vekilimizin ciddi bir surette meşgul olduğu bu müessese bugün merkez hükümete layık ve asrın mütakâmil tesisat-ı fenniyesine haiz bir hastane haline gelmiştir. Vekâlet bu üç sene zarfında eski üç pavyonun ıslahından maada elli yataklı bir pavyon, çamaşır temizleme

dairesi, sıhhi bir mutbah, otopsi dairesi, dezenfeksiyon dairesi ve röntgen tesisatı vesaire yaptırmıştır. Bundan maada hastanenin arazisi gayet güzel bir duvarla tahdit edilmiştir.... diyerek yeni binayı tanıtmıştır. (Altay, 2015, s.116-119)

Ankara'nın nüfusunun artmasıyla birlikte Numune Hastanesine olan ihtiyaç zamanla artınca yeni yapılar ve yeni odalar inşa edilmesi kararlaştırıldı. Sağlık Bakanı Refik Saydam, Ankara'nın İmar Müdürlüğünde çalışan mimar Robert Oerley'i görevlendirdi. (C.A.506.42778.193037.46.) Hastanenin planı Almanya'nın Mannheim kentindeki Taeresien Krankenhaus'tan alınmıştır. Hastanenin yeni odaları ve bölümü yüz yatak arttırılmıştır. Dönemin en büyük hastanesi haline gelmiştir. (<https://www.goethe.de/ins/tr/ank/prj/urs/trindex.htm>,27.02.2023) Oerley'in Ankara Numune Hastanesi'ne yaptığı bu yeni binaya İsmet Paşa binası adı verilmiştir. (Altay, 2015, s.122)

Yıllar geçtikçe, Numune hastanesinin bina ve odaları hastaların ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kaldı. Yeni odalar ve bina yapımı devam etti. 1928 yılında hastanenin bazı bölümleri yıkıldı. Yeniden yapılması için de Redlih ve Berger İnşaat Şirketi ile anlaşmaya varıldı. (C.A 30.18.1.2.,01.05.05.) Bu binanın yapılmasında müteahhitliğini de Vehbi Koç yapmıştır. Koç binanın beton işleri bittikten sonra boya, elektrik, su ve asansör gibi işlerin yapılmasını sağladı.(Koç, 1973, s.51-53)

Ankara Numune Hastanesinin ihtiyaç dâhilinde onarım ve yenilenme çalışmaları devam etmiştir. 1945 yılında Ankara Tıp Fakültesi'ne dönüşmüştür. (Widmann, 2010, s. 78-80)

Ankara Numune Hastanesine Gelen Alman Bilim İnsanları

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti mirası üzerine kurulmuş bir devlettir. Devleti yönetenlerin ilk görevi de Osmanlı Devleti'nden kalan sağlık sistemi başta olmak üzere birçok kurumun geliştirilmesi ve modernleşmesini sağlamaktır. (Yaşar,2015,s.135) Mustafa Kemal Atatürk, ülkeyi kalkındırmak amacıyla en kısa zamanda çalışmaların başlamasını istemiştir. Üst üste yapılan savaşlar, kıtlık ve yoksulluk çeşitli hastalıkları da beraberinde getirmiştir. Bu hastalıklar, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da devam etmiştir. Türk doktorlar sayıca yeterli olmadığı gibi alanında uzman hekimler de yok denecek kadar azdı. Ülkede alanlarında uzman hekimlere ihtiyaç duyuldu. Hükümet, hem bu ihtiyacın kısa sürede giderilmesi hem de Türk doktorlarını yetiştirmeleri amacıyla önemli bilim insanlarını ülkemize davet etmiştir. II. Dünya Savaşı öncesi Almanya'da Adolf Hitler 1933 yılında Devlet memurları ile ilgili bir kanun çıkarmıştır. Bu kanunda Ari ırktan olmayan, Yahudi kökenli memurların çoğu görevlerinden alınmıştır. (Grothusen, 1987, s.33) Türkiye, bu durumu nitelikli eleman ihtiyacının olduğu dönemde lehine çevirmeyi başarmıştır. Alanında başarılarla imza atmış birçok Alman bilim insanını ülkemize getirerek çalışmalarını sağlamıştır. (Çam, 2012, s.20)

Türkiye'ye Alman bilim insanlarının getirilmesi için yurt dışındaki Alman Bilim Adamları Yardımlaşma Cemiyeti Başkanı Philipp Schwartz ile iletişime geçilmiştir. (Schwartz, 2003, s.40) Sağlık Bakanı Refik Saydam Ankara Numune Hastanesi'ne Alman Profesörlerin getirilmesini istemiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda birçok bölümün kuruculuğunu yapacak profesörler Ankara Numune Hastanesi'ne gelmişlerdir.(Taşdemirci, 1999, s.892.)

Ankara Numune Hastanesine gelen Alman Bilim İnsanları şunlardır:

Eduard Melchior: 1883 yılında dünyaya geldi. Breslau'da Wenzel- Hancke Hastanesi'nde çalışmaktaydı. Ari ırktan olmadığı için Almanya'da çalışması zorlaştı. (Widmann, 2010, s. 248)

1936 yılında Ankara Numune Hastanesi'nde Cerrahi Bölümü yöneticisi olarak görevlendirildi. (C.A.30.18.1.2-95.60.12.) Melchior, Türkiye'yi ikinci vatanı olarak

görmüştür. Bu yüzden çalışma süresi bittikçe bakanlık tarafından uzatılmıştır. (C.A.30.18.1.2-106.77.18.) Türkiye, Melchior'un çalıştığı dönemlerde kendisine bazı kolaylıklar sağlamıştır. Maaşının bir bölümünü ülkesine göndermesine izin vermiştir. (C.A.30.18.1.2-91.63.5.) Melchior, kısa zamanda Türkçe'yi öğrenmiştir. Öğrencisi Nezihe Yener'le yetiştirip birlikte çeşitli çalışmalar yapmıştır. (Melchior, Yener, 1943,s.2918) 1945 yılında emekliye ayrılarak Almanya'ya dönmüştür. (Widmann, 2010, s. 249)

Alfred Marchionini: 1899 yılında Königsberg'de doğdu. 1922 yılında Freiburg İm Breisgau Üniversitesi'nde doktora eğitimini tamamladı. 1924-1938 yılları arasında aynı üniversitenin cilt kliniğinde görev yaptı. 1938-1949 yılları arasında ise, Türkiye'de çalıştı. Ankara Numune Hastanesi'nde dermatoloji kliniği kürsüsünün yöneticiliğini yaptı. (Falco, 2005, s.715) Türkiye'ye geldiğinde dermatoloji bölümü küçük ve gelişmemişti. Marchioni, klinikte yaptığı çalışmalarla büyük bir enstitü haline getirmişti. Marchioni'nin kısa sürede ünü tüm Türkiye'de duyuldu. Hasta sayısı yılda 24.000 kadar ulaştı. Şahsi laboratuvarı olmamasına rağmen dermatoloji alanında önemli çalışmalara imza attı.(Köşlü, Ekmekçi, 2005, s.144)

1945 yılında Ankara Tıp Fakültesi'nin açılmasıyla burada çalışmaya başladı.(C.A.30.18.1.2-109.58.7.) Türkiye'de Lütfi Tat, Şadan Talat Ural, Kemal Turgut gibi ünlü dermatologların yetişmesini sağladı. Bunun yanında onlarca öğrenci yetiştirdi. (Widmann, 2010, s. 251) 1949 yılında Almanya'ya geri döndü. 1965 yılında lösemi hastalığı sonucu vefat etti. Marchionini'nin 1938 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün hastalığı ilerlemesi sonucu onu tedavi eden doktorlar arasında da yer almıştır. Bunun dışında bürokratlar ve konsolosluk üyelerinin doktorluğunu da üstlenmiştir. (Çelikbudak, 2016, s. 338)

August Laqueur: Berlin Virchow Hastanesi'nde fizyoterapist olarak çalışmaktaydı. (Widmann, 2010, s.252) 1935 yılında Ankara Numune Hastanesi'nde fizik tedavi uzmanı olarak görevlendirildi. Çalışma süresi bittikçe diğer bilim insanları gibi sözleşmesi uzatıldı.(C.A.30.18.1.2-101.35.2.) Ankara Tıp Fakültesi'nin açılmasıyla orada çalışmaya başladı. Ve yüzlerce öğrencinin yetişmesine katkı sağladı. Emekli olduktan sonra da Türkiye'yi terk etmedi. 1954 yılında Ankara'da vefat etti. (Widmann, 2010,s.252)

Max Meyer: Würzburg Üniversitesi'nde Kulak-Burun-Boğaz uzmanı olarak görev yapmaktaydı. Yahudi olduğu gerekçesiyle Almanya'dan ayrıldı. Ankara Numune Hastanesi'nde 5 yıl süreyle çalıştı. Numune Hastanesi'nde Kulak Burun- Boğaz kürsüsünün başkanlığını yaptı. 1939 yılında Türkiye'den ayrıldı. Würzburg Üniversitesi'nin rektörü olarak atandı. Bu üniversitede çalışırken de Türk öğrencilerini unutmadı. Onları çalıştığı üniversiteye yerleştirdi. Geçirdiği trafik kazası sonucu vefat etti. (Widmann, 2010,s.252; C.A.501.32162.127627.3.)

Ernst Magnus- Alsleben: 1879 yılında Berlin'de dünyaya geldi. 1903 yılında Strasbourg Üniversitesi'nde doktora yaptı. Würzburg Üniversitesi'nde dâhiliye (iç hastalıkları) profesörü olarak çalıştı. (Curriculum Vitae, Prof. Dr. E. Magnus-Alsleben, <https://historischesarchiv.dgk.org › files › 2015/04,27.02.2023.>) 1935 yılında Ankara Numune Hastanesi'nde dâhiliye bölümü profesörü olarak görev yaptı. Yahudilere yapılan baskılar sonucu ruhsal bunalımlar yaşadı ve Türkiye'ye geldikten 1 yıl sonra öldü. (Widmann, 2010,s.252)

Ankara Numune Hastanesi'nde Başarılı Çocuk Doktoru Albert Eckstein

9 Şubat 1891 yılında Ulm şehrinde doğdu. Çocukluğunu burada geçirdi. 1914 yılında Freiburg/Breisgau Tıp Fakültesinden mezun oldu. I. Dünya Savaşı'na subay olarak katıldı. Savaşta gösterdiği başarıları sonucunda Eisernes Kreut Demir Haç Madalyası ödülünü aldı. Savaştan sonra Freiburg'da Prof. Kries'in yanında Fizyoloji Enstitüsü'nde asistan olarak çalıştı. 1920 yılında dönemin ünlü pediatri Carl T. Noeggerath'ın asistanı olarak üniversitenin

çocuk hastanesi bölümüne gönderildi. Freiburg'da yaptığı ilk çalışması olan "süt çocuklarında uyuşturucu ilaçların teneffüs sistemine tesiri" yayınladı. 1923 yılında farelerin büyümesinde doğal ve yapay ışıkların etkisi üzerine yaptığı çalışmasıyla öğretim üyeliğine atandı. 1925 yılında Düsseldorf Tıp Akademisinde doçent, 1926 yılında ise profesör, 1932 yılında ordinaryüs profesörlüğe yükseldi.

Düsseldorf Tıp Fakültesi çocuk hastanesi başhekimisi Arthur Schlossman'ın kızı ve pediatri olan Erna Schlossman ile evlendi. Düsseldorf Tıp Fakültesi'nde ilk yıllarda "Prematüre çocukların fizyolojisi", "Çiçek aşısından sonra görülen ansefalit", "Çocuklarda ansefalit", "Çocuk hastanelerinin kuruluşları" konularında çalışmalar yaptı. Bu çalışmalarını büyük beğeni aldı. Albert Eckstein, (*Ek:A*) bu başarıları sonucu Almanya Sağlık İstişare Heyeti üyeliğine seçildi. 1929 yılında çiçek epidemisini incelemek üzere Hollanda'ya gitti. Eckstein, alanında yapılan bilimsel çalışmaları yakından takip ediyordu. Arjantin, Brezilya, Güney Amerika ve Uruguay gibi farklı ülkelerdeki konferanslara katıldı.

Hitler hükümeti Ari ırkından olmayan memurların görevden ayrılmasını istemişti. 1 Temmuz 1935 yılında kliniğindeyken "Kişiye özel Prof. Albert Eckstein" yazılı bir mektup aldı. "Reich adına, Sizi, 12 Haziran 1935 tarihli emirlere göre, Haziran 1935 sonunda Prusya Devleti hizmetinden çıkartıyorum. Adolf Hitler Hermann Göring" (Reisman, 2011, s.171; The Pioneers Of Pediatric Medicine, Albert Eckstein, 1994, s.303; Akar, 1995, s. 7-10.) Eckstein, gelen mektup üzerine Almanya'dan ayrılmaya karar verdi. İskoçya'dan, Fransa'dan ve Amerika'dan iş teklifleri aldı. Bu teklifleri düşündüğü sırada 1935 yılı Ağustos aylarında Alman Dış İşleri Bakanlığı'ndan bir mektup aldı. Ankara'da Sağlık Bakanlığına bağlı Numune Hastanesi'nde Alman profesörlere ihtiyaç olduğu yazıyordu. Ayrıca bu görevi kabul edip Türkiye'ye gitmesinin Almanya'nın çıkarları açısından da iyi olacağını ifade ediyordu. Albert Eckstein, kararını verdi ve Ankara Numune Hastanesi'nde çalışmak için Türkiye'ye gidecekti. (Çelikbudak, 2016, s. 332)

Eckstein, Eylül 1935 yılında Ankara'ya geldi. Kendisini genç bir doktor karşıladı. Refik Saydam'la görüşmek üzere Sağlık Bakanlığına gitti. Refik Saydam konuşmasında; Ankara Numune Hastanesi için Alman profesörlere ihtiyaç olduğunu bu meseleyi Dr. Philipp Schwartz ile görüştüğünü, bu profesörler sayesinde gelecekte Ankara Tıp Fakültesi açılmak istendiğini söyledi. Ayrıca devletin ilk hedefinin halkın sağlığını korumak olduğunu bu nedenle uzman doktorlara ihtiyaç olduğunu ve Numune Hastanesi çocuk kliniğinde sizi görmek isteriz diye de ekledi. Refik Saydam, Ankara Numune Hastanesi görevine ilaveten Türkiye'de çocuk sağlığı ve hastalıkları konusunda Anadolu'yu gezip incelemeler yapıp bunu bir rapor halinde bakanlığa sunmasını istedi. Bu rapor ve araştırmalar Türkiye nüfusunun önemli bir kesiminin sağlık ve demografi istatistiklerinin yapılması açısından önemli bir adımdı. Eckstein, 4 Ekim 1935 yılında resmen göreve başladı. İlk asistanı ise Dr. Selahattin Tekand oldu. Ankara'da bulunduğu ilk yıllar kendisine bir söz verdi. Geçmişini unutacak ve yeni bir yaşama başlayacaktı. (Akar, 2008,s.35-53; Reisman, 2011, s.172.)

Eckstein, Türkiye'nin birçok noktasında pediatri klinikleri açtı. Çocuk hastalıkları üzerine incelemelerde bulundu. Pediatri konusunda Türkiye'nin müfredatını tamamen değiştirerek günümüzdeki halini tasarladı. Eckstein, modern pediatriinin mimarıdır. Türkiye'de bulunduğu dönemlerde çocuklarda görülen noma hastalığı üzerine çalışmalar yaptı. Bu hastalığın tamamen ülke de bitmesini sağladı. Modern kamu sağlığı kavramlarını ve yöntemlerini başlattı. (Reisman, 2011, s.171.)

Ünü o kadar yaygınlaştı ki klinik her geçen gün dolup taşmaya devam etti. Özellikle Türkiye'de görev yapan Almanlar, konsolos çalışanlarının çocuklarını ona gösteriyorlardı. Dönemin Tarım Bakanı Şakir Kesebir'in kızı hastalanınca. Eckstein'in muayene etmesi istenir. Doktorlar kıza Akciğer zarı iltihabı teşhisi koymuşlardır. Ancak Kesebir'in kızı

Viyana’da bir hastanede yatmaktadır. Doktor Eckstein’in Avusturya’ya gitmesi çok tehlikeli olduğu için Mustafa Kemal, özel izin olarak Avusturya’ya gönderir. Kız ameliyat eder ve düzelir. Eckstein, meslektaşlarının kafalarının çok karışık olduğunu hepsinin Hitler’den kaçmak istediğini söyler. Bu olay onun alanında ne kadar başarılı bir doktor olduğunu herkese gösterir. Bunun yanında meslektaşlarının durumuna da çok üzülmüştür.

Eckstein, Anadolu’yu, insanını çok sevdi. Ülkeyi karış karış, köy köy dolaşarak çocukları tedavi etti. Anadolu’yu eşi Erna Eckstein ve asistanı Selahattin Tekand ile gezdi. Onun alçak gönüllü tavırları Türk halkının onu bağrına basmasını sağladı. Köyleri gezerken geniş çapta incelemelerde bulundu. Fotoğraflar çekti. Bolu’nun Mengen köyünde çektiği bir fotoğraf 1942 yılında 10 liralık banknotun arkasında köylü kadınları olarak yer almıştır. Bu banknotlar Alman banknot matbaasında basıldı. (Ek:B) Hatta Eckstein çektiği büyük beyaz siyah fotoğraf 1939 yılında New York Fuarı’nda Türkiye’ye ayrılan bölümde yer almıştır. (Ek:C)(Çelikbudak, 2016, s. 334-336)

Eckstein, incelemeleri raporlaştırmıştır. Bu incelemelerini bilimsel çalışmalarda ve gazetelerde yayınladı. 1937 yılında Ulus gazetesinin yayınladığı habere göre Eckstein 60 Türk köyünü gezdi. Köydeki sağlık, koşulları, gıda malzemeleri, içecekleri, çocuk ölümleri, köyün temizliği ile ilgili detaylı incelemelerde bulundu. Özellikle o dönem yaygın olarak görülen trahom hastalığı ve ishale başa çıkma yöntemlerini köylülere anlattı. Cilt hastalıkları ile ilgili 19 köy ve 6 şehirde 1528 çocuk üzerinde incelemelerde bulundu. Çocukların %9.39’unun tüberküloz mikrobuna yakalandığını tespit etti. Çocuk ölümlerini incelemeye önce 8000 kadın üzerinde istatistik tetkikler yaptı. Kadınların yaşları kaç doğum yaptıkları kaç çocuğunun öldüğünü tablo şeklinde raporuna ekledi. Türkiye’de süt çocuğu ölümlerinin engellenmesi ve çocuk bakımıyla ilgilenen sosyal yardım kuruluşlarının kurulmasında görevlendirilmişti. Süt çocuklarının hangi yaşlarda öldüğü, ölüm sebepleri, annelerinin yaşları gibi elde bir belge bulunmuyordu. Eckstein, köyleri gezdiği incelemelerle kendisi bir istatistik tablo oluşturdu. İncelemelerine Ankara’da kliniğinde çalıştığı dönemdeki hastaları da ekledi.

Tablo 1: Eckstein’in kadın yaşları ve çocuk ölümlerini gösterir tablo

Yaş	18-24			25-29			30-34			35-39			40-44			45-...		
Çocuklar	D-	Ö-	K	D-	Ö-	K	D-	Ö-	K	D-	Ö-	K	D-	Ö-	K	D-	Ö-	K
Köyler	2.1	0.4	1.7	3.3	0.9	2.4	4.4	1.3	3.1	5.4	1.8	3.6	6.0	1.8	3.6	6.8	3.1	3.7
Ankara basit tabaka	1.7	0.3	1.4	2.8	0.8	2.0	4.1	1.3	2.8	4.6	1.9	2.7	5.5	2.5	3.0	6.9	3.2	3.7
Ankara münevver tabaka	1.5	0.2	1.3	2.1	0.3	1.8	2.4	0.3	1.8	2.9	0.6	2.3	3.3	0.8	2.5	3.5	1.0	2.5

D:Doğum   **Ö:** Ölüm   **K:** Kalan

Tablodan da anlaşıldığı üzere kadınların yaşı arttıkça çocuk ölümlerinde de artış görünmektedir. Eckstein, 13 şehirde kadınlar ve çocuklar üzerine incelemeler yapmış ve bu incelemelerde sonuçların birbirine çok benzediğini ifade etmiştir. Bu benzerlik en fazla genç yaşta kadınlar arasında görünmektedir. Benzerliklerin olması yapılan incelemelerin doğruluğunu da ortaya koymuştur. Ankara’daki incelemeler 2811 kadın üzerinde yapılmıştır. Bu kadınlardan 2196 kişisi gelir düzeyi düşük, 614 kişisi ise aydın denilen sınıfa dâhildir. (Ulus Gazetesi, 9.11.1937, s.5.) Eckstein’in bu çalışmaları sonuç vermiştir. Özellikle süt çocuklarının ölüm oranları her geçen gün azalmaya başlamıştır. Bu haberi Ulus gazetesi ilk sayfada Eckstein sözüyle yayınlamıştır. “Süt çocuğu ölümünün azlığından dolayı memleketi

tebrik ederim. Dr. Eckstein” (Ek:D) Mustafa Kemal Atatürk, milli kalkınmanın gerçekleşebilmesi için köyün ve köylünün kalkınmasına önem vermiştir. Türk köylerin de zamanla ölümlerin ve hastalıkların azalması Türk köylüsünün okuma yazma faaliyetlerine yönelmesine sebep olmuştur. (Ulus Gazetesi, 8.11.1937, s.1.) Onun çalışmaları sonucu çocuk ölümleri %33’ten %12’ye kadar düştü. (Wıdmann, 2010,s.252)

Eckstein, asistanı ve genç doktorlardan Selahaddin Bey köyler üzerine incelemeler yapmış, Yaklaşık 3.000.000 nüfusluk geniş bir saha da çalışarak incelemelerde bulunmuşlardır. Asistanı Selahattin ile birlikte Isparta, Burdur, Antalya, Denizli, Muğla, Aydın, İzmir, Manisa, Balıkesir, Bursa, Kocaeli, Bolu, Yozgat, Çorum, Samsun, Amasya, Sivas, Seyhan(Adana), İçel(Mersin), Gaziantep, Niğde, Kayseri, Konya, Afyonkarahisar, Eskişehir gibi şehirlerin ilçe ve köylerini gezip incelemiştir. (Akar, 2008,s.54-79) Gezilerinde trahom, sıtma, verem, noma¹ gibi hastalıklarla mücadele etmiştir. Anadolu’ya yaptığı geziler sırasında en ağır koşullara bile olumlu yaklaşmıştır. En zorlu yerlere bile gitmekten çekinmemiştir. Köylülerle yakınlık kurmuş, şakalaşmış ve yaptıkları yemekleri yemiştir. Köylülerin, mekânların, doğa manzaralarının fotoğraflarını büyük heyecanla çekmiştir. Bugün fotoğraflar Alman Arkeoloji Enstitüsü’nde sergilenmektedir. (Reisman, 2011, s.176.)

Türkiye’de kaldığı dönemlerde birbirinden değerli kişilerin yetişmesini sağladı. İhsan Doğramacı, Bahtiyar Demirağ, Sabiha Cura öğrencilerinden bazılarıdır. Öğrencileri tarafından çok sevilen bir hocaydı. Yaptığı araştırmaları, gördüklerini öğrencileriyle paylaşırdı. Konferanslar düzenleyerek öğrencileri de halkı da hastalıklar hakkında bilgilendirmeye çalışırdı. (Wıdmann, 2010, s.250)

Öğrencisi İhsan Doğramacı, hocası ile Anadolu’nun köylerini gezme ve onu yakından tanıma fırsatı buldu. Doğramacı, Eckstein’in kişiliği ve yaptığı çalışmalarla ilgili şu sözleri söylemiştir.

Profesör Eckstein’i ilk defa 1938 yazında Manisa’da tanıdım. Ege bölgesinin köy çocuklarını tıbbi ve içtimai bakımlardan tetkik için bir seyahata çıkmıştı. Bu gezinin son kısmına ben de iştirak ettim. O zamana kadar profesörü tanımamış olduğum için kendisini merakla takip ediyordum. Bu arada en çok dikkatimi çeken cihet bam başka hayat şartları içinde yetişmiş olmasına rağmen bizim köyümüzü ve köylümüzü yadırgamıyor, onlarla kaynaşmaktan adeta zevk alıyordu. Hareketlerinde samimi idi. Köy çocuğu hastalık ve ölümlerine ait araştırmalarını muhtar kayıtlarından değil, bizzat evlerin kapısını birer birer çalarak ana ve babalardan tahkik ediyordu. Bütün seyahat boyunca ilmi bir tecessüs ve candan bir alaka ile çalışmasını takdir ve gıpta ile müşahade etmemek mümkün değildi. İşte bu ilk intiba bende profesörün yanında çalışmak arzusunu uyandırmış ve şansım buna imkân vermişti. Yanında çalıştığım müddetçe hocamın meziyetlerini her gün yeni bir misal ile görmek mümkün oluyordu. Rahmetlinin insanlık cephesi çok kuvvetli idi. Başkasının ve bilhassa mesai arkadaşlarının en ufak müşküllerine çare aramak için her zahmete katlanır elinden gelen yardımı asla esirgemezdi. Eckstein çok mütevazı bir hoca idi. Daima genç meslektaşlarının vakalar üzerinde kanatlarını sorar, onlardan birinin herhangi bir mevzuda derinleştiğine inanırsa, kendisi ile o konuda istişareyi katiyen ihmal etmezdi. (Doğramacı, 1950, s. 4)

Albert Eckstein, kendisini tanıyanlar tarafından çok sevilen, alçak gönüllü bir kişiliğe sahipti. Behçet Tahsin Kamay ise Albert Eckstein hakkında şunları söyledi.

Anadolu’nun en ücra köşelerine gitti ve ülkenin her bir karışında yürüdü. Köyleri ziyaret eder, köylülerle görüşürdü; kapılarını çalıp onlara misafir olurdu. Halkın doktoru

¹ Dudağın, yanağın, yüzün veya mandibulanın, çok nadir olarak da vulvanın tutulduğu yumuşak ve sert dokuların gangrenöz ülseratif bakteriyel enfeksiyonu ile sonuçlanan bir hastalıktır.

ve Türkseverdi; ziyaret ettiği her yerde, köylülerin yemeğini yer, ayranlarını içerdi ve onların sağlık durumlarını, toplumsal sorunlarını öğrenirdi... Hem (karşılaştığı) hastalıkları hem de tedavilerini öğrencilerine, üniversite çevrelerine, belediye ve devlet memurlarına yazılarıyla, dersleriyle ve konferanslarıyla anlatacak kadar cesurdu. (Parente, Prescott, 2000, s.1-2)

1938 yılında Ankara'da ilk Türk Pediatri Kongresi'ni düzenledi. Türkiye'de 'Nüfus Siyaseti ile Normal Türk Meme Çocukları' adıyla pediatri üzerine yazılmış ilk 2 kitabını yazdı. Sağlık Bakanlığı da 1941 yılında Eckstein ve diğerleri adıyla bir kitap yayınladı. Bu kitap Türk pediatriğine ve çocuk gelişimine yaptığı katkıları anlatıyordu. Kitap Anadolu'daki tüm tıp doktorlarına dağıtıldı. Uzun yıllarda tıp fakültelerinde ders kitabı olarak okutuldu. Eckstein, noma hastalığının tedavisinde bilimsel yöntemler getirmesiyle ünlendi. Ona göre bu hastalık bağışık sistemi bozulmuş ve kötü beslenmiş çocuklarda görülen ağız hastalığıdır. Doğu Anadolu ve köylüler arasında incelemeleri sonucunda 1947 yılında bu hastalıkla ilgili makaleleri yayınladı. Türkiye'de bu hastalığın tamamen bitmesini sağladı. (Reisman, 2011, s.177-179)

Ankara Numune Hastanesi 1945 yılı itibariyle Ankara Tıp Fakültesi bünyesine alınmıştır. Numune Hastanesinde çalışan diğer profesörler de olduğu gibi Eckstein'de Ankara Tıp Fakültesi'nde Çocuk doktoru olarak çalışmaya başlamıştır. Pediatri Kliniği şefliğine atandı. (C.A 30.18.1.2.,109.58.7) Eckstein Ankara'da 300 yataklı bir çocuk hastanesi kurmayı hayal ediyordu. Hastanenin 50 yatağı ortopedik vakalar, 50 yatak tüberküloz ve geri kalanı diğer hastalıklara ayrılmıştı. Bu proje II. Dünya Savaşı sırasında yaşanan sıkıntılardan dolayı iptal edildi. Bu olay Eckstein'i çok üzdü. Türkiye'den ayrılma kararı almasına neden oldu. (Reisman, 2011, s.180) 1949 yılında Hamburg Tıp Fakültesi Çocuk Kliniği Profesörlüğünden teklif aldı. Türkiye'ye de bu teklifi kabul edeceğini yılın sonu gibi ayrılacağını bildirdi. 25 Aralık 1949 Pazar günü Ankara Garı mahşeri bir kalabalığa şahit olur. Eckstein ve ailesini uğurlamak için yüzlerce kişi gar da toplanmıştır. Profesörler, bakanlar, bürokratlar, öğrencileri ve tedavi ettiği çocuklar onu uğurlamaya gelmişlerdir. Kalabalıklara veda eder ve Hamburg'a gider. Eckstein, Ankara'dan ayrıldıktan 6 ay sonra geçirdiği bir kalp krizi sonrasında 1950 yılında vefat etti. (Çelikbudak, 2016, s. 338) Albert Eckstein vefat ettikten sonra kendisi gibi çocuk doktoru olan karısı Erna Eckstein ve oğlu Herbert tekrar Ankara'ya döndüler. Erna Ankara Tıp Fakültesi çocuk kliniğinde çalıştı. Bir çocuk kliniğinin inşa edilmesi ve kuruluşunda danışmanlık yaptı. Oğlu Herbert de çocuk cerrahisi olmuş ve Ankara Tıp Fakültesin de göreve başlamıştı. Uzun yıllar Ankara Tıp Fakültesi Eckstein ailesi ve hizmetlerini unutmuyacaktır. (Şen, y. y, s.120.) Türkiye'den ayrılmalarına rağmen tekrar ülkemize geri gelmeleri Türk misafirperverliği ve içtenliğinin bir sonucudur.

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı Devleti'nden üzerine inşa edilmiş bir devlettir. Devletin ilk amacı Osmanlı Devleti'nden kalan eski kurumları yenileyerek modernleştirip geliştirmek olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk Kurtuluş Savaşı'nda azmi ve çalışkanlığı ile tüm dünyayı etkileyen Türk milletinin her alanda kalkındığını göstermek istemiştir. Bu hedefte ilk olarak toplumun sağlığı ön planda tutulmuştur. Çünkü sağlıklı bir toplum ekonomik ve kültürel alanda önemli atılımlar yaparak çağı yakalardı. Bu sebeple 1924 yılında Ankara'da Numune Hastanesi açılmıştır. Bu hastanenin temeli 1881 yılında kurulan Gureba Hastanesine dayanmaktadır. Bu hastane Milli Mücadele döneminde cephede yaralanan askerleri tedavi etmiş ve sağlık alanında önemli hizmetlerde bulunmuştur. Ancak yeni devletin başkentine yeterli gelmemiştir. Cumhuriyet kurulduktan sonra ülkenin en büyük sorunlarından biri de alanında uzman nitelikli elemanlar olmuştur. Çünkü uzun yıllar Anadolu savaşlarla mücadele etmiş bu da nitelikli olmak üzere birçok kişinin yaşamını yitirmesine neden olmuştur. Ankara

Numune Hastanesi için profesörlere ihtiyaç duyulmuştur. Türkiye Almanya'dan profesörler getirerek hem bu ihtiyacın giderilmesi hem de ülke de yeni doktorların yetişmesini sağlamıştır. Gelen Alman doktorlar; Eduard Melchior, Alfred Marchionini, August Laqueur, Max Meyer, Ernst Magnus- Alsleben ve Albert Eckstein'dir. Bu Alman profesörler sayesinde Ankara Numune Hastanesi ülkenin en büyük hastanesi olmuştur. Albert Eckstein, Düsseldorf Tıp Akademisinde Çocuk Kliniğinde profesör olarak görev yapmaktaydı. Alman asıllı olmaması nedeniyle görevine son verilmişti. 1935 yılında Türkiye'ye gelerek Ankara Numune Hastanesi Çocuk Bölümüne profesör olarak atandı. Albert Eckstein, Türkiye'de kaldığı dönemlerde çocuk sağlığı ile ilgili önemli çalışmalar yaptı. Anadolu'yu köy köy gezerek çocuk ölümlerini ve salgın hastalıkları inceledi. Türk halkına bu salgın hastalıklarla mücadele yöntemlerini anlattı. Bu gezilerinde gözlemlerini raporlaştırıp ilgililere sundu ve ayrıca gazetelerde yayınladı. Karşılaştığı vakaları öğrencilerine örnek olarak anlattı. Onun döneminde çocuk ölümleri, noma, verem, sıtma, trahom gibi hastalıklarda büyük oranda azalma oldu. Türk pediatrişinin temelini Albert Eckstein atmıştır. 1945 yılında Ankara Tıp Fakültesi'nin çocuk bölümünün kurulmasını sağlamıştır. Yetiştirdiği öğrenciler Türkiye'nin önemli çocuk doktorları arasına girmiştir. 1949 yılında Hamburg Tıp Fakültesine gitmiş. Birkaç ay sonra da vefat etmiştir. Türk pediatrişi ve Ankara Tıp Fakültesi Çocuk Hastalıkları Bölümü Albert Eckstein'in bu fedakar çalışmaları sayesinde önemli başarılar elde etmiştir.

Kaynakça

- Akar, N.(2008). *Bozkır çocuklarına bir umut Albert Eckstein*. İstanbul: Güner Yayınları.
- Akar, N.(1995). *Anadolu'da bir çocuk doktoru Ord. Prof. Dr. Albert Eckstein*. Ankara: Pelikan Yayınları.
- Altay, S.(2015). *Atatürk dönemi sağlık politikalarının halka yansımada öncü kurumlar: Numune Hastaneleri (1924-1938)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Arda B., Kurtoğlu, A.(2021). *75. Yaşında Ankara Tıp*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Braun O. F.(2005). Alfred Marchionini (1899-1965), *Fortschritte Der Praktischen Dermatologie Und Venerologie*,715-716.
- C.A.506.42778.193037.46.
- C.A 30.18.1.2.,1.5.5.
- C.A.30.18.1.2-95.60.12.
- C.A.30.18.1.2-106.77.18.
- C.A.30.18.1.2-91.63.5.
- C.A.30.18.1.2-109.58.7.
- C.A.30.18.1.2-101.35.2.
- C.A.501.32162.127627.3.
- C.A 30.18.1.2.,109.58.7
- Çam, H.(2012). *İki dünya savaşı arasında Türkiye'ye Alman Akademisyen göçü*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul.
- Çelikbudak, H.(2016). *Yurtsuz kalanlar (Goethe Almanya'sından Atatürk Türkiye'sine sığınan Alman bilim insanlarının öyküsü)*. İstanbul: Alfa İnceleme-Araştırma.
- Doğramacı, İ.(1950). Albert Eckstein'in hayatı ve eserleri. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 5-7.
- Grothusen K.(1987). *Detlev Der Scurla Bericht*. Auflage Frankfurt: Dağyeli Verlag.
- Gürsel, A.(1998). *Cumhuriyet dönemi sağlık politikaları (1920-1960)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.

- İleri H., Seçer B., Ertaş H.(2016). Sağlık politikası kavramı ve Türkiye’de sağlık politikalarının incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, 12, 176-186.
- Karataş, M.(2021). Atatürk dönemi sağlık politikaları ve salgın hastalıklarla mücadele, (M. Dalkılıç Ed.) *Scientific Developments for Social and Education Sciences, Bölüm: 14*, İzmir: Duvar Kitapevi.
- Koç, V.(1973). *Hayat hikâyem Vehbi Koç*. İstanbul: Hürriyet Yayınları,
- Kökcü, A. T.(2014). Türkiye’de Cumhuriyet dönemi sağlık politikaları. *Türkiye Klinikleri J Med Ethics* 3,22, 98-105.
- Köşlü A, Ekmekçi, T. R. (2005). Ord. Prof. Dr. Alfred Marchionini’nin veda mektubu. *Türkderm*, 2, 39, 44-146.
- Melchior, E., Yener, N.(1943). Gastro-duodenal ülser delinmelerinin cerrahi neticeleri hakkında, *Tıp Fakültesi Mecmuası*, 1, 2918-2926.
- Nesipoğlu, Gamze.(2018).Olgusal bir yapı olarak sağlık politikaları: 1920-1960 yılları arası Cumhuriyet döneminin tarihsel izleği. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 21, 1, 165-177.
- Parente, S.L- Prescott E.C.(2000). *Barriers to riches*. Cambridge: MIT Press.
- Reisman, A. (2011). *Nazizmden kaçanlar ve Atatürk’ün vizyonu* (G. Ç. Güven Çev.) . İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sarioğlu, M.(2001). *Ankara bir modernleşme öyküsü (1919-1945)*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Schwartz, P.(2003). *Kader birliği: 1933 sonrası Türkiye’ye göç eden Alman Bilim İnsanları*, İstanbul: Belge Yayınları.
- Şen, F.(y.y) *Ayyıldız altında sürgün ve Almanya’ya kök salanlar*. İstanbul: Türkiye- Avrupa Eğitim ve Bilimsel Araştırmalar Vakfı.
- The Pioneers Of Pediatric Medicine.(1994). Albert Eckstein (1891-1950), *Eur J. Pediatr*, 153.
- Taşdemirci, E.(1999). Türkiye’de üniversite kavramının gelişmesinde Alman Bilim Adamlarının katkısı. *Erdem*, 33, 11, 883-91
- Özpekcan, M.(1999). *Türkiye Cumhuriyeti’nde sağlık politikası (1923-1933)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, , İstanbul.
- Ulus Gazetesi, 8.11.1937.
- Ulus Gazetesi, 9.11.1937.
- Wıdmann, H.(2010). *Atatürk Üniversite Reformu*. (A. Kazancıgil ,S. Bozkurt, Çev.) İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Yaşar, S.(2015).Yüksek Ziraat Enstitüsü’nün kuruluşu ve Alman Bilim Adamlarının çalışmaları. *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 19, 135-148.
- Bir Başkent’in Oluşumu: Avusturyalı, Alman Ve İsviçreli Mimarların Ankara’daki İzleri, <https://www.goethe.de/İns/Tr/Ank/Prj/Urs/Geb/Ges/Num/Trindex.Htm>, 27.02.2023.
- Curriculum Vitae, Prof. Dr. E. Magnus- Alsleben, <https://historischesarchiv.dgk.org/files/2015/04>, 27.02.2023.

Ek:A Albert Eckstein

Ek:B Prof. Eckstein'in Bolu'nun Bürmük Köyü'nde çektiği, 1942 'de 10 Türk Liralık banknota basılan fotoğrafı.

FELSEFE & PHILOSOPHY

Islamic Philosophy in Indian-Subcontinent and Middle Asia: An Analysis of Literature Published in The 21st Century

Hint Altkıtası Ve Orta Asya'da İslam Felsefesi: 21. Yüzyılda Yayınlanan Literatürün Analizi

Md Salah UDDIN*

Abstract

Islamic philosophy as a branch of knowledge emerged following the triumph of Greek philosophy. A large number of studies focused on various aspects of Islamic philosophy throughout the world. The present study aims to analyze the articles published in the SCOPUS-indexed journals on different issues of Islamic philosophy in the 21st century from central Asia and the Indian subcontinent. Using bibliometric R-package and Microsoft Excel, the analysis focused on the summary of the data, productivity over the years, analysis of the sources and the areas of study. The number of publications has increased over the years on this topic. However, a significant amount of research has been conducted in Iran and Turkey. Eventually, the contributing sources are also mainly from these two countries. Among the topics covered are related to 'Islamism', 'Islam', 'History', 'Religion' and 'Philosophy'. Future research can be conducted on the contributions of various Islamic philosophers in metaphysics, epistemology, natural philosophy and social philosophy. Based on the current study's findings, future researchers on Islamic philosophy can determine their areas of interest.

Keywords: Bibliometric analysis, Indian subcontinent, Islamic philosophy, Middle Asia, religion.

Öz

İslam felsefesinin bir bilgi dalı olarak ortaya çıkışı, Yunan felsefesinin zaferini takiben gerçekleşmiştir. Dünya çapında çeşitli alanlara odaklanan birçok çalışma, 21. yüzyılda Orta Asya ve Hint altkıtasındaki İslam felsefesi konularını ele almaktadır. Bu çalışma, SCOPUS dizinli dergilerde yayınlanan makaleleri, İslam felsefesinin farklı konuları üzerine olanları, bibliyometrik R-paketi ve Microsoft Excel'i kullanarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Veri özetine, yıllara göre üretkenliğe, kaynakların ve çalışma alanlarının analizine odaklanıldı. Bu konudaki yayın sayısı yıllar geçtikçe artmıştır. Ancak, önemli bir araştırma İran ve Türkiye'de yapılmıştır. Sonuç olarak, katkı sağlayan kaynaklar da genellikle bu iki ülkeden gelmektedir. İslamcılık, İslam, Tarih, Din ve Felsefe ile ilgili konular arasında ele alınanlar bulunmaktadır. Gelecekteki araştırmalar, İslam filozoflarının metafizik, epistemoloji, tabii felsefe ve sosyal felsefe alanlarındaki katkıları üzerine yapılabilecektir. Bu çalışmanın bulgularına dayanarak, İslam felsefesi üzerine gelecekteki araştırmacılar ilgi alanlarını belirleyebilirler.

Anahtar Kelimeler: Bibliyometrik analiz, Hint altkıtası, İslam felsefesi, Orta Asya, din.

1. Introduction

Islamic philosophy, in a broad sense, is defined as the Islamic worldview that comes from its primary sources of knowledge- Islamic texts (Smart & Leaman, 2013). In other words, Islamic philosophy is a branch of philosophy that originates from Islamic traditions. In the Islamic knowledge world, two terms- *falsafa* (mathematics, logic and physics) and *kalam* (refers to rationalism in Islamic theology) sometimes used to mean philosophy (Leaman, 2009; Zianshina, 2018). However, there is a debate among Muslim scholars on the need for a separate branch of knowledge named 'Islamic philosophy' within Islam (Gutas, 2002; Leaman, 1999). Islamic philosophy is important in viewing various social problems (A. Hassan, Abiddin, & Ahmad, 2011). As per the Islamic calendar (early 9th century CE), the history of Islamic philosophy, in other words, classical Islamic philosophy, started in the 2nd century AH that lasted until the 6th century AH (12th century CE) (Nasr & Leaman, 2013; M. M. Sharif, 1963). This period also has a significant influence on the development of modern science and philosophy. In earlier Islamic thought, this time period, more specifically 8th to 12th century, is known as the 'Islamic Golden Age'.

* Doktora Öğrencisi. Marmara Üniversitesi. suddinmu@gmail.com / ORCID: [0000-0002-1090-6856](https://orcid.org/0000-0002-1090-6856)

Islamic philosophy is said to be influenced by Greek philosophy (M. M. Sharif, 1963). Specially, in the Islamic world, Islamic philosophy was started by Al Kindi and Al Farabi through translation from Greek philosophy writings (Kalin, 2003; Nasr & Leaman, 2013). However, Al Farabi, born in Kazakistan, has some original works on logics (Mantiq), happiness, and the welfare state concept (Madinatul Fadilah) (Khan, 2000). Besides, the foundation of Islamic philosophy was laid by Ibn Sina (M. M. Sharif, 1963). He contributed to metaphysics, logic, and philosophical interpretation of the Holy Quran (Ta'weel).

In central Asia (Iran, Turkey, Tajikistan, Kazakistan, Uzbekistan), the practice of Islamic philosophy has been very well known (Rustom, 2012). Some of the well-known Islamic philosophers are- Al Farabi, Al Kindi, and Mulla Sadra. Since the communication between Cenral Asia and the Indian subcontinent was easier through land transportation till the eighteen century, the Islamic philosophical influence in the subcontinent came from Iran especially (Göktaş, Hasan, Chowdury, & İsmailoğlu, 2022). Islamic philosophers in the subcontinent were influenced by the writing of Ibn Sina and Imam Ghazali. Especially, the Sufi movement in the subcontinent was influenced by Imam Ghazali (Göktaş & Chowdury, 2023b; M. M. Sharif, 1963). There was another school of thought influenced by Ibn Arabi. Mir Damad, Mulla Sadra, A'meree (Chowdury & Göktaş, 2021). Moreover, the contemporary philosophers are said to be the spiritual students of Ibn Sina in the Persian region. However, in the subcontinent, Mullah Mahmud Jawnpuri, Abdul Hakim Shiyalkuti, Mujaddede Alfesani, and Imam Rabbani were the followers of Imam Ghazali (Göktaş & Chowdury, 2023a). They criticized the initial contents of Islamic philosophy as the Arabic philosophy (M. M. Sharif, 1963). The generation of several philosophical schools of thought contributed to the development of a large number of philosophical writings by scholars both in central Asia and in the Indian subcontinent. Eventually, in modern times, philosophy researchers have concentrated on various issues of Islamic philosophy in this region, following the legacy of their ancestors. However, there is no analysis so far in this field to explore the major focus areas among the research conducted from central Asia and in the Indian subcontinent.

The present study thus aims to analyze the articles published on various issues of Islamic philosophy in the 21st century from central Asia and the Indian subcontinent. Using the meta-data of 140 research articles, the analysis presented in this review article will guide future researchers in determining the research agenda. The following sections of the article illustrate the methodology, findings and conclusion sequentially.

2. Methodology

2.1. Data collection

The data for the bibliometric analysis have been collected from the SCOPUS database in six consecutive steps. SCOPUS database is used here as it provides more articles in the field of arts and humanities compared to other standard databases (Ahmed, Hasan, & Islam, 2023; M. K. Hassan, İslam, Ahmed, & Sarker, 2023; Novera, Ahmed, Kushol, Wanke, & Azad, 2022). According to Table 1, the initial step involves searching the documents using 'islam*' AND 'philosophy' keywords in the title-abstract-keywords of the documents. The keyword 'islam*' is used to include all the keywords having suffixes after 'Islam' (e.g. Islamic, Islami). Through this search, a total of 2088 documents arrived on 13 May, 2022.

Table 1: Steps in data searching

Steps	Search Items	Number of documents
Step-1	Search to 'islam*' AND 'philosophy'	2,088
Step-2	Limit to 'Articles'	1116
Step-3	Limit to Subjects= 'Arts and Humanities', 'Social Sciences' and 'Psychology'	921

Step-4	Limit to language= 'English'	776
Step-5	Limit to Affiliated country= South and Central Asia= "Iran", "Turkey", "Pakistan", "India", "Russian Federation", "Kazakhstan", "Bangladesh", "Armenia"	145
Step-6	Time limit 2002 to 2022	140
Step-7	Manual screening	140

The second step involves limiting the search items only to 'articles' that give only 1116 articles. The third step limits the articles only to three subject categories, namely 'Arts and Humanities', 'Social Sciences' and 'Psychology'. Then in the fourth stage, articles published only in English are considered. Eventually, it arrived at 776 articles. Out of them, we limited the publications only from South Asia and Central Asia by considering documents that come from "Iran", "Turkey", "Pakistan", "India", "Russian Federation", "Kazakhstan", "Bangladesh" and "Armenia". Eventually, the number of articles becomes 145. Lastly, through the time limit from 2002 to 2022 and manual screening, five articles have been omitted, and 140 articles have been selected for bibliometric analysis.

2.2. Summary of the data

For the study, a total of 21 years of data has been collected from 91 sources, with an average year from the publication being 5.06 years. The average citation per document is 1.5, having an average citation per year per document of 0.2136. Table 2 provides all the information in the data summary.

Table 2: Summary of the bibliometric data

Description	Results	Description	Results
<i>MAIN INFORMATION ABOUT DATA</i>			
Timespan	2002:2022	<i>AUTHORS</i>	
Sources (Journals, Books, etc)	91	Authors	264
Documents	140	Author Appearances	266
Average years from publication	5.06	Authors of single-authored documents	79
Average citations per documents	1.507	Authors of multi-authored documents	185
Average citations per year per doc	0.2136	<i>AUTHORS COLLABORATION</i>	
References	5188	Single-authored documents	80
<i>DOCUMENT TYPES</i>			
Article	140	Documents per Author	0.53
<i>DOCUMENT CONTENTS</i>			
Keywords Plus (ID)	117	Authors per Document	1.89
Author's Keywords (DE)	605	Coauthors per Documents	1.9
		Collaboration Index	3.08

A total of 117 keywords have been used in the 140 documents that are written by 264 authors. However, only 79 documents are single-authored, but in the multi-authored documents rest of the 185 authors were coauthored. Overall, the number of authors per document is 1.89, while the number of coauthors per document is 1.9. Thus the collaboration index becomes 3.08.

2.3. Productivity analysis

2.3.1. Production over the years

Articles on Islamic philosophy and related issues have been increasing over the years in SCOPUS-indexed journals. In Figure 1, the vertical bars show the number of documents

published in a year. At the same time, the dotted line shows the two-period moving average of the publication number.

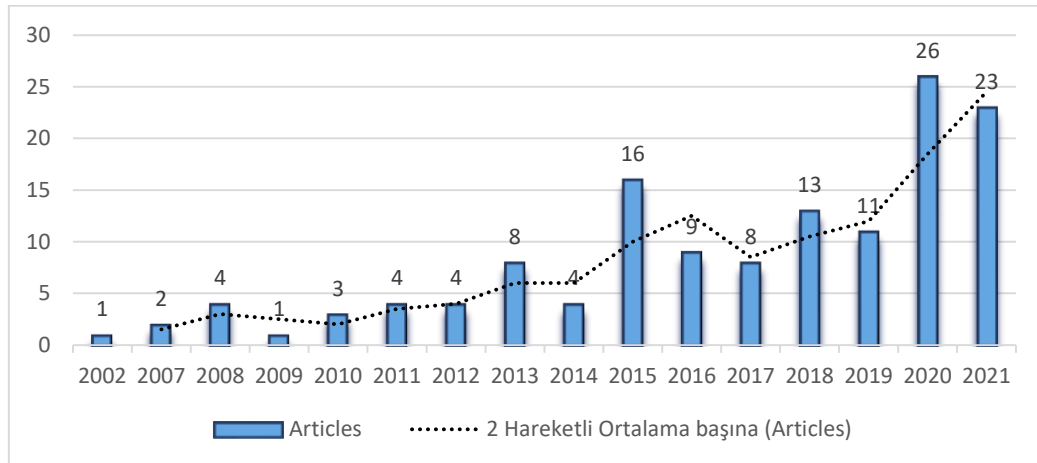

Figure 1: Articles' production over the years

The moving average line shows that in 2015, there was a dramatic increase in publications. But in the latter two years, there was a sharp fall in published articles. However, after 2017, there was a gradual increase in the number of publications.

Table 3: Publication by year with references

Year	Number of publications	Reference(s)
2002	1	(Deshpande, 2002)
2007	2	(Alavi, 2007), (Farimani, 2007)
2008	4	(Larijani & Zahedi, 2008), (Tomar, 2008), (Korkut, 2008), (Ceyhan, 2008)
2009	1	(Babalhavaeji, Isfandyari-Moghaddam, Aqili, & Shakooii, 2009)
2010	3	(Aksoy, 2010), (Aslan, 2010), (Özervarli, 2010)
2011	4	(Hasan, 2011), (Dadgar, 2011), (Ghaffari, 2011), (Shah, Shah, Dar, & Iqbal, 2011)
2012	4	(Okumuş, 2012), (Noufal & Thacharupadikkal, 2012), (Mousavimughadam & Delpisheh, 2012), (Hussain, Khattak, Wahid, Farid, & Fazal, 2012)
2013	6	(Aydin, 2013), (Haque, 2013), (Yusuf, 2013), (Ilahi, 2013), (Salman, 2013), (Muniapan & Satpathy, 2013),
2014	4	(Kaya, 2014), (Kartal, 2014), (Rezaee & Safian, 2014), (Mohaqeqi, Faramarzi, & Mohaqeqi, 2014)
2015	16	(Nezhad, Eshrati, & Eshrati, 2015), (Deniz, 2015), (Fedotova & Latun, 2015), (Nikneshan, Saify, & Sajjad, 2015), (Moradi, 2015), (Sanjeev Kumar, 2015), (Sidiropoulou, 2015), (Thwaites Diken, 2015), (Haftador, 2015), (Bazylova, Yerzhanova, Dabyltayeveva, & Serikbaeva, 2015), (Talipova, Gilemshin, Zavgarova, & Battalova, 2015), (Dukenbayeva, Zholseitova, Akmadieva, & Manash, 2015), (Şengül, 2015), (Mohammadyani & Majid, 2015), (Janghorban, Roudsari, Taghipour, & Abbasi, 2015), (Nourani, 2015)
2016	9	(Kulibayeva & Kazbekova, 2016), (Ahangar, 2016), (Shahi, 2016), (Masud & Kabir, 2016), (Forouzan, Naghibulsadat, & Mahdzadeh, 2016), (Toulabi & Hajarian, 2016), (Arabi, 2016), (Sydykov & Nysanbaev, 2016), (Nabavi, 2016)
2017	8	(Tanabayeva & Massalimova, 2017), (Çaksu, 2017), (Monzavi, Murad, Rahnama, & Shamshirband, 2017), (Zeynep, 2017), (Shishkina & Issaev, 2017), (Doru, 2017), (Akrami et al., 2017), (Golparvar-Roozbahani, 2017)
2018	13	(Rizvi, 2018), (Faramarzharamaleki, 2018), (Tavana, Nassaj, & Bahrani, 2018), (Bidabad, 2018), (Tajibayev, Shamshadin, Bagasharov, Shalabayev, & Adilbaev, 2018), (Bagheri Noaparast, 2018), (Karakaya & Yaqoob, 2018), (Bhat, 2018), (Akdeniz & Kavak, 2018), (Apaydin, 2018), (Swazo, 2018), (Alsabekov, Atabayeva, & Mazhitov, 2018), (Alikhani & Legenhausen, 2018)
2019	11	(Birgül, 2019), (Kohandel, 2019), (Alibeigi, Munir, & Karim, 2019), (Zahabi, 2019), (Danesh, 2019), (Smirnov, 2019), (Jabbar & Ali, 2019), (Syed & Ali, 2019), (Amin & Javadi, 2019), (Kaplan, 2019), (Jamil, 2019)

2020	26	(Eraslan, 2020), (Okutan, 2020), (Aykit, 2020), (Afrin, Islam, & Yousuf Ali, 2020), (S. Sharif, Ahson, & Noor, 2020), (Jome, Ganjvar, & Sarmadi, 2020), (Farkhondehzadeh, Golshani, Sanaye, & Daneshfard, 2020), (Abdullina, Abdullina, Bakhtiyarova, Sagitova, & Lasynova, 2020), (Ravanbakhsh & Taqavi, 2020), (Azadegan, 2020), (Ramin, 2020), (Yıldırım, 2020a, 2020b), (Lalehgani, Mohammadian, & Mohaghegh Neya, 2020), (Toroghi & Shahrudi, 2020), (Ivanishkina, Shmatova, & Goncharova, 2020), (Hossein Khani, 2020), (Fezbakhsh, 2020), (Mojdegani & Amjad, 2020), (Peykani, 2020), (Ismail, Shah, Saleem, & Khan, 2020), (Tofighi, 2020), (Erdiç, 2020), (Tumanian, 2020), (Ali, Ahmed, Bhatti, & Farooq, 2020), (Farahanifard & Farahanifard, 2020), (Yıldırım, 2020a, 2020b)
2021	23	(Gündüzöz, 2021), (Javidi, Ghanei, Ahmadi, Ahmadizadeh, & Ebadi, 2021), (Tıǧlı, 2021), (Azmat & Ghaffar, 2021), (Aghajani, 2021), (Varaki et al., 2021), (Agnihotri, 2021), (Tahir, Rafiq, Yousufi, & Sheikh, 2021), (Mokhtari, Saberi, Vakilimofrad, & Barkhan, 2021), (Taebnia, 2021), (Turner, 2021), (Azizi, Mohammadi, & Deimary, 2021), (Bostani, 2021), (Soyubol, 2021), (Taghavi, 2021), (Jeshvaghani, 2021), (Gamini, 2021), (Bensaid, Machouche, & Tekke, 2021), (Genç & Syed, 2021), (Shafiq, Munir, & Aziz, 2021), (Chumakov, 2021), (Türkmen, 2021), (Shiravand & Razi, 2021)
2022	03	(Çitler, 2022), (Aslam & Rana, 2022), (Anjum, 2022)

2.3.2. Productivity of the sources

The performance and productivity of the sources have been analyzed with the help of two graphical illustrations given in Figure 2 and Figure 3. The first figure shows the number of publications in the top 15 journals during the same period. It is evident that the Cumhuriyet İlahiyat Dergisi has contributed eight publications related to Islamic philosophy. The second-largest publications are in Religious Inquiries, followed by İlahiyat Studies. The next three journals have four publications each. Among the seven more journals, each has three publications on this topic.

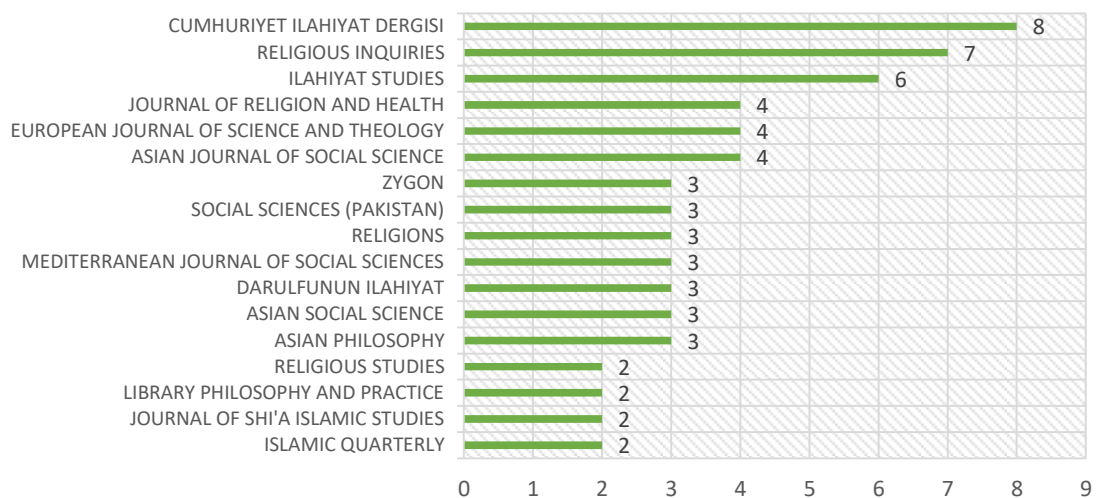

Figure 2: The topmost productive sources

In terms of percentage of the total publications, as shown in Bradford’s Law, in Figure 3, one-

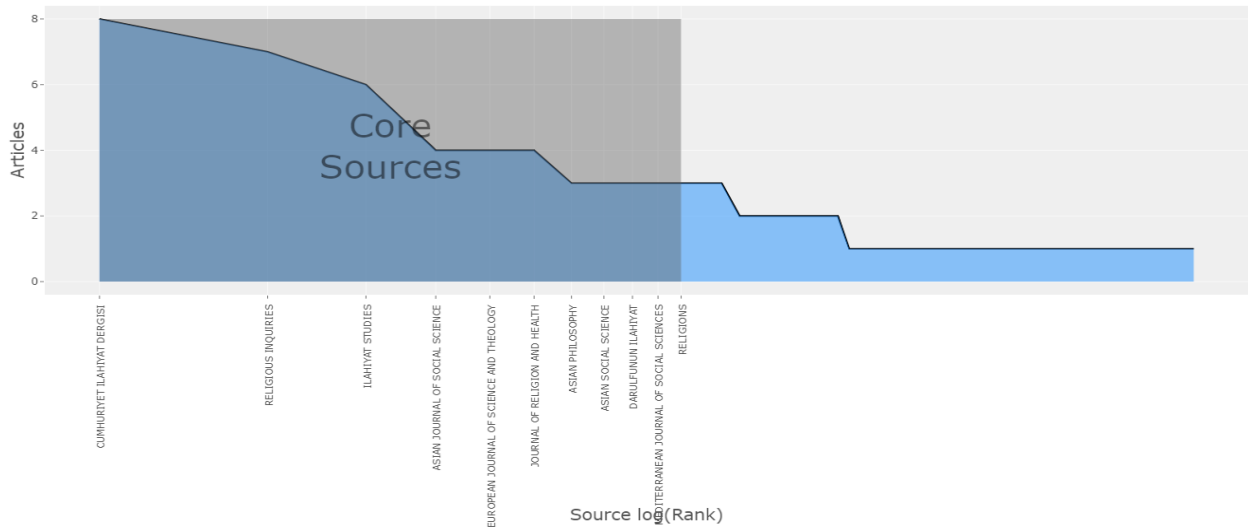

Figure 3: Contribution of the sources according to Bradford's Law

third of the publications on Islamic philosophy come from 11 sources, as shown by a blue shaded area.

Among the sources, the growth slowed down in 2014. As shown in Figure 4, after the year, the top contributing journal, Cumhuriyet Ilahiyat Dergisi, increased at a higher rate than Religious enquiries and other journals. The growth rate of the Asian Journal of Social Science publishing Islamic philosophy-related articles is closer to zero for last 8 years. However, this journal had the highest growth rate in 2007.

2.3.3. Institutional productivity

Among the contributing universities, the University of Tehran has the highest number of publications (Figure 4). The second largest publications come from the Islamic Azad University, followed by Shiraz University of Medical Sciences and the University of Isfahan.

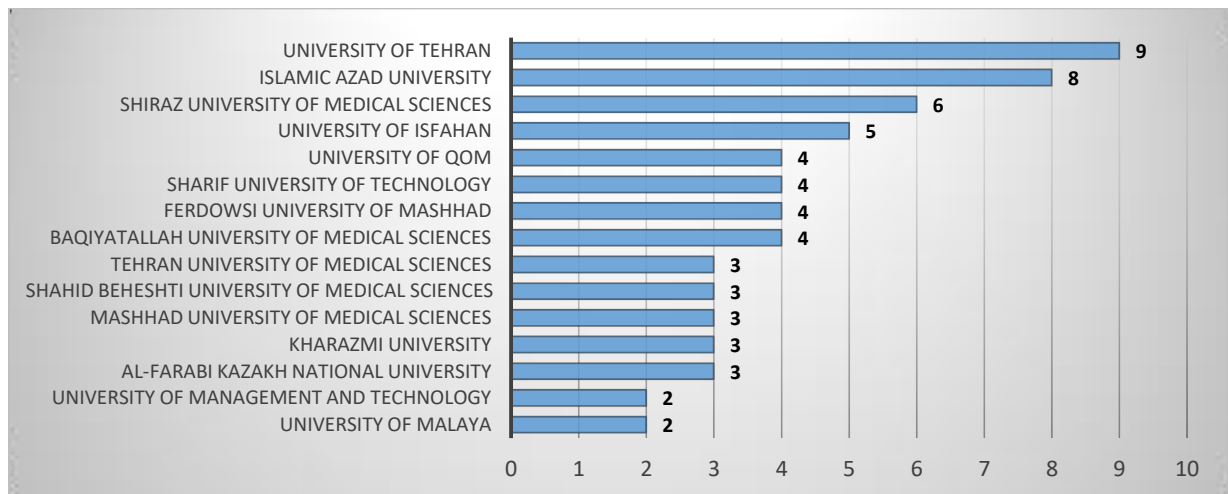

Figure 4: Contribution by the institutions

The following three universities have four publications each. Five other universities each published three articles.

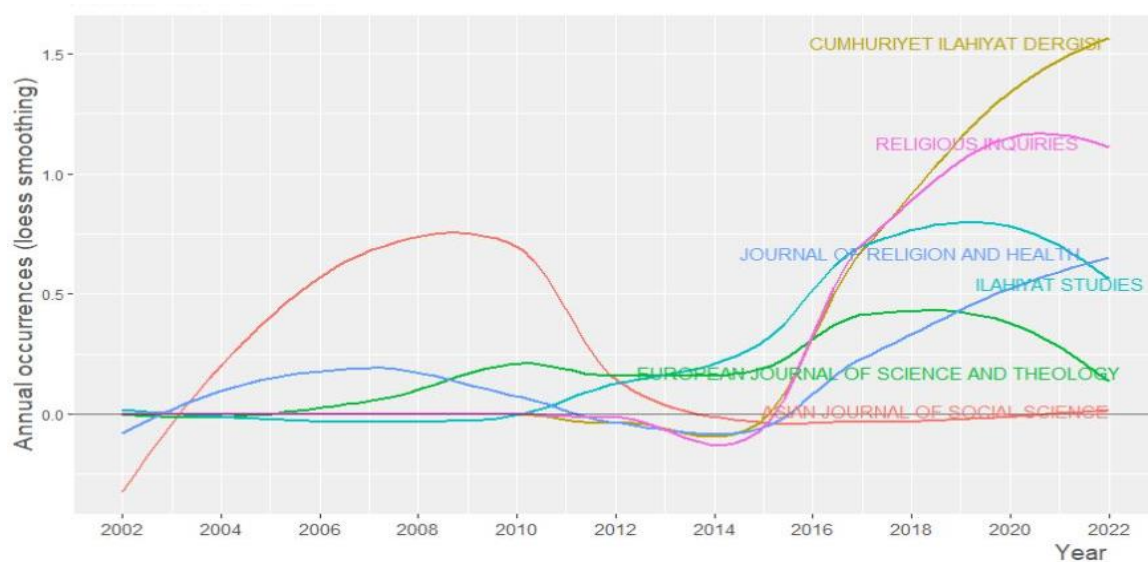

Figure 5: Growth of the sources

2.4. Productivity of the countries

Among the selected countries, Iran has the highest number of publications. Turkey is in the second position in this context. Figure 6 illustrates the relative contribution of the countries.

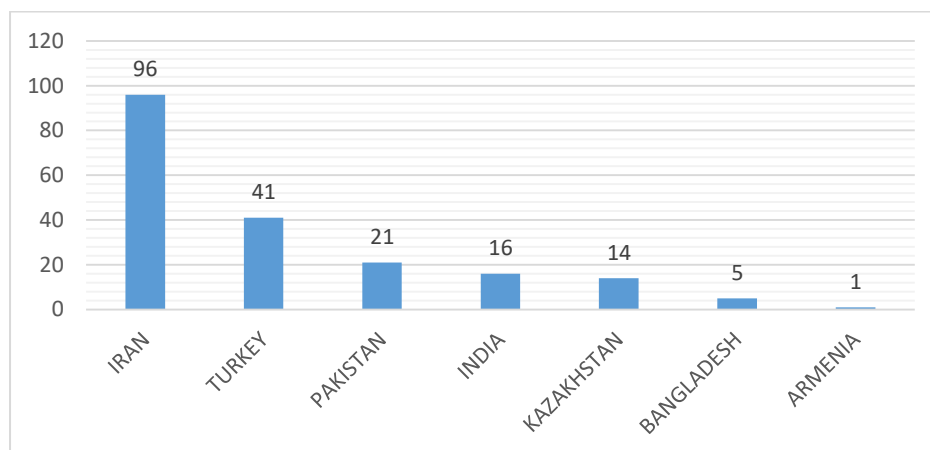

Figure 6: Productivity according to countries

As per the previous analysis in Figure 4, nearly ten universities from Iran have published in the field of Islamic philosophy. For this, Iran's contribution becomes the largest among the countries. In the third position, Pakistan has nearly 20 publications, followed by India, Kazakhstan, and Bangladesh. The last country on this list is Armenia.

2.5. Areas of study

This section aims to analyze the main topics covered by the sample research articles considered for the bibliometric analysis. Based on the author's keywords and keyword plus, the major focusing areas have been analyzed with the help of a three-field plot, word cloud, and word growth.

Figure 8 shows the world cloud in the field of Islamic philosophy according to the sample articles. It shows that the most frequently used words are philosophy, history, islamism, islam, ethics, religion etc.

2.5.6. Word growth

The word growth figure depicts how different words have grown over the years. The vertical axis of the graph in Figure 9 presents the annual occurrences and the horizontal axis shows the years.

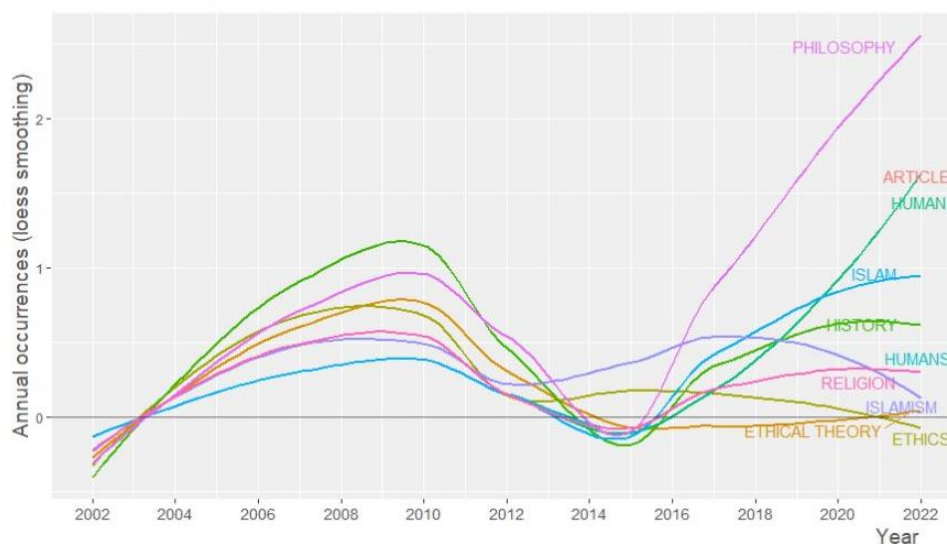

Figure 9: Word growth

It is evident from the picture above that all the major keywords occurred almost zero times in the year 2015. However, 'islamism; and 'ethics' were used in the publications made in that year. After 2015, the growth of 'philosophy', 'article' and 'human' are the major three keywords. Some other keywords are 'history', 'humans' and 'religion'.

3. Conclusion

Based on the sample articles collected under the specific criteria, the present study tried to review the literature on Islamic philosophy with a quantitative approach. Thus, the bibliometric analysis of the 'Islamic philosophy' literature published from south and central Asia has revealed some facts. The number of publications has been on the increase over the years on this topic. However, a significant number of research have been conducted in Iran and Turkey only. Eventually, the contributing sources also come mostly from these two countries. Among the topics covered are related to 'islamism', 'islam', 'history', 'religion' and 'philosophy'. Future research can be conducted on the contributions of various Islamic philosophers in the field of metaphysics, epistemology, natural philosophy and social philosophy. The findings of the research are a guideline for future research in this field. However, the research is based only on the SCOPUS database. It also relied only on bibliometric analysis. However, future research can be conducted based on other databases, including Web of Science (WOS), and more content analysis can reveal new insights.

References

- Abdullina, L. B., Abdullina, G. R., Bakhtiyarova, A. N., Sagitova, A. G., & Lasynova, N. A. (2020). Influence of Arabic language and Arabic-Islamic philosophy on the formation of Bashkir philosophical language. *Astra Salvensis*, 423-435. Retrieved from <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85092155523&partnerID=40&md5=5af6b1e37793c14448dee3f53796652d>

- Afrin, A. B., Islam, R., & Yousuf Ali, M. (2020). Implementation of NAMS Cycle Model – A Continuous Improvement Model from an Islamic Perspective. *Pertanika Journal of Social Sciences and Humanities*, 28(2), 921-937. Retrieved from <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85090559409&partnerID=40&md5=c2bd97bdf307428ec8546f576000e6d2>
- Aghajani, J. D. (2021). Metaphysical necessity in the neo-sadraian school and assessment of necessitarian theories of the laws of nature. *Teorie Vedy / Theory of Science*, 43(1), 33-57. doi:10.46938/tv.2021.499
- Agnihotri, M. S. (2021). Depiction of Hindu Philosophical and Religious Notions in Dārā Shukoh's Majma'-ul-Bahrain. *Studies in Peoples History*, 8(2), 215-230. doi:10.1177/23484489211041142
- Ahangar, M. E. E. (2016). Evaluation of scientific thinking of Zakaria Razi about the world of natural and cosmology. *Asian Social Science*, 12(7), 88-94. doi:10.5539/ass.v12n7p88
- Ahmed, Z., Hasan, M. K., & Islam, M. J. (2023). Urban waste management and circular economy in Bangladesh: a systematic review. *Journal of International Environmental Application and Science*, 18(2), 55-63.
- Akdeniz, E., & Kavak, Ö. (2018). Finding Al-Fārābī in the walking dead. *Ilahiyat Studies*, 9(1), 41-71. doi:10.12730/13091719.2018.91.173
- Akrami, F., Abbasi, M., Karimi, A., Shahrivari, A., Majdzadeh, R., & Zali, A. (2017). Analyzing the politico-moral foundations of the Iran's health system based on theories of justice. *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, 10. Retrieved from <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85020266848&partnerID=40&md5=3fcfdc7520ccd646fce413acaf7d53b2>
- Aksoy, S. (2010). Some principles of Islamic ethics as found in Harrisian philosophy. *Journal of Medical Ethics*, 36(4), 226-229. doi:10.1136/jme.2009.034389
- Alavi, H. R. (2007). Correlatives of happiness in the university students of iran (a religious approach). *Journal of Religion and Health*, 46(4), 480-499. doi:10.1007/s10943-007-9115-4
- Ali, S. A., Ahmed, M., Bhatti, O. K., & Farooq, W. (2020). Gratitude and Its Conceptualization: An Islamic Perspective. *Journal of Religion and Health*, 59(4), 1740-1753. doi:10.1007/s10943-019-00850-6
- Alibeigi, A., Munir, A. B., & Karim, M. E. (2019). Right to privacy, a complicated concept to review. *Library Philosophy and Practice*, 2019. Retrieved from <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85072825516&partnerID=40&md5=573472cb832a6c235fa871db6477529e>
- Alikhani, E., & Legenhausen, H. M. (2018). Nearness to allah. *Religious Inquiries*, 7(14), 5-22. doi:10.22034/ri.2018.80582
- Alsabekov, M. H. U., Atabayeva, F. K., & Mazhitov, S. F. (2018). Problems of research of islamic literature of Kazakhstan. *Islamic Quarterly*, 62(3), 453-468. Retrieved from <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85062875422&partnerID=40&md5=6c3fde8f3caefa45dcd88872554b9eed>
- Amin, M., & Javadi, M. (2019). A comparative study of Plato's allegory of the cave and Suhrawardī's tale of the western exile. *Religious Inquiries*, 8(16), 59-80. doi:10.22034/ri.2019.100715
- Anjum, M. I. (2022). An Islamic critique of rival economic systems' theories of interest. *International Journal of Ethics and Systems*. doi:10.1108/IJOES-08-2021-0155
- Apaydın, Y. (2018). The study of Qara Saydī al-Hamīdī's Treatise on al-Umūr al-Āmmah discussions with its critical edition and its translation into Turkish. *Darulfunun Ilahiyat*, 29(2), 343-377. doi:10.26650/di.2018.29.2.0001
- Arabi, S. H. (2016). Well-being orthodox theories and Islamic views. *International Journal of Social Economics*, 43(2), 190-204. doi:10.1108/IJSE-01-2013-0019
- Aslam, A., & Rana, I. A. (2022). Impact of the built environment on climate change risk perception and psychological distancing: Empirical evidence from Islamabad, Pakistan. *Environmental Science and Policy*, 127, 228-240. doi:10.1016/j.envsci.2021.10.024
- Aslan, N. (2010). About the meaning of the motif term and the wolf motif in turkish origin myths. *Milli Folklor*(87), 72-77. Retrieved from <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-79957559200&partnerID=40&md5=64a02edef36653566cbf3d8a2a8535b9>

- Aydin, H. (2013). Educational reform in Nigeria: The case of multicultural education for peace, love, and tolerance. *South African Journal of Education*, 33(1), 1-19. doi:10.15700/saje.v33n1a611
- Aykıt, A. (2020). The role of music in moral perfection: Musical pamphlets of al-Kindî. *Darulfunun Ilahiyat*, 31(1), 55-75. doi:10.26650/di.2020.31.1.0049
- Azadegan, E. (2020). On the incompatibility of God's knowledge of particulars and the doctrine of divine immutability: Towards a reform in Islamic theology. *Religious Studies*. doi:10.1017/S0034412520000414
- Azizi, B., Mohammadi, M., & Deimary, N. (2021). The Study of Chivalry Philosophy, Islamic Generosity and Moral Teachings in Athletic and Gymnasium Sports in Zurkhaneh. *Sport, Ethics and Philosophy*, 15(4), 546-555. doi:10.1080/17511321.2020.1813797
- Azmat, S., & Ghaffar, H. (2021). Ethical Commitments and Credit Market Regulations. *Journal of Business Ethics*, 171(3), 421-433. doi:10.1007/s10551-019-04391-6
- Babalhavaeji, F., Isfandyari-Moghaddam, A., Aqili, S. V., & Shakooii, A. (2009). Quality assessment of academic library performance: The case of an Iranian academic library. *Malaysian Journal of Library and Information Science*, 14(2), 51-81. Retrieved from <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-77950236150&partnerID=40&md5=b22a13535896098dbe52f131f95c3aa8>
- Bagheri Noaparast, K. (2018). Iran's implicit philosophy of education*. *Educational Philosophy and Theory*, 50(8), 776-785. doi:10.1080/00131857.2016.1247684
- Bazylova, B., Yerzhanova, F., Dabylyayeva, N., & Serikbaeva, G. (2015). Concepts of "Faith" and "Knowledge" in the ancient Turkic language consciousness. *Journal of Language and Literature*, 6(4), 355-363. doi:10.7813/jll.2015/6-4/66
- Bensaid, B., Machouche, S. B. T., & Tekke, M. (2021). An Islamic Spiritual Alternative to Addiction Treatment and Recovery. *Al-Jami'ah*, 69(1), 127-162. doi:10.14421/ajis.2021.591.127-162
- Bhat, A. M. (2018). Concept of peace in islam: challenges and prospects. *Islamic Quarterly*, 62(3), 487-506. Retrieved from <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85062877800&partnerID=40&md5=09d9ba9b7d7df3bfa2fd7b37ccef7cf9>
- Bidabad, B. (2018). Philosophy of law: an Islamic Sufi approach. *International Journal of Law and Management*, 60(5), 1179-1195. doi:10.1108/IJLMA-06-2017-0132
- Birgöl, M. (2019). On the "Psychological Dialectic" of al-ghazali regarding philosophers, or did ibn sina drink wine? *Ilahiyat Studies*, 10(1), 47-97. doi:10.12730/13091719.2019.101.189
- Bostani, A. (2021). Henry corbin's oriental philosophy and iranian nativist ideologies. *RELIGIONS*, 12(11). doi:10.3390/rel12110997
- Çaksu, A. (2017). Ibn Khaldun and philosophy: Causality in history. *Journal of Historical Sociology*, 30(1), 27-42. doi:10.1111/johs.12149
- Ceyhan, S. (2008). Ibn Khaldun's perception of Sufis and Sufism: The discipline of tasawwuf in umran. *ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE*, 36(3), 483-515. doi:10.1163/156853108X327056
- Chowdury, S. R. H., & Gökaş, V. (2021). A Critical Analysis of Imam Rabbani Ahmad Sirhindi's Doctrines on Sufism. *Teosofi: Jurnal Tasawuf dan Pemikiran Islam*, 11(1), 93-121.
- Chumakov, A. N. (2021). Main trends of global development: Its reality and prospects. *Journal of Chinese Philosophy*, 48(1), 80-88. doi:10.1163/15406253-12340006
- Çitler, G. D. (2022). Islam and existentialism in Turkey during the Cold War in the works of Sezai Karakoç. *BRITISH JOURNAL OF MIDDLE EASTERN STUDIES*, 49(1), 70-85. doi:10.1080/13530194.2020.1758035
- Dadgar, Y. (2011). The interrelationship between Islamic epistemological considerations, "IEC", and resolution of actual economic problems. *Humanomics*, 27(2), 81-96. doi:10.1108/08288661111135090
- Danesh, J. (2019). Free will and moral responsibility in Islamic philosophy. *Religious Inquiries*, 8(15), 37-58. doi:10.22034/ri.2019.92731
- DenİZ, O. M. (2015). The possibility of religious pluralism in Turkey at the crossroad of the traditional and global existences. *Danubius*, 2015(33), 5-15. Retrieved from <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85000608393&partnerID=40&md5=3855fc9178ba87d83ad7c9d5a6fe9ee4>

- Deshpande, G. P. (2002). Globalization, regionalism and nationalism. *China Report*, 38(1), 27-31. doi:10.1177/000944550203800104
- Doru, M. N. (2017). The influence of Islamic philosophy on Bar Hebraeus (Abu'l-Faraj Ibn Al-Ibri). *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21(2), 913-946. doi:10.18505/cuid.348938
- Dukenbayeva, Z., Zholseitova, M., Akmadieva, G., & Manash, T. (2015). Al-mashani and islamic philosophy. *Anthropologist*, 22(3), 461-467. doi:10.1080/09720073.2015.11891902
- Eraslan, A. (2020). The Narrative Philosophy of Rational Approach in Islam Abstract (The Case of Qādī AbdAl-Jābbār). *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 24(3), 1017-1037. doi:10.18505/cuid.701358
- Erdiç, Ş. (2020). Theory on the Abū Ḥanīfa Literature in Turkey: A Criticism and A Theoretical Suggestion. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 24(2), 789-806. doi:10.18505/cuid.768355
- Farahanifard, S., & Farahanifard, M. A. (2020). A feasibility study of the reconstruction of islamic economics relying on the place of empiricism in islamic philosophy. *Religious Inquiries*, 9(18), 295-319. doi:10.22034/ri.2020.199779.1355
- Faramarzharamaleki, A. (2018). The farabi conceptualization of 'social health' and global moderation. *HTS Teologiese Studies / Theological Studies*, 74(3), 1-4. doi:10.4102/hts.v74i3.5139
- Farimani, M. M. (2007). Islamic philosophy and the challenge of cloning. *Zygon*, 42(1), 145-152. doi:10.1111/j.1467-9744.2006.00811.x
- Farkhondehzadeh, M., Golshani, S. A., Sanaye, M. R., & Daneshfard, B. (2020). Ibn Mandevaih Isfahani (949–983(?) AD), a physician from Isfahan's medical school. *Journal of Medical Biography*, 28(3), 126-131. doi:10.1177/0967772017719144
- Fedotova, O., & Latun, V. (2015). The first Russian project of the Asian academy: New geopolitical vector. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(4), 356-361. doi:10.5901/mjss.2015.v6n4p356
- Feyzbakhsh, M. (2020). THEORIZING RELIGION AND QUESTIONING THE FUTURE OF ISLAM AND SCIENCE: with Majid Daneshgar, "The Future of Islam and Science: Philosophical Grounds"; Biliana Popova, "Islamic Philosophy and Artificial Intelligence: Epistemological Arguments"; Mohsen Feyzbakhsh, "Theorizing Religion and Questioning the Future of Islam and Science"; Ali Hossein Khani, "Islam and Science: The Philosophical Grounds for a Genuine Debate"; and Majid Daneshgar, "Uninterrupted Censored Darwin: from the Middle East to the Malay-Indonesian World.". *Zygon*, 55(4), 996-1010. doi:10.1111/zygo.12648
- Forouzan, H., Naghibulsadat, S. R., & Mahdizadeh, S. M. (2016). Effective human communication with an emphasis on educative and communicative teachings of Islam. *Social Sciences (Pakistan)*, 11(18), 4555-5660. Retrieved from <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-84998534587&partnerID=40&md5=528fc599c636f855c26f3b2fb5d9381b>
- Gamini, A. M. (2021). A Critique of Darwin's The Descent of Man by a Muslim Scholar in 1912: Muḥammad-Riḍā Iṣfahānī's Examination of the Anatomical and Embryological Similarities Between Human and Other Animals. *Journal of the History of Biology*, 54(3), 485-511. doi:10.1007/s10739-021-09641-w
- Genç, S. Y., & Syed, H. (2021). The Medici's Influence: Revival of Political and Financial Thought in Europe. *Belleten*, 85(302), 29-51. doi:10.37879/belleten.2021.29
- Ghaffari, H. (2011). Is socrates a prophet? (In light of the views of his contemporaries and the main commentators). *Sophia*, 50(3), 391-411. doi:10.1007/s11841-011-0266-0
- Göktaş, V., & Chowdury, S. R. H. (2023a). Districts of Bangladesh Named After Sufis Manifesting the Great Impact of Sufism on Bengal Civilization: A Qualitative Study. *Journal of Islamic Thought and Civilization*, 13(1).
- Göktaş, V., & Chowdury, S. R. H. (2023b). An Evaluation of Mu'in al-Din Chishti's Sufi Influences in the Indian Subcontinent: The Case of Chishti Tariqa. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(31), 47-76.
- Göktaş, V., Hasan, M. M., Chowdury, S. R. H., & İsmailoğlu, M. (2022). Spirituality in the Context of Tablighi Jamaat and its Implication on Muslim Society: The Sufi Perspective. *International Journal of Social, Political and Economic Research*, 9(1), 49-66.

- Golparvar-Roozbahani, M. (2017). The emergence of the sadrian paradigm: A historical account of the reception of Mullā sadrā's school of thought in later islamic philosophy. *WELT DES ISLAMIS*, 57(1), 67-93. doi:10.1163/15700607-00571p05
- Gündüzöz, S. (2021). In the Context of the Reference Value of Western Theories an Assessment on the Trust Paradigm of Moroccan Philosopher Taha Abderrahmane. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 25(1), 139-155. doi:10.18505/cuid.856248
- Gutas, D. (2002). The Study of Arabic Philosophy in the Twentieth Century An Essay on the Historiography of Arabic Philosophy. *BRITISH JOURNAL OF MIDDLE EASTERN STUDIES*, 29(1), 5-25. doi:10.1080/13530190220124043
- Haftador, H. R. (2015). An investigation of basic aspects of the quranic miracle. *Asian Social Science*, 11(7), 38-42. doi:10.5539/ass.v11n7p38
- Haque, S. T. M. (2013). Theories of Governance: South Asian Perspective. *Public Organization Review*, 13(4), 365-379. doi:10.1007/s11115-013-0257-4
- Hasan, M. (2011). Democracy and political islam in Bangladesh. *SOUTH ASIA RESEARCH*, 31(2), 97-117. doi:10.1177/026272801103100201
- Hassan, A., Abiddin, N. Z., & Ahmad, A. R. (2011). Islamic philosophy as the basis to ensure academic excellence. *Asian Social Science*, 7(3), 37.
- Hassan, M. K., İslam, M. T., Ahmed, Z., & Sarker, J. I. (2023). Islamic banking in Bangladesh: a literature review and future research agenda. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management, ahead-of-print*(ahead-of-print). doi:10.1108/IMEFM-05-2022-0185
- Hosseini Khani, A. (2020). Islam and Science: The Philosophical Grounds for a Genuine Zygon, 55(4), 1011-1040. doi:10.1111/zygo.12646
- Hussain, A., Khattak, S. W., Wahid, F., Farid, A., & Fazal, R. (2012). Islamic philosophical mobilizers for economic development. *European journal of social sciences*, 29(3), 421-424. Retrieved from <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-84859066715&partnerID=40&md5=9d77d2e5b5d9a2d20c00a60fdcbc1aec>
- Ilahi, M. (2013). Legislative transplant of single member company in Islamic Republic of Pakistan: Anomalies in the companies ordinance, 1984. *Statute Law Review*, 34(1), 95-100. doi:10.1093/slr/hms037
- Ismail, M., Shah, A. A., Saleem, K., & Khan, A. (2020). Why educated youth inclined toward extremism: A case of higher education institutes of Pakistan. *ASIAN JOURNAL OF COMPARATIVE POLITICS*. doi:10.1177/2057891120926567
- Ivanishkina, Y. V., Shmatova, M. B., & Goncharova, E. A. (2020). Sufi healing in the context of the islamic culture. *European Journal of Science and Theology*, 16(5), 99-106. Retrieved from <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85090594403&partnerID=40&md5=f260ff6b28e9e318c7172ace0ccbd186>
- Jabbar, N., & Ali, U. (2019). Education as self-government: the Minhaj Education Society's answer to managing violence in Pakistan. *Postcolonial Studies*, 22(4), 523-544. doi:10.1080/13688790.2019.1697414
- Jamil, J. (2019). Purpose of the creation of man: Quran's true version of anthropic principle. *International Journal of Islamic Thought*, 16, 51-63. doi:10.24035/ijit.16.2019.005
- Janghorban, R., Roudsari, R. L., Taghipour, A., & Abbasi, M. (2015). Sexual and reproductive rights from qur'anic perspective: A quantitative content analysis. *Asian Social Science*, 11(3), 182-187. doi:10.5539/ass.v11n3p182
- Javidi, N., Ghanei, M., Ahmadi, K., Ahmadizadeh, M. J., & Ebadi, A. (2021). Indicators of Sensory and Intellectual Thinking Based on Clinical Psychology and Islamic Perspective and their Role in Psychotherapy and Spiritual Health: Introducing a New Model of Thinking. *Journal of Religion and Health*. doi:10.1007/s10943-021-01192-y
- Jeshvaghani, M. S. (2021). An Analytical-Critical Reading of the Confrontation of Religion and Human Sciences in Contemporary Iran. *Religious Inquiries*, 10(20), 21-47. doi:10.22034/RI.2021.248857.1436
- Jome, S. M. E., Ganjvar, M., & Sarmadi, N. A. (2020). Faith in god, philanthropy and foundations of criticism of religious violence in mulla sadra's philosophy. *HTS Teologiese Studies / Theological Studies*, 76(1), 1-8. doi:10.4102/hts.v76i1.6046

- Kalin, I. (2003). History of Islamic Philosophy. *Teaching Philosophy*, 26(4), 397-399.
- Kaplan, Y. (2019). A general look at the Islamic and Islamic philosophy studies in the USA. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 23(1), 563-579. doi:10.18505/cuid.547135
- Karakaya, M. M., & Yaqoob, L. H. (2018). The introduction of khojazada's tahafut investigation, translation and evaluation. *Journal of Islamic Thought and Civilization*, 11(1), 280-300. doi:10.32350/JITC.111.15
- Kartal, A. (2014). An analysis of the content of Wahdat Al-Wujūd: The relationship between essence and existence. *İlahiyat Studies*, 5(2), 189-215. doi:10.12730/13091719.2014.52.108
- Kaya, M. C. (2014). In the shadow of prophetic legislation: The venture of practical philosophy after Avicenna. *Arabic Sciences and Philosophy*, 24(2), 269-296. doi:10.1017/S0957423914000034
- Khan, M. u. D. A. (2000). Towards a Muslim Political Science in Contemporary World Perspective. *Humanomics*, 16(2), 59-78.
- Kohandel, H. (2019). Concept of Ultimate Reality in Philosophy of Mullā Sadrā and Upaniṣads: A Comparative Study. *Journal of Indian Council of Philosophical Research*, 36(1), 53-69. doi:10.1007/s40961-018-0151-0
- Korkut, Ş. (2008). Ibn Khaldun's critique of the theory of al-Siyāṣah al-Madaniyyah. *ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE*, 36(3), 547-570. doi:10.1163/156853108X327074
- Kulibayeva, D. V., & Kazbekova, Z. B. (2016). Islamic banking and financial system in Kazakhstan. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 7(7), 1096-1102. doi:10.14505/jarle.v7.5(19).15
- Lalehgani, E., Mohammadian, M., & Mohaghegh Neyfa, M. J. (2020). Designing a purchase intention model for partnership facility in Islamic banking: A case study of bank Saderat Iran. *Religious Inquiries*, 9(18), 321-341. doi:10.22034/ri.2021.117016.1218
- Larijani, B., & Zahedi, F. (2008). Contemporary medical ethics: An overview from Iran. *Developing World Bioethics*, 8(3), 192-196. doi:10.1111/j.1471-8847.2006.00180.x
- Leaman, O. (1999). *A brief introduction to Islamic philosophy* (Vol. 134): Polity Press Cambridge.
- Leaman, O. (2009). *Islamic philosophy*: Polity.
- Masud, M. A. K., & Kabir, M. H. (2016). Corporate social responsibility evaluation by different levels of management of Islamic banks and traditional banks: Evidence from banking sector of Bangladesh. *Problems and Perspectives in Management*, 14(3), 194-202. doi:10.21511/ppm.14(3-1).2016.06
- Mohammadyani, D., & Majid, S. (2015). The influence of Qur'anic teaching on famous Muslim philosophers. *Religious Studies and Theology*, 34(1), 5-18. doi:10.1558/rsth.v34i1.24545
- Mohaqqeqi, A., Faramarzi, P., & Mohaqqeqi, J. (2014). Studying the identity of Iranian classical effective literature and contemporary impressive literature. *International Journal of Applied Linguistics and English Literature*, 3(6), 145-151. doi:10.7575/aiac.ijalel.v.3n.6p.145
- Mojdegani, F., & Amjad, F. A. (2020). Seeking the meaning of life: A study of Islamic mysticism in Ralph Waldo Emerson's literary works. *Religious Inquiries*, 9(18), 71-90. doi:10.22034/ri.2021.200008.1356
- Mokhtari, H., Saberi, M. K., Vakilimofrad, H., & Barkhan, S. (2021). Iranian Authors' Contributions to the Library Philosophy and Practice. *Library Philosophy and Practice*, 2021, 1-15. Retrieved from <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85109879146&partnerID=40&md5=396695f8ac0668822949cd0035072805>
- Monzavi, M., Murad, M. H. S. A., Rahnama, M., & Shamshirband, S. (2017). Historical path of traditional and modern idea of 'conscious universe'. *Quality and Quantity*, 51(3), 1183-1195. doi:10.1007/s11135-016-0324-3
- Moradi, H. (2015). The ethics of the perfect man: Maurice Blanchot and Ibn 'Arabi. *Journal of Shi'a Islamic Studies*, 8(1), 61-80. doi:10.1353/isl.2015.0015
- Mousavimughadam, S. R., & Delpisheh, A. (2012). Concept of spiritual health in Descartes' and Tabatabaei's perspectives. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 11(32), 93-108. doi:10.1093/analys/anq042; (2002) The Transhumanist Declaration, World Transhumanist Association, Archived from the original on September 10, 2006. Retrieved 2006-04-03

- Muniapan, B., & Satpathy, B. (2013). The 'dharma' and 'karma' of CSR from the Bhagavad-Gita. *Journal of Human Values*, 19(2), 173-187. doi:10.1177/0971685813492265
- Nabavi, S. S. (2016). Nawbakhtī: An independently-minded Imāmī theologian. *Journal of Shi'a Islamic Studies*, 9(4), 415-424. doi:10.1353/isl.2016.0034
- Nasr, S. H., & Leaman, O. (2013). *History of Islamic philosophy*: Routledge.
- Nezhad, S. F., Eshrati, P., & Eshrati, D. (2015). A definition of authenticity concept in conservation of cultural landscapes. *Archnet-IJAR*, 9(1), 93-107.
- Nikneshan, S., Saify, H., & Sajjad, Z. (2015). Entrepreneurship education from the viewpoint of Islam. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(5S2), 511-521. doi:10.5901/mjss.2015.v6n5s2p511
- Noufal, P. K., & Thacharupadikkal, S. M. (2012). Sustainable model of organizational management in the perspectives of Islam: A study based on Jamaat-E-Islami Hind. *Purushartha*, 5(1), 110-124. Retrieved from <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-84865373291&partnerID=40&md5=d442a00cb183a31b0b4ee3bd0a5164b2>
- Nourani, S. M. (2015). A Short Inquiry on the Perceptions of "good Governance" in Shi'a Religious Philosophy. *IRAN AND THE CAUCASUS*, 19(2), 145-147. doi:10.1163/1573384X-20150204
- Novera, C. N., Ahmed, Z., Kushol, R., Wanke, P., & Azad, M. A. K. (2022). Internet of Things (IoT) in smart tourism: a literature review. *Spanish Journal of Marketing - ESIC*, 26(3), 325-344. doi:10.1108/SJME-03-2022-0035
- Okumuş, M. (2012). The influence of Ibn Sina on al-Ghazzali in qur'anic hermeneutics. *MUSLIM WORLD*, 102(2), 390-411. doi:10.1111/j.1478-1913.2011.01373.x
- Okutan, B. B. (2020). Tricks of Methods in Sociology of Religion: A Schemetical Attempt. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 24(2), 911-931. doi:10.18505/cuid.784076
- Özerverli, M. S. (2010). The reconstruction of Islamic social thought in the modern period: Nursi's approach to religious discourse in a changing society. *ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE*, 38(4), 532-553. doi:10.1163/156853110X517773
- Peykani, J. (2020). How is comparative philosophy understood in Iran? *Asian Philosophy*, 146-159. doi:10.1080/09552367.2020.1783776
- Ramin, F. (2020). Heidegger's philosophy of art and its relation to the doctrine of Muslim thinkers. *Asian Philosophy*, 30(2), 160-174. doi:10.1080/09552367.2020.1781411
- Ravanbakhsh, R., & Taqavi, M. (2020). Muslim scholars and technological volition. *Technology in Society*, 61. doi:10.1016/j.techsoc.2020.101263
- Rezaee, G., & Safian, M. J. (2014). Investigating the reasons of the lack of consideration to Averroes's philosophy in Iran focusing the most important ideas of some scholars. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(9), 535-543. doi:10.5901/mjss.2014.v5n9p535
- Rizvi, M. S. A. (2018). Music, emotions and reform in South Asian Islam: perspectives from the eighteenth to the twentieth century. *South Asian History and Culture*, 9(3), 340-363. doi:10.1080/19472498.2018.1488368
- Rustom, M. (2012). Knowledge in Later Islamic Philosophy: Mullā Ṣadrā on Existence, Intellect, and Intuition, Ibrahim Kalin, New York: Oxford University Press, 2010, ISBN 978-0-19-973524-2, xxii+ 315 pp. *Iranian Studies*, 45(3), 457-461.
- Salman, A. (2013). The Libertarian Character of the Islamic Economy. *Economic Affairs*, 33(1), 108-118. doi:10.1111/ecaf.12003
- Sanjeev Kumar, H. M. (2015). Responding to western critiques of the muslim world: Deconstructing the cliché of islamophobia and the genealogies of Islamic extremism. *BRITISH JOURNAL OF MIDDLE EASTERN STUDIES*, 42(4), 579-598. doi:10.1080/13530194.2015.1037247
- Şengül, S. (2015). Abluted Capitalism: Ali Shariati's Critique of Capitalism in His Reading of Islamic Economy. *Studies in Christian Ethics*, 28(4), 431-446. doi:10.1177/0953946814565982
- Shafiq, M., Munir, A., & Aziz, K. (2021). Conceptualizing islamic scholars perspective on corporal punishment of children in Pakistan. *FWU Journal of Social Sciences*, 15(2), 65-75. doi:10.51709/19951272/Summer-2/4
- Shah, M. M., Shah, M. A., Dar, B. A., & Iqbal, S. (2011). Is religion compatible with modern science? An appraisal of Iqbal's modernist compatibility thesis. *European Journal of Science and Theology*, 7(3), 29-46. Retrieved from <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-79959447969&partnerID=40&md5=66b111f8a491c506413adf4bebea7266>

- Shahi, D. (2016). Engaging with the post-secular moment in post-9/11 Afghanistan: the search for a 'humanist' political discourse. *Cambridge Review of International Affairs*, 29(2), 718-739. doi:10.1080/09557571.2016.1166477
- Sharif, M. M. (1963). A History of muslim philosophy. *Wiesbaden*, 1, 304-305.
- Sharif, S., Ahson, S., & Noor, H. (2020). Al Meezan Investment Management Limited: evolution of Sharī'ah-compliant mutual funds. *Emerald Emerging Markets Case Studies*, 10(4), 1-41. doi:10.1108/EEMCS-12-2019-0339
- Shiravand, M., & Razi, S. (2021). ANIMAL ETHICS AND THE PHILOSOPHY OF ITS EXISTENCE: An Outline of the Theory of "Common Beliefs". *Al-Jami'ah*, 59(2), 423-448. doi:10.14421/ajis.2021.592.423-448
- Shishkina, A., & Issaev, L. (2017). From Fitnah to Thaura: The metamorphosis of the arab-muslim protest movements. *RELIGIONS*, 8(9). doi:10.3390/rel8090193
- Sidiropoulou, C. (2015). Qur'anic interpretation and the problem of literalism: Ibn rushd and the enlightenment project in the islamic world. *RELIGIONS*, 6(3), 1082-1106. doi:10.3390/rel6031082
- Smart, N., & Leaman, O. (2013). *World philosophies*: Routledge.
- Smirnov, A. (2019). "To Be" and Arabic Grammar: The Case of kāna and wujida. *Social Sciences (Russian Federation)*, 50(2), 88-113. doi:10.21146/0134-5486-2019-50-2-88-113
- Soyubol, K. (2021). In search of perfection: Neo-spiritualism, islamic mysticism, and secularism in Turkey. *Modern Intellectual History*, 18(1), 70-94. doi:10.1017/S1479244319000246
- Swazo, N. K. (2018). Jihadists "wrong themselves" morally: An Islamic-aristotelian interpretation. *Ilahiyat Studies*, 9(1), 7-40. doi:10.12730/13091719.2018.91.172
- Sydykov, Y. B., & Nysanbaev, A. N. (2016). Personal meaning of the Kazakh philosophy in the space of intercultural dialogue. *International Journal of Environmental and Science Education*, 11(10), 3690-3699. Retrieved from <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-84981214234&partnerID=40&md5=f6755dce41f876b80d83b060aa145bd5>
- Syed, J., & Ali, F. (2019). Theorizing equal opportunity in Muslim majority countries. *Gender, Work and Organization*, 26(11), 1621-1639. doi:10.1111/gwao.12416
- Taebnia, V. (2021). Differences and similarities between the later-Wittgenstein's philosophy of religion and the Islamic mystical tradition. *Asian Philosophy*, 31(3), 271-287. doi:10.1080/09552367.2021.1917157
- Taghavi, S. M. A. (2021). Reception of Rorty's Thought in Iran: How His Anti-Foundationalism Has Contributed to Iran's Tradition-Modernity Debate. *Middle East Critique*, 30(2), 169-184. doi:10.1080/19436149.2021.1911466
- Tahir, M., Rafiq, A., Yousufi, M., & Sheikh, M. K. (2021). Eradicating gender-based violence against female-intimate partner in Pakistan: A theoretical framework from islamic philosophy. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 10(1), 340-356. doi:10.36941/ajis-2021-0029
- Tajibayev, S., Shamshadin, K., Bagasharov, K., Shalabayev, K., & Adilbaev, A. (2018). Ḥusām al-dīn al-siĠnĀqi building a proof methodology in Kalam. *European Journal of Science and Theology*, 14(6), 195-203. Retrieved from <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85056901653&partnerID=40&md5=39ab2f19e4931a3ee8566dda671e045d>
- Talipova, G. A., Gilemshin, F. F., Zavgarova, F. H., & Battalova, A. D. (2015). Motives of Islamic culture in Tatar folk tales. *Social Sciences (Pakistan)*, 10(7), 2081-2084. doi:10.3923/sscience.2015.2081.2084
- Tanabayeva, A. S., & Massalimova, A. R. (2017). Study of the Turkic code the analysis of al-farabi's life and legacy. *European Journal of Science and Theology*, 13(5), 59-69. Retrieved from <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85028307006&partnerID=40&md5=10717db003914589ccf686a5710fb54b>
- Tavana, M. A., Nassaj, H., & Bahrani, M. (2018). Reconstruction of the sociopolitical hierarchy in Farabi's Utopia. *Cosmos and History*, 14(3), 297-320. Retrieved from <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85064272014&partnerID=40&md5=946bb41ed12cfbb6f51687a4bca95c32>
- Thwaites Diken, E. (2015). Ulak (The Messenger): a mystic fable of Islamic messianism. *Journal for Cultural Research*, 19(4), 393-406. doi:10.1080/14797585.2015.1084817

- Tıǵlı, A. (2021). EXPANSION OR CONTRACTION OF THE PROPHETIC EXPERIENCE? An Analysis of the Prophetic Dream Theory of cAbd al-Karīm Surūsh. *Ilahiyat Studies*, 12(1), 41-84. doi:10.12730/13091719.2021.121.217
- Tofighi, F. (2020). The Prophetic and the Limitation of Authority in Modernist Islam. *Political Theology*, 21(1-2), 126-141. doi:10.1080/1462317X.2020.1726590
- Tomar, C. (2008). Between myth and reality: Approaches to Ibn Khaldun in the Arab World. *ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE*, 36(3), 590-611. doi:10.1163/156853108X331556
- Toroghi, A. R., & Shahrudi, S. M. H. (2020). Mullā Ṣadrā's Political Legacy: Ṣadrā's Theory Of Justice And The Religio-Political Authority In Post-Revolutionary Iran. *Ilahiyat Studies*, 11(2), 253-294. doi:10.12730/13091719.2020.112.210
- Toulabi, Y., & Hajarian, M. H. (2016). Professional plaintiffs false complaint in court. *Social Sciences (Pakistan)*, 11(7), 1194-1199. doi:10.3923/sscience.2016.1194.1199
- Tumanian, T. G. (2020). On the theoretical legacy of abu 'l-h . asan al-maward. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta, Filosofii i Konfliktologii*, 36(3), 572-581. doi:10.21638/SPBU17.2020.313
- Türkmen, E. (2021). The Critiques of Ibn Taymiyya Against the Evidence on the Unity of the Nexessity Existent in al-Ishārāt of Avicenna. *Cumhuriyet Ilahiyat Dergisi*, 25(1), 369-383. doi:10.18505/cuid.886306
- Turner, J. B. (2021). Ibn Taymiyya on theistic signs and knowledge of God. *Religious Studies*. doi:10.1017/S0034412521000159
- Varaki, B. S., Qamsari, A. S., Sefidkosh, M., Sajjadi, S. M., Chaboki, R. M., Kalatehjafarabadi, T. J., . . . Tesar, M. (2021). Philosophy of education in a new key: Reflection on higher education in Iran. *Educational Philosophy and Theory*. doi:10.1080/00131857.2021.1905517
- Yıldırım, E. T. (2020a). The Distinction of Ordinary ('Awām) and Elite (Khawās) People in Islamic Thought. *Cumhuriyet Ilahiyat Dergisi*, 24(2), 665-685. doi:10.18505/cuid.691572
- Yıldırım, E. T. (2020b). Religiosity within the context of worship in the islamic philosophy. *Darulfunun Ilahiyat*, 31(2), 355-378. doi:10.26650/di.2020.31.2.0010
- Yusuf, A. (2013). Maryam Jameelah's traditional/conservative approach to modernity. *Hamdard Islamicus*, 36(1), 37-67. Retrieved from <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-84875966060&partnerID=40&md5=459c82f6b8e96ad6b7f53da849dd6d38>
- Zahabi, S. A. (2019). Avicenna's Approach to Health: A Reciprocal Interaction Between Medicine and Islamic Philosophy. *Journal of Religion and Health*, 58(5), 1698-1712. doi:10.1007/s10943-019-00812-y
- Zeynep, D. (2017). Critical Philosophy of Race as Political Phenomenology: Questions for Robert Bernasconi. *Comparative and Continental Philosophy*, 9(2), 130-139. doi:10.1080/17570638.2017.1331917
- Zianshina, M. (2018). *Kalam and Falsafa: Unity in the Collision*. Paper presented at the 3rd International Conference on Contemporary Education, Social Sciences and Humanities (ICCESSH 2018).